

स्फुटौ तमध्यकालयोरन्तरं स्फुटं स्थित्यर्द्धम् । तत्रणलम्बनेन स्पर्शमध्यमोक्षोत्पत्तौ यदा मध्यलम्बनादधिकं स्पर्शलम्बनं मोक्षलम्बनं च न्यूनं तदा स्पर्शस्थित्यर्द्धोन्तरं तिथ्यन्तस्य अधिकलम्बनेनितस्य स्पर्शकालत्वात् न्यूनलम्बनेनितस्य तिथ्यन्तस्य मध्यकालत्वात् तयोः अन्तरे तिथे: समत्वेन नाशात् स्पर्शस्थित्यर्द्धं स्पर्शकालिकलम्बनेन युतं मध्यकालिक लम्बनेन हीनमिति लम्बनयोः अन्तरं तत्र धनं योज्यम् । एवं मोक्षस्थित्यर्द्धयुतितथ्यन्तस्य न्यूनलम्बनोनितस्य मोक्षकालत्वात् मध्यमोक्षकालयोः अन्तरे पूर्वरीत्या मध्यमोक्षकालिकयोः लम्बनयोः अन्तरं धनं मोक्षस्थित्यर्द्धं योज्यम् । यदा तु मध्यलम्बनात् हीनं स्पर्शलम्बनं मोक्षलम्बनं च अधिकं तदा न्यूनलम्बनहीनस्य स्पर्शकालत्वात् अधिकं लम्बनम् । हीनस्य मध्यकालत्वात् उक्तरीत्या तदन्तरे स्पर्शस्थित्यर्द्धं लम्बनान्तरं हीनम् । एवमधिकलम्बनहीनस्य मोक्षकालत्वात् मध्यमोक्षयोः अन्तरे मोक्षस्थित्यर्द्धं लम्बनान्तरं हीनम् ।

धनलम्बनेन स्पर्शमध्यमोक्षोत्पत्तौ तु यदा मध्यलम्बनात् न्यूनं स्पर्शलम्बनं मोक्षलम्बनं च अधिकं तदा स्पर्शस्थित्यर्द्धोनितिथ्यन्तस्य न्यूनलम्बनाधिकस्य स्पर्शकालत्वात् अधिकलम्बनान्तरं स्पर्शस्थित्यर्द्धं योज्यम् । एवं मोक्षस्थित्यर्द्धयुतितथ्यन्तस्य अधिकलम्बनाधिकस्य मोक्षकालत्वात् मध्यमोक्षयोः अन्तरे लम्बनान्तरं मोक्षस्थित्यर्द्धं पूर्वरीत्या योज्यम् । यदा तु मध्य लम्बनादधिकं स्पर्शलम्बनं मोक्षलम्बनं च न्यूनं तदा अपि अधिकलम्बनाधिकस्य स्पर्शकालत्वात् हीनलम्बनाधिकस्य मध्यकालत्वात् तयोः अन्तरं उक्तरीत्या स्पर्शस्थित्यर्द्धं लम्बनान्तरं हीनम् । एवं न्यूनलम्बनाधिकस्य मोक्षकालत्वात् तमध्यकालान्तरे मोक्षस्थित्यर्द्धं लम्बनान्तरं हीनमिति सिद्धम् । ननु अय लम्बनान्तरहीनपक्षो न सङ्गतः । वाधात् । तथाहि क्रणलम्बनस्य क्रमेण अपचयात् स्पर्शमध्यमोक्षकालानां यथोत्तरं सम्भवाच्च मध्यकालिकलम्बनात् स्पर्शमोक्षकालिकलम्बनयोः क्रमेण न्यूनाधिकत्वम् असिद्धम् । एवं धनलम्बनस्य क्रमेण उपचयात् मध्यलम्बनात् स्पर्शमोक्षकालम्बनयोः क्रमेण अधिकन्यूनत्वम् असिद्धम् । न हि कदाचित् मध्यकालात् स्पर्शमोक्षकालौ क्रमेण अग्रिमपूर्वकालयोः सम्भवतो येनोक्तं युक्तम् । वाधात् । तथा च लम्बनान्तरं योज्यमित्यस्य एव उपपन्त्वे महतैतान्तता प्रपञ्चेन ।

‘‘हरिजान्तरकं शोध्यं यत्रैतत् स्याद्विपर्ययः ।’’

इति सर्वज्ञभगवदुक्तं कथं निर्वहतीति चेत् । मैवम् । लम्बनसंस्कृतस्पर्शमोक्षकालयोः स्फुटयोः वस्तुभूतयोः सर्वदा मध्यकालात् क्रमेण पूर्वोत्तरावश्यम्भावित्वेऽपि लम्बनासंस्कृतयोः स्थित्यर्द्धोनियुतितथ्यन्तरूपस्पर्शमोक्षकालयोः पारिभाषिकत्वेन अवास्तवयोः कदाचित् मध्यकालण्डिन लम्बनाभ्ययां स्पर्शस्थित्यर्द्धमोक्षस्थित्यर्द्धयोः क्रमेण न्यूनत्वे मध्यकालात् अग्रिमपूर्व कालयोः क्रमेण सम्भवात् स्फुटो निर्वहिः । परन्तु क्रणलम्बने धनलम्बने च मध्यलम्बनात् क्रमेण मोक्षस्पर्शलम्बनयोः अधिकत्वासम्भवः । मध्यकालात् पूर्वाग्रिमकालयोः मोक्षस्पर्शयोः

परिभाषिकयोः क्रमेण असम्भवात् । अतः साक्षात् कण्ठोक्ते: अभावात् विपर्यय इत्यनेन विपर्यय विशेषस्य एव विवक्षितत्वम् । पूर्वं तु साधारण्याच्छब्दस्य साधारण्येन व्याख्यानं कृतमित्यदोषः । ननु तथापि असकृत् लम्बनसाधने लम्बनस्य स्पर्शस्पर्शं मोक्षकालाभ्या सिद्धत्वेनर्णलम्बनात् स्पर्शलम्बनं न्यूनं भवत्येव । धन-लम्बने मोक्षलम्बनं न्यूनं न भवत्येव । मध्यकालात् वास्तवस्पर्शं मोक्षकालयोः क्रमेण अग्रिमपूर्वकालयोः असम्भव निर्णयात् । अन्यथा स्थिरलम्बनासम्भवात् । किञ्च असकृत् लम्बनसाधनेन यत्कालात् स्थिरलम्बनं सिद्धं तत्कालस्य सूक्ष्मं स्पर्शं मोक्षकालत्वात् स्फुटस्थित्यर्द्धसाधनं व्यर्थम् ।

तस्य तज्ज्ञानार्थमेव आवश्यकत्वात् । न. च चन्द्र ग्रहणरीत्या स्पर्शमोक्षकालयोः ज्ञानार्थं स्फुटस्थित्यर्द्धोक्तिरिति वाच्यम् । गौरवात् व्यर्थत्वात् हरिजान्तरक शोध्यमित्यस्य अनुपपत्तेश्च इति वेचन । लम्बनयोः असकृत्साधनस्य अनज्ञीकारात् सकृत्साधितलम्बनस्य सान्तरत्वेऽपि भगवता स्वल्पान्तरेण अज्ञीकाराच्च । अत एव लम्बनं पुनरित्यत्र पुनरित्यस्य व्याख्यानम् असकृदिति पूर्वमुक्तं न युक्तम् । किन्तु मध्यकालार्थं लम्बनस्य साधनात् स्पर्शमोक्षकालार्थमां द्वितीयवारं लम्बनं साध्यमिति व्याख्यानम् । पुनरिति वाक्यालङ्करणं वा युक्तरमिति । अथ यदा स्थूलस्पर्शकालर्ण-लम्बने धनलम्बने च मध्यकालस्तदा स्पर्शस्थित्यर्द्धेनतिथ्यन्तस्य लम्बनहीनस्य स्पर्शकालत्वात् लम्बनाधिकतिथे: मध्यकालत्वात् तदन्तरे स्पर्शस्थित्यर्द्धं तात्कालिकं लम्बनयोर्योगेन युक्तमित्युक्तीत्या उपपद्यते । एवं यदा मध्यकालर्णलम्बने स्थूल-मोक्षकालश्च धनलम्बने तदा लम्बनहीनतिथ्यन्तस्य मध्यकालत्वात् मोक्षस्थित्यर्द्ध-युतिथ्यन्तस्य लम्बनाधिकस्य मोक्षकालत्वात् तदन्तरे मोक्षस्थित्यर्द्धं लम्बनयोग-युक्तम् इत्युपपत्तं न च असकृत् लम्बनसाधनेन सूक्ष्मस्पर्शं मोक्षयोः सिद्धौ सकृत् लम्बनाज्ञीकरणे उक्तरीते: सान्तरत्वात् कथं भगवतः सर्वज्ञस्य अस्यां रीत्याम् अभिनिवेश इति तान्याम् असकृत् लम्बनं साधने प्रयामाधिक्यभयात् भगवता सर्वज्ञेन स्वल्पान्तराज्ञीकारात् लाघवाच्च चन्द्रग्रहणोक्तरीत्यानुगमार्थं स्फुटस्थित्यर्द्धसाधनस्य एवोक्ते: इति दिक् । वस्तुतस्तु सूर्योदयात् यत्र प्राक् स्पर्शोऽनन्तरं मध्यकालस्तदा मध्यलम्बनात् स्पर्शलम्बनं सविभलग्नचतुर्थभावसाधितं कदाचित् न्यूनं भवति । यत्र च उदयात् पूर्वं मध्यः परतो मोक्षस्तत्र कदाचित् सविभलग्नचतुर्भावानीत मध्यकालं लम्बनात् मोक्षकालं लम्बनमधिकं भवति । यत्र च अस्तात् पूर्वं स्पर्शः परतो मध्यस्तदा मध्यकाललम्बनात् रात्रिसम्बन्धात् स्पर्शकालं लम्बनं कदाचिदधिकं भवति । यत्र च अस्तात् पूर्वं मध्यकालं परतो मोक्षस्तदापि मध्यकालं लम्बनात् मोक्षकाल-लम्बनं रात्रिसम्बन्धं न्यूनं न भवति । कदाचिदिति । ग्रस्तोदय ग्रस्तास्तयोः कदाचिद्विपर्य-सम्भवात् हरिजान्तरक शोध्यमित्यस्य न अप्रसिद्धिः । एतेन लम्बनमसकृत् न साध्यं विपर्यय इति विपर्ययविशेष इति च उक्तं समाधानं निरस्तमिति । तत्वम् । विमर्दद्वेऽपि उक्तरीतिसुल्प्येति सर्वमुपपनम् । भास्कराचार्यैस्तु ।

तिथ्यन्तादृग्गणितागतात् स्थितिदलेनोनाधिकाललम्बनं
तत्कालोत्थनतीषु संस्कृतिभवस्थित्यर्द्धीनाधिके ।

दर्शनंते गणितागते धनमृणं यद्वा विधायासकृत्
ज्ञेयौ प्रग्रहमोक्षसंज्ञसमयावेवं क्रमात् प्रस्फुटौ ॥

तन्मध्यकालान्तरयोः समाने स्पष्टे भवेतां स्थितिखण्डके च । दर्शनतो मर्द-
दलोनयुक्तात् समीलनोभीलनकाल एवम् । इत्यनेन भगवदुक्तात् अतिसूक्ष्म-
मुक्तमिति अलं पल्लवितेन ॥ १४-१७ ॥

अथ अग्रिमप्रन्थस्य असङ्गतित्वनिरासार्थमधिकारसमाप्तिं फविककया आह ।
इति स्पष्टम् ।

«द्वनाथेन रचिते सूर्यसिद्धान्तटिप्पणे ।
सूर्यग्रहाधिकारोजयं पूर्णे गूढप्रकाशके ॥

॥ इति श्रीसकलगणकसार्व भौमबत्त्वालदैवज्ञात्मजरङ्गनाथगणकविरचिते
गूढार्थप्रकाशके सूर्यग्रहाधिकारः सम्पूर्णः ॥ ५ ॥

→=० =३ *३= =०←

मानैक्यखण्ड के वर्ग में स्पष्टशर का वर्ग घटाकर मूल लेने से स्थित्यर्थकला होती है । इसके ६० से गुणाकर सूर्य-चन्द्र की गत्यन्तर कला से भाग देने से घटिकादिक स्थित्यर्थ होता है । तिथ्यन्त अर्थात् गणितागत दर्शनताकाल में स्पर्शकालिक स्थित्यर्थ घटाकर तथा मोश कालिक स्थित्यर्थ जोड़कर 'एकज्यावर्गतश्छेद-' इत्यादि प्रकार से असकृत स्पार्शकलम्बन और मौक्षिक लम्बन का साधन करना चाहिए । पूर्वकपाल में मध्यकालिकलम्बन से स्पार्शकलम्बन अधिक और मौक्षिकलम्बन न्यून हो अथवा पश्चिमकपाल में मध्यलम्बन से स्पार्शकलम्बन अधिक और मौक्षिकलम्बन न्यून हो तथा मौक्षिकलम्बन का अधिक हो तो स्पार्शकलम्बन और मध्यलम्बन का तथा मध्यलम्बन और मोक्षलम्बन का अन्तर क्रम से स्पर्शस्थित्यर्थ और मौक्षिकस्थित्यर्थ में जोड़ना चाहिए । यदि पूर्वकपाल में मध्यलम्बन से स्पार्शकलम्बन न्यून हो और मौक्षिकलम्बन अधिक हो अथवा पश्चिम कपाल में मध्यलम्बन से स्पार्शकलम्बन अधिक हो और मौक्षिकलम्बन न्यून हो तो स्पार्शकलम्बन और मध्यलम्बन तथा मध्यलम्बन और मौक्षिकलम्बन का अन्तर अपने स्थित्यर्थों में घटाना चाहिए । यह लम्बनान्तरों का संस्कार स्पर्श मध्य अथवा अपने स्थित्यर्थों में होने पर होता है यदि व्याकुभेद हो अर्थात् पूर्वकपाल में स्पर्श मध्य मोक्ष एक कपाल में होने पर होता है अर्थात् पूर्वकपाल । मध्य और पश्चिम कपाल में मोक्ष हो तब लम्बनों के योग का संस्कार होता है । ऐसे ही मर्दार्थ में भी उक्तरीति से अपने अपने स्थित्यर्थों में संस्कार होता है ॥ १४-१७ ॥

उपपत्तिः—मध्यप्रहणकालात् स्थित्यर्थ घटिकान् वियोज्य स्पर्शकालः, योज्य-
चन्द्र मौक्षिकाल ज्ञायते । परन्तु सूर्यग्रहणे स्वलम्बनयोः संस्कारेण स्पर्शमध्य
मौक्षिकालाना ज्ञानं भवति ।

अतः तिथ्यन्तकालः - स्थित्यर्थकालः = स्पर्शकालः
तिथ्यन्तकालः + स्थित्यर्थकालः = मोक्षः ।

आम्यां स्पर्श-मोक्षकालाभ्या साधितयोः स्पार्शिकमौक्षिकलम्बनयोः संस्कारेण
संस्कृतौ क्रमेण स्पर्श-मोक्षकालौ स्फुटौ भवतः ।

बस्तुतः तिथ्यन्ते आसकृत कर्मणा मध्यलम्बन मानीय, तेन तिथ्यन्तकालं
संस्कृत्य मध्यमकाल साध्यते । तथैव स्थित्यर्थं संस्कृततिथ्यन्त कालात् स्पार्शिक-
मौक्षिक लम्बनाभ्या स्व-स्व तिथ्यन्तकालौ संस्कृते सति वास्तविकौ स्पर्श-मोक्षकालौ
भवतः ।

परन्तत्र चन्द्रग्रहणोक्तरीत्या स्पर्श-मोक्षकालयोः साधनार्थं मध्यलम्बन-स्पार्शिकं
मध्यलम्बन-मौक्षिकलम्बनयोश्चातरमानीय तेन क्रमेण स्पर्शस्थित्यर्थमोक्ष-
स्थित्यर्थञ्ज संस्कृत्य स्थित्यर्थाभ्युः स्फुटी कृतः । भित्रकपाले च स्पर्श-मध्यलम्बनयोः,
मध्य-मोक्ष लम्बनयोः योगेन संस्कृत्य स्फुट स्पर्श-मोक्ष स्थित्यर्थयोः साधनम् कृतम् ।

यथा—

तिथ्यन्तकालः - मध्यलम्बनम् = मध्यकालः

तिथ्यन्तकालः - स्पर्श स्थित्यर्थम् - स्पष्टलम्बनम् = स्पर्शकालः ।

तिथ्यन्तं + मोक्षस्थिति - मोक्षलम्बनम् = मोक्षकालः

मध्यकालः - स्पर्शकालः = स्प. स्थि. कालः,

तिथ्यन्तं - मध्यलम्बन - (ति. - स्प. स्थि - स्प. लं)

= ति. - म. लं - ति. + स्प. स्थि. + स्प. लं

= स्प. स्थि. + (स्प. लं. - म. ल.)

= स्प. स्पर्श स्थित्यर्थम् ।

एवमेव मोक्षकालः - मध्यकालः = स्प. मोक्षस्थित्यर्थम् अतः ति + मो०
स्थि० - मो० लं० - (ति० - म० ल०)

= ति + मो० स्थि - मो० लं - ति० + म० ल०

= मो० स्थि. + (म० ल० + मो० लं०) = स्पष्टमोक्ष स्थित्यर्थम् ।

एवमेव भित्रकपाले धनलम्बनद्वारां क्रियासिद्धिः उपपत्रम् ॥ १४-१७ ॥

॥ पण्डितवर्य बलदेवदैवजात्मज श्रो० रामचन्द्रपाण्डेय द्वारा विरचित सूर्यसिद्धान्त
के सूर्यग्रहणाधिकार का हिन्दीभाषानुवाद एवं संस्कृतोपपत्ति सम्पूर्ण ॥ ५ ॥

अथ छेद्यकाधिकारः^१ - ६

छेद्यक प्रयोजनम्

न छेद्यकमृते यस्माद् भेदा ग्रहणयोः स्फुटाः ।
ज्ञायन्ते तत् प्रवक्ष्यामि छेद्यकज्ञानमुत्तमम् ॥१॥

अथ परिलेखाधिकारो व्याख्यायते । तत्र तं सप्रयोजनं प्रतिजानीते । यस्मात् कारणात् ग्रहणयोः चन्द्रसूर्यग्रहणयोः । द्विवचनेन ग्रहणत्वेन पूर्वाधिकारयोः एकाधिकारत्वं निरस्तम् । भेदाः कस्या दिशि स्पर्शमोक्षो समीलनोमीलने ग्रस्तोऽशः कियानित्यादिभेदाः । स्फुटा गोलस्थिति सिद्धा वास्तवाः । छेद्यकं गोलस्थितिप्रदर्शकं कल्पितः प्रकारश्छेद्यकपदवाच्यस्तम् ऋते विना । छेद्यकव्यतिरेकेण इत्यर्थः । न ज्ञायन्ते तत् तस्मात् कारणात् । ग्रहणभेदज्ञानार्थमित्यर्थः । उत्तमं सूक्ष्मतद्भेदज्ञानसाधकं छेद्यकज्ञानम् । ज्ञायतेऽनेति ज्ञानं परिलेखसाधकग्रन्थं सूर्याशपुरुषोऽहं प्रवक्ष्यामि कथयामि ॥१॥

छेद्यक के विना सूर्यचन्द्र के ग्रहण के भेद अर्थात् स्पर्श मोक्ष समीलन ग्रास आदि के भेद स्पष्ट ज्ञात नहीं होते इसलिये उस उत्तम छेद्यक ज्ञान को कह रहा हूँ ॥१॥

बलनवृत्तम्

सुसाधितायामवनौ बिन्दुं वृत्त्वा ततो लिखेत् ।
सप्तवर्गाङ्गुलेनादौ मण्डलं वलनाश्रितम् ॥२॥

‘तत्र प्रथमं वलनवृत्तं लिखेत् इत्याह । आदौ प्रथमं सुसाधितायां जलवत् समीकृतायाम् अवनौ पृथिव्याम् अभीष्टस्थाने विन्दुं वृत्तमध्यज्ञापकचिह्नं कृत्वा ततश्चिह्नात् सप्तवर्गाङ्गुलेन एकोनपञ्चाशाशङ्गुलमितेन व्यासार्द्धेन मण्डलं वृत्तं वलनाश्रितं प्रागुक्तस्फुटवलमाश्रितं यत्र वलनाश्रीयीभूतं वलनदानार्थं वृत्तमित्यर्थः । लिखेत् ग्रहणभेदज्ञानेच्छुर्गणकं उल्लिखेत् अत्रोपपतिः प्रागुक्ता ॥२॥

संशोधित समतल भूमि में इष्टस्थान में विन्दु निश्चय कर उस विन्दु से ७ के बर्ग अर्थात् ४९ अंगुल के व्यासार्थ से निर्मित प्रथम वृत्त वलनवृत्त होता है ॥२॥

उपपतिः—चन्द्रग्रहणे सप्तवर्गाङ्गुल-(४९ अंगुल) व्यासार्द्धेन वृत्तं परिणितं परिलेखे वलनदानार्थमतः वलनाश्रितवृत्तमुचितमेव ।

^१. अथ परिलेखाधिकारः इति पाठान्तरम् ।

परिलेखः प्रकारः

ग्राह्य—ग्राहकयोगार्थ—सम्मितेन द्वितीयकम् ।
मण्डलं तत्समासार्थ्यं ग्राह्यार्थेन तुतीयकम् ॥ ३ ॥

अथ द्वितीयतुतीयवृत्ते आह । ग्राह्यग्राहक विम्बमानाइगुलयोः योगार्दभितेन अङ्गुलात्मकव्यासार्द्देन द्वितीयमेव द्वितीयकं द्वितीयं वृत्तं लिखेत् । तद्वृत्तं समाससंज्ञं योगोत्पन्नत्वात् । तुतीयकं वृत्तं ग्राह्यविम्बाइगुलार्दभितेन व्यासार्द्देन लिखेत् । अत्रोपपतिः । ग्रहणे शरस्य मानैक्यखण्डन्यूनत्वात् विक्षेपो मानैक्यखण्डवृत्तं इति विक्षेपदानार्थं मानैक्यखण्डवृत्तलेखनम् । तत् परिधिकेद्ग्राहकार्दभ्यासार्द्दवृत्तेन ग्राह्यवृत्तेऽवश्यं योगात् समाससंज्ञम् । ग्राह्यवृत्तं तु ग्रहणभेदज्ञानार्थमित्युपयुक्तम् । न हि तद्वृत्तं विना तद्भेदज्ञानं सम्भवति ॥ ३ ॥

ग्राह्य और ग्राहकविम्ब के योगार्थ से अर्थात् मानैक्यखण्ड से समाससंज्ञक दूसरा वृत्त तथा ग्राह्यविम्ब के व्यासार्थ से तीसरा ग्राह्य वृत्त का निर्माण करें ॥ ३ ॥

परिलेखे दिज्ञानम्

याम्योत्तरा—प्राच्यपरा—साधनं पूर्ववत् दिशाम् ।
प्रागिन्दोऽर्हणे पश्चान्मोक्षोऽकर्स्य विपर्यात् ॥ ४ ॥

अथ तद्वृत्तेषु दिक्षाधनातिदेशं स्पर्शमोक्षबलनदानार्थं स्पर्शमोक्षदिइनियमं च आह । दिशाम् अष्टदिशां मध्ये याम्योत्तरा प्राच्यपरासाधनं पूर्ववत् । शिलातलेऽम्बु-संशुद्ध इत्यादिप्रश्नाधिकारोक्तरीत्या कार्यम् । तथाहि । द्वादशाइगुलशङ्कोः मध्य-केन्द्रस्थापितस्य आद्यवृत्ते पूर्वार्हणे छाया प्रवेशोऽपरार्हणे छायानिर्गमस्त चिह्नाभ्यां मत्स्यमुत्पाद्य रेखायाम्योत्तरा सा वृत्तबाहोऽधिका सम्मार्जनीया । तदितरभागे वृत्तमध्ये यूर्णीया वृत्ते पान्योत्तरा रेखा भवति । तदग्रमत्स्यात् पूर्वापरा रेखा सा उभयतो वृत्तबाहो सम्मार्जनीया । सा वृत्ते पूर्वापरा रेखा भवतीति । चन्द्रस्य पूर्वदिशि ग्रहणं ग्रहणारम्भः स्पर्श इति यावत् । पश्चिमदिशि मोक्षो ग्रहणान्तः । अर्कस्य विपर्यात् स्पर्शमुक्तौ ज्ञेये । ग्रहणादिरूपस्पर्शः पश्चिमायां ग्रहणान्तरूपमोक्षः प्राच्यमित्यर्थः । अत्रोपपतिः—वृत्ते दिक्षाधनेन दिशः सममण्डलीयाङ्किता । एतच्चिह्नात् वलनान्तरेण क्रान्तिवृत्तदिशां सत्त्वात् । तत्र स्पर्शमोक्षदिइनियमार्थं क्रान्तिवृत्तप्राच्यपरानुसारेण चन्द्रसूर्ययोः स्पर्शमोक्षौ निर्णयौ । ग्रहभोगस्य तत् वृत्तानुसारित्वात् । शीघ्रगच्छः सूर्यषड्भान्तरितभूच्छायां सूर्यगत्यनुरुद्धगमनां प्रति पश्चात् आगत्य मेलनारम्भं करोति अतः चन्द्र विम्बस्य पूर्वभागे स्पर्शः । भूभागतिक्रम्याग्रे चन्द्रो यदा गच्छति तदा चन्द्रस्य पश्चादभागे भूभावियोगोऽतः पश्चात् मोक्षः । सूर्यं चन्द्रः पश्चात् आगत्य आच्छादयति अतः सूर्यस्य पश्चिमभागे स्पर्शः पूर्वभागे मोक्ष इति ॥ ४ ॥

इन वृत्तों में विप्रश्नाधिकारोक्त प्रकार से पूर्वापरा और याम्योत्तरा दिशा का साधन करना चाहिए । चन्द्रमा का पूर्व दिशा में स्पर्श और पश्चिम दिशा में मोक्ष, तथा सूर्य का पश्चिमदिशा में स्पर्श एवं पूर्वदिशा में मोक्ष होता है ॥ ४ ॥

उपपत्तिः—चन्द्रग्रहणे पूर्वाभिमुखः शीघ्रग्रासचन्द्रः भूम्नायायां स्वयं प्रविशति । अतश्चन्द्रग्रहणे स्पर्शः पूर्वतः मोक्षश्च पश्चिमतो भवति । सूर्यग्रहणे तु छाटकः शीघ्रग्रहणे पूर्वाभिमुखं गच्छन् चन्द्रः सूर्यविम्बमाच्छादयति अतः पश्चिमतो ग्रहणं (स्पर्शः) पूर्वतश्च मोक्षो भवति ।

वलनदानविधिः

यथादिशं प्राग्रहणं वलनं हिमदीधितेः ।

मौक्षिकं तु विपर्यस्तं, विपरीतमिदं रवेः ॥ ५ ॥

अथ वलनवृते वलनदानमाह । चन्द्रस्य ग्राह्यस्य स्पार्शिकं वलनं पूर्वचिह्नात् यथादिशं दक्षिणं चेत् दक्षिणाभिमुखम् उत्तरं चेत् उत्तराभिमुखं पूर्वापरसूत्रात् अर्द्धज्यावत् वलनाश्रितवृते देयम् । अतएव तदवृत्तं वलनाश्रितसंज्ञम् । मौक्षिकं मोक्षकालिकं तुकारात् चन्द्रस्य वलनम् । विपर्यस्तं विपरीत पश्चिमचिह्नात् । पूर्वापरसूत्रात् अर्द्धज्यावत् दक्षिणं चेत् उत्तरदिग्भिमुखम् उत्तरं चेत् दक्षिणदिग्भिमुखं देयमित्यर्थः । सूर्यग्रहणे विशेषमाह । विपरीतमिति सूर्यस्य ग्राह्यस्येदं स्पार्शिकं मौक्षिकं वलनं विपरीतं व्यस्तम् । मौक्षिकं वलनं पूर्वचिह्नात् पूर्वापरसूत्रात् अर्द्धज्यावत् दक्षिणं चेददक्षिणदिग्भिमुखम् उत्तरं चेदुत्तरदिग्भिमुखं स्पार्शिकं वलनं पश्चिमचिह्नात् पूर्वापरसूत्रात् अर्द्धज्यावत् दक्षिणं चेत् उत्तरदिग्भिमुखमुत्तरं चेददक्षिणदिग्भिमुखं देयमित्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः—चन्द्रस्य पूर्वभागे स्पर्श इति सममण्डलपूर्वचिह्नात् वलनान्तरेण स्पर्श इति तदवृत्ते यथांशं स्पार्शिकं वलनं देयम् । पश्चिमत उत्तराभिमुखस्य दक्षिणत्वात् दक्षिणाभिमुखस्य उत्तरत्वात् मौक्षिकं वलनं पश्चिमचिह्नात् विपरीतं देयम् । सूर्यस्य तु पश्चिमभागे स्पर्शात् पश्चिमचिह्नात् स्पार्शिकं वलनं व्यस्तं देयम् । पूर्वभागे मोक्ष इति मौक्षिकं वलनं पूर्वचिह्नात् यथांशं देयमिति ॥ ५ ॥

चन्द्र के स्पार्शिक वलन का पूर्वचिह्न से पूर्वापर सूत्र से अर्धज्या की तरह यथागत दिशा में न्यास होता है अर्थात् दक्षिण हो तो दक्षिणाभिमुख और उत्तर हो तो उत्तराभिमुख न्यास करना चाहिए । (अर्थात् एक रेखा खींचना चाहिए ।) मौक्षिक-वलन का विपरीत अर्थात् पश्चिम चिह्न से पूर्वापर सूत्र से अर्धज्या की तरह दक्षिण हो तो उत्तराभिमुख और उत्तर हो तो दक्षिणाभिमुख दान करना चाहिए । सूर्य का स्पार्शिकवलन पश्चिम चिह्न से पूर्वापर सूत्र से दक्षिण हो तो उत्तराभिमुख और उत्तर हो तो दक्षिणाभिमुख देना चाहिए और मोक्षकालिक वलन को पूर्वचिह्न से दक्षिण हो तो दक्षिणाभिमुख और उत्तर हो तो उत्तराभिमुख दान करना चाहिए ॥ ५ ॥

उपपत्तिः—चन्द्रग्रहणे पूर्वे भागे स्पर्शः सममण्डलस्थपूर्वचिह्नात् वलनान्तरे भवति । अतश्चन्द्रस्य स्पार्शिकं वलनं यथादिग्भिमुचितमेव । प्रतीच्यां वलनान्तरे पश्चिमचिह्नात् मोक्षो भवति । तत्र क्रान्तिवृत्तस्य विपरीतत्वात् मौक्षिकं वलनं विपरीतं देयमिति ।

रविग्रहे स्पर्शः प्रतीच्यामतः स्पार्शिकवलनं विपरीतं मौक्षिकं वलनं च यथादिकं देयम् । उपपत्रम् ।

शरदान विधि:

वलनाग्रन्येन्मध्यं सूत्रं तद् यत्र संस्पृशेत् ।
समासाख्ये ततो देयौ विक्षेपौ ग्रासमैक्षिकौ ॥ ६ ॥

अथ द्वितीयवृत्ते स्पार्शिकमैक्षिक विक्षेपयोदर्नमाह । प्रथमवृत्ते यत्र स्पार्शिक-वलनाग्रं यत्र च मैक्षिकवलनाग्रं ज्ञातं तस्मात् यत्र प्रत्येकं सूत्रं रेखामित्यर्थः । मध्यं वृत्तमध्यविन्दुं केन्द्रपर्णं प्रति नयेत् । तत् रेखात्मकं सूत्रं समासे समासाख्य-द्वितीयवृत्तपरिधीं यत्र यस्मिन् प्रदेशे संस्पृशेत् स्पर्शं कुर्यात् ततस्तसूत्रात् अवधि-रूपात् समासवृत्तेऽर्द्धज्यावत् यथादिशी स्पार्शिकमैक्षिकौ विक्षेपौ यथायोग्यं देयौ ।

अत्रोपपतिः— वलनाग्रसूत्रं मानैक्यखण्डवृत्ते यत्र लग्नी तत्र क्रान्तिवृत्तप्राच्यपरा वा ततः सूर्यात् चन्द्रस्य विक्षेपान्तरेण सत्त्वात् समासवृत्ते वलनाग्रसूत्रात् विक्षेपो देयो ग्राहकविम्बकेन्द्रज्ञानार्थम् । परं सूर्यग्रहणे । चन्द्रग्रहणे तु चन्द्रस्य विक्षेपवृत्तस्थित्वात् तदानीतवलनदानात् अवगतवलनाग्ररेखा मानैक्यखण्डवृत्ते यत्र लग्ना तत्र क्रान्तिवृत्तानुसृतप्राच्यपरा विक्षेपमण्डले ततस्थाने छाद्यात् चन्द्राच्छाटकः सूर्यो विक्षेपान्तरेण विक्षेपटिविपरीतदिशि भवतीति वलनाग्रसूत्रात् समासवृत्तेऽर्द्धज्यावत् शरोव्यस्तो देय इति सिद्धम् । अतएव विपरीता शशाङ्कस्य इत्यग्रे उत्क्रम् ॥ ६ ॥

वलनाश्रित वृत्त में स्थित स्पार्शिक और मैक्षिक वलनाग्र चिह्नों से वृत्त के केन्द्रपर्यन्त किये हुए सूत्र मानैक्यार्थ (समास) वृत्त की परिधि को जहां स्पर्श करे वहां से अर्धज्या के तुल्य क्रमानुसार स्पर्श और मोक्षकाल के शरों का वक्ष्यमाण क्रम से दान करना चाहिए ॥ ६ ॥

उपपतिः—पूर्वापरसूत्राद् वलनदानम् । पूर्वापरवृत्तीय पूर्व चिह्नात् वलनातरे क्रान्तिवृत्तं पूर्वापरा । क्रान्तिवृत्ताद् यायोत्तरं शरः । वलनाग्रगतसूत्रमानैक्यखण्ड वृत्तयोर्यत्र सम्पातस्तद् वृत्तेऽपि क्रान्तिवृत्तप्राची सिद्धत्वति । अतः 'नित्यशोऽर्कस्य विक्षेपः पूरिलेखे यथादिशम्' ॥ इत्यादिना यथादिङ्क शरदानं क्रियते । यतो हि चन्द्रग्रहणे क्रान्तिवृत्ते भूभा ततः शराग्रे चन्द्रः एवमेव सूर्यग्रहणे क्रान्तिवृत्ते सूर्यः स्फुटशराग्रे चन्द्रः । अतो वलनाग्र-विन्दुशचन्द्रस्य यायोत्तरमन्तराजानार्थ शरदानं दिग्नुरोधेन भवतीत्युपपत्तम् ॥ ६ ॥

ग्राह्यवृत्ते स्पर्शमोक्षयोजनम्

विक्षेपाग्रात् पुनः सूत्रं मध्यविन्दुं प्रवेशयेत् ।
तद्ग्राह्यविन्दुसंस्पर्शाद् ग्रासमोक्षौ विनिर्दिशेत् ॥ ७ ॥

अथ ग्राह्यवृत्ते स्पर्शमोक्षस्थानज्ञानमाह । विक्षेपाग्रं समासवृत्ते यत्र लग्नं तस्मात् सूत्रं रेखाम् इत्यर्थः । अत्र रेखा सरला न आयातीति शङ्क्या प्रथमतोऽवधि-द्वयान्तं सूत्रं धृत्वा तदनुसारेण रेखा कार्येति सूचनार्थं सूत्रोक्तिः सविति ध्येयम् । पुनर्द्वितीयवारं पूर्ववलनाग्रात् रेखाया मध्यकेन्द्रावधिकाया: कृतत्वात् तथैव विक्षेपाग्रात् रेखामित्यर्थः । वृत्त मध्यरूपकेन्द्रविन्दुं प्रतिगणकः प्रवेशयेत् प्रविष्टं कुर्यादित्यर्थः ।

विमण्डलगताच्यन्द्रात् शरान्तरे छादिका भूभा भ्रमति । परन्त्वत्र शरस्य दिशि परिवर्तनं भवति । अतः चन्द्रग्रहणे शरदानं विपरीतम् शरः कदम्बाभिमुखो भवति । अतः वलना-श्रितवृत्ते कदम्बस्य ज्ञानं आवश्यकमिति । समपण्डलात् वलनान्तरे क्रान्तिवृत्तस्य पूर्वापरा भवति । क्रान्तिवृत्तस्य याम्योत्तररूपं कदम्बस्थानं पूर्वापरविन्दुतः वलनतुल्यान्तरे भवति । अतः याम्योत्तरवृत्ताद् प्राच्यां प्रतीच्यां वा दिग्नुरोधेन वलनं दीयते । शर-वलनयोः एकदिक्क्वे प्रतीच्याभिमुखं भिरदिक्क्वे तु पूर्वाभिमुखं मध्यवलनस्य दानं भवति परं चन्द्रग्रहणे शरस्य दिग् वैपरीत्ये वलनादान सूर्यग्रहणापेक्षया विपरीतमेव ॥ ९ ॥

उपपत्रम् ।

ग्रहणपरिलेखः

वलनाग्रात् पुनः सूत्रं मध्यविन्दुं प्रवेशयेत् ।
मध्यसूत्रेण विक्षेपं वलनाभिमुखं नयेत् ॥ १० ॥
विक्षेपाग्रालिलखेद् वृत्तं ग्राहकार्धेन तेन यत् ।
ग्राह्यवृत्तं समाक्रान्तं तद्ग्रस्तं तमसा भवेत् ॥ ११ ॥

अथ मध्यग्रहणं श्लोकाभ्यां परिलेखे दर्शयति । वलनाग्रात् मध्यकालिक वलनाग्रात् पूर्वश्लोकोक्तात् सूत्रं रेखां मध्यविन्दुं वृत्तमध्यचिह्नं प्रति पुनर्वारान्तरं पूर्वं स्पारिकमौक्षिक वलनाग्राभ्या सूत्ररचना तथा इत्यत्वर्थः प्रवेशयेत् गणकः प्रविष्टं कुर्यात् । मध्यसूत्रेण अनेन मध्यकालिकविक्षेपं मध्य वलनाग्राभिमुखं नयेत् वृत्तमध्यविन्दुः इत्यर्थसिद्धम् । तथा च वृत्तमध्यात् मध्यवलनाग्रसूत्रे विक्षेपाग्रालिलानि गणयित्वा तदग्रे विक्षेपाग्रचिह्नं कुर्यादित्यर्थः । अस्मात् विक्षेपाग्रात् ग्राहकविम्ब मानार्देन वृत्तं गणको लिखेत् । तेन वृत्तेन यद्यमित ग्राह्यवृत्तं समाक्रान्तं व्याप्तम् । यत् ग्राह्यवृत्तविभागरूपं तमसान्धकाररूपेण छादकेन ग्रस्तमाच्छादितं स्यात् तमितं विभागं मण्यादिना लिप्तं कुर्यादित्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः— वृत्ते मध्यसूत्रं कदम्बाभिमुखं तत्र ग्राहकेन्द्रात् शरान्तरेण ग्राहककेन्द्रं तस्मात् ग्राहकार्देन वृत्तं ग्राहकविम्बवृत्तं तेन ग्राह्यवृत्तं यावत् आक्रान्तं तावत् मध्यकाले ग्रस्तमिति तद्भागस्य कृत्स्नत्वेन आकाशे दर्शनात् तमसा ग्रस्तमित्युक्तम् ॥ १०-११ ॥

वलनाश्रितवृत्त में स्थित मध्यवलनाग्र चिह्न से वृत्त के केन्द्रपर्यन्त की गई रेखा में केन्द्र से मध्यविक्षेप का दान कर शराग्र को केन्द्र मान कर छादकविम्ब के मानार्थं तुल्य व्यासार्थ से निर्मित वृत्त ग्राह्यवृत्त जितना आवृत होगा उतना भाग छादकविम्ब से आच्छादित होगा ॥ १०-११ ॥

उपपत्तिः—अत्रादौ किं नाम वलनमिति व्याख्यायते । ग्रहक्षितिजे पूर्वापर-क्रान्तिवृत्तयोरन्तरं वलनं नाम इदमेवान्तरं समप्रोत-कदम्बप्रोतवृत्तयोरपि भवति । अतः समप्रोतकदम्बप्रोतयोः याम्योत्तरमन्तरमपि वलनं नाम ।

ग्राह्यवृत्तस्य केन्द्रात् वलनाग्रपर्यन्तं गते कदम्ब सूत्रे शराग्रे ग्राहकविम्बयम्
केन्द्रम् । यतो हि मध्यग्रहणे ग्राह्यग्राहकयोः केन्द्रान्तरं तात्कालिकशरतुल्यं भवति । अतः
शराग्रे केन्द्रमत्वा ग्राहकार्धतुल्यविज्यया कुतेन वृत्तेन (ग्राहकविम्बये) यावान् प्रस्तां
भवति तावान् एव भागः मध्यग्रहणे छाटकविम्बये छादितो भवति । उपपत्रम् ।

परिलेखे दिव्यत्यासः

छेद्यकं लिखता भूमौ फलके वा विपरिचता ।

दिशां विपर्ययः कार्यः पूर्वापरकपालयोः ॥ १२ ॥

ननु पूर्वकपाले ग्रहणयोः सम्भवे सर्वमुक्तमुपपन्म् । पश्चिमकपाले ग्रहण-
सम्भवे परलिखोक्तं वैपरीत्येन भवति । तथाहि । यस्यां दिशि परिलेखे स्पर्शो मोक्षो
वा अपरकपाले तस्य पश्चिमाभिमुखत्वेन दर्शने दिव्यैपरीत्यं प्रत्यक्षिमित्यत आह ।
भूमौ फलके काष्ठपटिकायाम् इत्यर्थः । वा विकल्पे भूमौ लिखितस्य इतस्ततो
नयनासम्भवात् फलक इत्युक्तिः । छेद्यकं प्रागुक्तं लिखता गणकेन विपरिचता तत्वज्ञेन
दिशां पूर्वादिशां पूर्वापरकपालयोः विपर्ययो व्यत्यासः कार्यः । यथा पूर्वकपाले
सव्यक्रमेण पूर्वादिलेखनं तथापरकपाले सव्यक्रमेण पूर्वादिलेखनं न कार्यम् । किन्तु
पश्चिमस्थाने पूर्वा पूर्वस्थाने पश्चिमा । उत्तरदक्षिणदिग्भागे क्रमेण उत्तरदक्षिणे लेख्ये
इत्यर्थः । तेन पश्चिमकपाले ग्रहणसम्भवेऽपि परिलेखोक्तं सम्भवत्येवति भावः ।

अत्रोपपत्तिः । दिव्यैपरीत्यं भवतीति पूर्वमेव वैपरीत्येन दिशां लेखने परिलेखो
यथास्थितो भवतीत्युक्तम् । भास्कराचार्यैस्तु न एतदुक्तम् । परिलेखनामुक्त्यादिशयमुक्तं
भवतीति ज्ञानस्य आवश्यकत्वेन तस्य तत्र अबाधात् । न हि यथाकाशे तथा
दर्शनमपेक्षितम् । भूमौ फलके वा आकाशादीनां वास्तवानामभावात् । अत एव
किञ्चन्यूनसादृश्येन दृष्टान्तत्वमिति ध्येयम् ॥ १२ ॥

समान भूमि में अथवा काष्ठादि से निर्मित पट्टिका में छेद्यक बनाते समय
गणक को पूर्वापरकपाल में दिशाओं का व्यनिक्रम करना चाहिये । अर्थात्
पूर्वकपाल में जिस प्रकार सव्यक्रम से पूर्वादि दिशाओं का अङ्कन किया है उससे
विपरीत क्रम से पश्चिमकपाल में करें ॥ १२ ॥

उपपत्तिः—यदि ग्रहण पश्चिम कपाले भवति तदा पूर्वोक्तपरिलेखे दिशु
व्यत्यासो भवति । अतः आदावेव परिलेखविभीत्वा व्यत्यासेन दिइनिर्देशं कार्यं ।

ग्रहणप्रमाणम्

स्वच्छत्वाद् द्वादशांशोऽपि ग्रस्तश्चन्द्रस्य दृश्यते ।

लिप्तात्रयमपि ग्रस्तं तीक्ष्णत्वाच्च विवस्वतः ॥ १३ ॥

अथ अनादेश्यग्रहणमाह । चन्द्रविम्बस्य द्वादशाशो ग्रस्त आच्छादितः । अपि-
शब्दात् आच्छादनेन तेजो हीनतया दृश्यता सम्भावनायामित्यर्थः । न दृश्यते । हेतुमाह ।
स्वच्छत्वादिति तदतिरिक्तसम्पूर्णदृश्यभागस्य स्वच्छत्वात् ज्योत्सावत्वात् । तथा च

तत् ज्योत्स्नाधिकयोन् प्रस्तोऽपि अल्पोऽशः स्वाकारेण न दृश्यते ज्योत्स्नावत्वेन दूर-
तथा भासते । सूर्यस्य लिपात्रयं प्रस्तमपि न दृश्यते । अत्र हेतुमाह । तीक्ष्णत्वादिति ।
सूर्यस्य तेजस्तैक्षण्यात् लोकनयनप्रतिधातार्हत्वाच्च इत्यर्थः । वृद्धवशिष्ठेन तु ।

ग्रस्तं शशाङ्कस्य कलाद्वयं चेत् कलात्रयं भानुमतो न लक्ष्यम् ।
तत्किञ्चिद्दूनं हृदयास्तकाले लक्ष्यं यतस्तौ कारणाफहीनौ ॥ इत्युक्तम् ।
अत उदयास्तकाले उक्तमदृश्यं दृश्यमिति ध्येयम् ॥ १३ ॥

चन्द्र विम्ब के स्वच्छ होने से (चकार्यैष गहित होने से) १२वाँ भाग भी
ग्रसित होने पर चन्द्र ग्रहण स्पष्ट दिखलाई देता है किन्तु सूर्यविम्ब के तीक्ष्ण प्रकाश
के कारण ३ कला का भी सूर्यग्रहण दृष्टिगत नहीं होता ॥ १३ ॥

ग्रहणे छादक मार्गज्ञानम्

स्वसंज्ञितास्वयः कार्या विक्षेपाग्रेषु बिन्दवः ।
तत्रप्राइमध्ययोर्मध्ये तथा मौक्षिकमध्ययोः ॥ १४ ॥
लिखेमत्स्यौ तयोर्मध्यामुखपुच्छविनिः सूतम् ।
प्रसार्य सूत्रद्वितयं तयोर्यत्र युतिर्भवेत् ॥ १५ ॥
तत्र सूत्रेण विलिखेच्चापं बिन्दुत्रयस्यृशा ।
स पन्था ग्राहकस्योक्तो येनासौ सम्प्रयास्यति ॥ १६ ॥

अथ इष्टग्रासपरिलेखार्थं ग्राहकमार्गज्ञानं श्लोकत्रयेण आह । विक्षेपाग्रेषु
स्पार्शिकमौक्षिकमाध्यविक्षेपाणां पूर्वं स्वस्वस्थाने स्पर्शमोक्षमध्यग्रहणज्ञानार्थं दत्तानाम्
अग्रिमभागेषु स्वसंज्ञया सङ्केतिता विन्दवस्वयः कार्याः स्पर्शशराग्रे स्पर्शचिह्नाङ्कितो
बिन्दुर्मौक्षिकशराग्रे मौक्षिकचिह्नाङ्कितो विन्दुर्मध्यशराग्रे मध्यचिह्नाङ्कितो विन्दुरिति त्रयो
विन्दवो गणकेन स्यात्प्या । तत्रोप स्थितविन्दुत्रयमध्ये प्रामध्ययोः स्पर्शमध्य-
विन्द्वोर्मध्येज्ञताराले मौक्षिकमध्ययोः तत्संज्ञयोः विन्दोस्तथान्तराले प्रत्येकं मत्स्यं
लिखेदिति अन्यतरद्वये गणको मत्स्यौ लिखेत् । तयोः मत्स्ययोः मध्यादगर्भामुख-
पुच्छाभ्यां विनिः सूत निष्काशितं प्रत्येकं सूतमिति सूत्रद्वितयम् । प्रसार्यग्रेषु प्रस्तारोण
निः सार्य तयोः स्वस्वमार्गं प्रसारितसूत्रयोः यत्र प्रदेशे युतिर्वोगः स्यात् तत्र प्रदेशे केन्द्रं
प्रकल्प्य सूत्रेण विन्दुत्रयस्य स्पृशा प्रकल्पितकेन्द्रं विन्दुत्रयान्यतमविन्दूतरसूत्रेण
व्यासार्द्धरूपेण इत्यर्थः । चापं वृत्तैकदेशरूपं शनुर्विन्दुत्रयस्यृष्टं लिखेत् । गणकः
कुर्यात् इत्यर्थः । स चापात्मको वृत्तैकदेशो ग्राहकस्य पन्था मार्गः कथितः । येन मार्गेण
असौ ग्राहकः सम्प्रयास्यति ग्राह्यविम्बच्छादनार्थं गमिष्यति । परिलेखस्य ग्रहण-
कालपूर्वकालवश्यम्भावित्वात् । अत्रोपपतिः । इष्टेहि मध्ये प्राक्प्रश्चादिति विप्रश्नाधि-
कारन्तर्गतं श्लोकोपपतिः । प्राक् प्रतिपादिता ॥ १४-१६ ॥

स्पर्शं, मध्यं और मोक्षकालिक शराग्रे पर क्रम से स्पर्शं, मध्यं और मोक्षं
संज्ञक तीन बिन्दु कल्पना कर स्पर्शं और मध्यं तथा मध्यं और मोक्षं संज्ञक बिन्दुओं

से दो मत्स्य (चाप) बनाकर उनकी मुखपुच्छगत (दोनों सम्पात विन्दुगत) रेखाओं को अपने मार्ग में बढ़ाने से जहाँ उनका योग हो उस योगविन्दु को केन्द्र मानकर स्पर्श, मध्य और मोक्षसंज्ञक विन्दुओं को स्पर्श करते हुए व्यासार्थरूप सूत्र से जो चाप बनेगा वह चापात्मक ग्राहकमार्ग होगा। उस मार्ग से ग्राहक विम्ब ग्राह्यविम्ब के आच्छादन के लिये गमन करेगा ॥ १४—१६ ॥

उपतिः—शराग्रे ग्राहक विम्बस्य केन्द्रं भवति । अतः स्पर्श—मध्य—
मोक्षकालिक शराग्रेषु गतश्चापः ग्राहकमार्ग भवति । इत्युपपत्रम् ।

इष्टग्रासार्थं परिलेखः

ग्राह्यग्राहकयोगार्थात् प्रोज्ज्येष्टग्रासमागतम् ।
अवशिष्टांगुलसमां शलाकां मध्यविन्दुतः ॥ १७ ॥
तयोर्मार्गोऽनुभुवीं द्याद् ग्रासतः प्राग् ग्रहाश्रिताम् ।
विमुञ्चतो मोक्षदिशि ग्राहकाध्वानमेव सा ॥ १८ ॥
स्पृशेद्यत्र ततो वृत्तं ग्राहकार्धेन सलिखेत् ।
तेन ग्राहां यदाक्रान्तं तत् तमोग्रस्तमादिशेत् ॥ १९ ॥

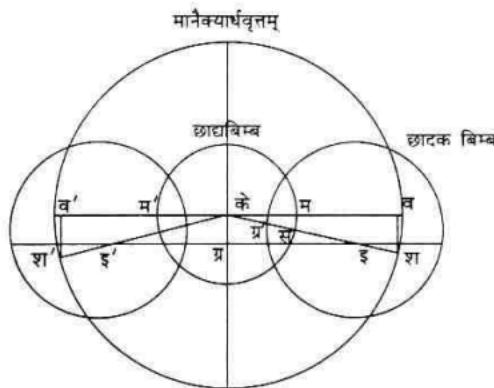
अथ इष्टग्रासपरिलेखं श्लोकत्रयेण आह । मानैक्यखण्डात् इष्टकलिकाभीष्ट-
ग्रासमागतं चन्द्रग्रहणाधिकारोक्तप्रकारावगतं त्यक्त्वा अवशिष्टे यानि अङ्गुलानि
तत्प्रमाणां शलाकां यस्ति मध्यविन्दुतो वृत्तव्यमध्यकेन्द्रं विन्दोः सकाशात् तयोः
स्पर्शमोक्षविक्षेपाग्रयोः मार्गोऽनुभुवीं सम्बद्धमार्गचाप रेखाभिमुखीं मारिखासक्तां द्यात् ।
कथमित्यत आह । ग्रासत इति । मध्यग्रासतः प्राक् पूर्वकाले ग्रहाश्रितां ग्रहस्पर्शस्तच्छ-
राग्रसम्बन्धि मार्गचापेरेखासक्तां शलाकाम् । विमुञ्चतो मुच्यमानान्तर्गताभीष्टग्रासस्य
शलाकाम् । मोक्षदिशि । मोक्षविक्षेपाग्रसम्बन्धमार्गचाप रेखायां सक्तां द्यात् सा
शलाका ग्राहकाध्वानं ग्राहकमार्गचापेरेखां यत्र वस्मिन् भागे स्पृशेत् सलग्ना स्यात् ।
ततः स्थानात् । एवकारः तदतिरित्यवच्छेदार्थः । ग्राहकमानादेन व्यासादेन वृत्तं
सलिखेत् । सम्यक् प्रकारेण कुर्यात् । तेन वृत्तेन ग्राह्यात् ग्राह्यवृत्तात् यद्यनितमेक-
देशरूपं वृत्तमाक्रान्तं व्याप्तम् । तत् तनितग्राह्यवृत्तांशं तमोग्रस्तं छादकाच्छादित-
मभीष्टकाले आदिशेत् कथयेत् ।

अत्रोपपतिः । इष्टग्रासोनं मानैक्यखण्डं कर्णः । स तु ग्राह्यग्राहक
केन्द्रान्तररूपः । अतोऽयं ग्राह्यकेन्द्रात् पूर्वज्ञातग्राहकमारिखायां यत्र लग्नस्तत्र
अभीष्टसमये ग्राहक केन्द्रम् । तस्मात् ग्राहकवृत्तेन ग्राह्यवृत्तं यदाक्रान्तं तत्काले ग्रास
इति सुगमा ॥ १७—१९ ॥

मानैक्यखण्ड में इष्टग्रास घटाकर शेष अंगुल तुल्य शलाका को मध्यविन्दु
से स्पर्श मोक्ष शराग्र की दिशा में अंकित करें अर्थात् मध्यग्रास से पूर्व इष्टग्रास
होने पर स्पर्शशारग्राभिमुखी और मध्यग्रास से पश्चात् इष्टग्रास होने पर मोक्षशराग्राभि-

मुखी शलाका अंकित करनी चाहिये । शलाका ग्राहकमार्ग को जहाँ स्पर्श करे उस बिन्दु को केन्द्र मानकर ग्राहक विम्ब व्यासार्द्ध से वृत्त बनायें वह वृत्त ग्राहवृत्त के जितने भाग को कटेगा उतना भाग ग्राहक विम्ब से आन्तरित होगा । अर्थात् उतना ग्रास इष्टकाल में होगा ॥ १७-१९ ॥

उपपत्तिः—ग्राह्य-ग्राहक विम्बयोः केन्द्रान्तरं इष्टग्रासोन मानैक्यखण्ड तुल्यं भवति । अतः ग्राह्य विम्बस्य केन्द्रबिन्दुतो कृता इष्टग्रासोनमानैक्यखण्डतुल्या रेखा ग्राहकमार्गं यत्र स्पृशति तत्रैव ग्राहक विम्बस्य केन्द्रम् । तत्र ग्राहकवृत्तेन ग्राह्यवृत्तं यावानाञ्छादितो भवति ता वा नेव इष्ट कालिको ग्रासः । द्रष्टव्यं क्षेत्रम्

क्षेत्र परिचयः— मानैक्य खण्ड वृत्ते व = वलनाग्र बिन्दुः

व श स्पार्शिकशरः, के म = मध्यग्रहण कालिक शरः, व'श' मौक्षिक शरः,
अतः श म श' = ग्राहक मार्गः । ; के इ = केन्द्रान्तरम्, ग्र'स = इष्टग्रासः ।

समीलनोन्मीलन परिलेखः

मानान्तरार्थेन मितां शलाकां ग्रासदिइमुखीम् ।

निमीलनाख्यां दद्यात् सा तन्मार्गं यत्र संस्पृशेत् ॥ २० ॥

ततो ग्राहकखण्डेन प्रावन्मण्डलमालिखेत् ।

तद्ग्राहमण्डलयुतिर्यत्र तत्र निमीलनम् ॥ २१ ॥

अथ श्लोकाभ्यां निमीलनपरिलेखमाह । ग्राह्यग्राहक विम्बमानयोः अन्तरस्यार्द्धे न परिमितां शलाकां निमीलनसंज्ञां ग्रासदिइमुखीं स्पार्शिकशराग्रविभागभिमुखीं ग्रविन्दोः सकाशात् दद्यात् । सा निमीलनसंज्ञा शलाका तन्मार्ग स्पार्शिक ग्राहकमार्गं शपरेखाकारं यस्मिन् प्रदेशो संलग्ना स्यात् ततुस्थानात् ग्राहकमानार्द्धेन प्रावत् मध्याइष्टग्रासज्ञानार्थं यथा यद्वृत्तं कृतं तथा इत्यर्थः । वृत्तं कुर्यात् । तत्र ग्राह्य-

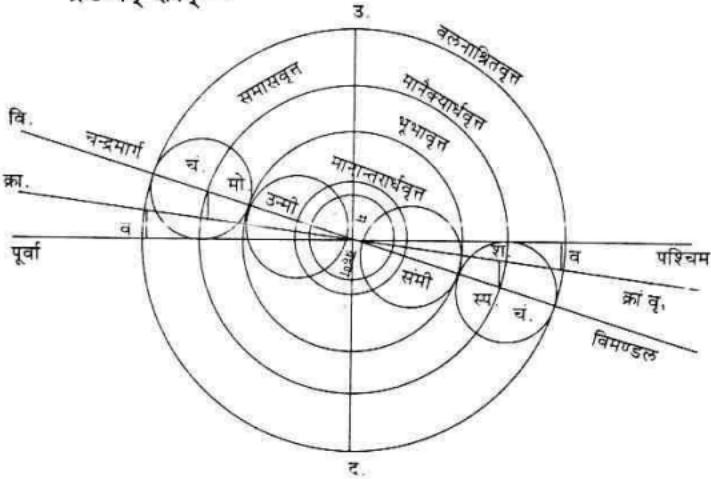
मण्डलयुतिर्लिखितवृत्तग्राहावृत्तयोः: संयोगो यत्र यस्यां दिशि तत्र तस्यां दिशि निमीलनं ग्राहाविम्बस्य निमज्जनं स्थात् ।

अत्रोपपत्तिः । समीलनकाले ग्राहाग्राहक केन्द्रान्तरं मानाद्वन्तरमित कर्णः । अन्यथा तदनुपपत्तेः । स ग्राहकेन्द्रात् स्पर्शमार्गं यत्र लग्नस्त्र ग्राहक केन्द्रम् । तस्मात् ग्राहकवृत्तं ग्राहामण्डलं यत्र स्पृशति तत्र निमीलनं स्पष्टम् ॥ २०—२१ ॥

ग्राह विम्ब के केन्द्र से मानान्तर खण्ड के तुल्य एक शलाका ग्रास की दिशा की ओर रखने से ग्राहक मार्ग को जिस स्थान पर शलाका स्पर्श करती है उस स्थान पर समीलन का केन्द्र होता है । इसी केन्द्र से ग्राहक (छादक) विम्ब व्यासार्ध से खींचा गया वृत्त ग्राह (छाद) विम्ब को जहाँ स्पर्श करेगा वहीं समीलन का आस्रम्भ स्थान होगा ॥ २०—२१ ॥

उपपत्तिः—समीलनकाले ग्राहा—ग्राहकविम्बयोः केन्द्रान्तरं मानान्तरार्धतुल्यं कर्त्तरूपं भवति । अतः ग्राहकेन्द्रात् कृतं कर्णः स्यार्थिकग्रहमार्गं यत्र लग्नति तत्र ग्राहककेन्द्रम् । तत्र ग्राहकवृत्तं ग्राहामण्डलं यत्र स्पृशति तत्र समीलनस्थानम् ।

द्रष्टव्यम् क्षेत्रम्—

एवमुन्मीलने मोक्ष दिःमुखीं सम्प्रसारयेत् ।

विलिखेन्मण्डलं प्राग्वदुन्मीलनमधोक्तवत् ॥ २२ ॥

अथ उम्मीलनपरिलेखामह । उम्मीलने उम्मीलनज्ञानार्थमित्यर्थः । एव विम्बमानान्तराद्विमितां शलाकां मोक्षदिःमुखीं मौक्षिकशराग्रं विभागाभिमुखीं मध्यविन्दोः सकाशात् सम्प्रसारयेत् दद्यात् इत्यर्थः । प्राग्वत् समीलनार्थं दत्तशलाका-

स्पाशिकमार्गयोगस्थानात् ग्राहकार्द्देन वृत्तं कृतं तथा इत्यर्थः । मौक्षिकमार्गदत्त-शलाकायोगस्थानात् ग्राहकवृत्तं कुर्यात् । अथ अनन्तरमुक्तत्वात् ग्राहकग्राह्यवृत्तयोगो यस्यां तस्यां दिशीत्यर्थः । उन्मीलनं ग्राह्यविम्बस्य उन्मज्जनं स्यात् ।

अत्रोपतिः । उन्मीलनेऽपि ग्राह्यग्राहक केन्द्रान्तरं मानार्द्धन्तरमितं कर्णः । परमपरमोक्षदिशीति युक्तिस्तुल्या ॥ २२ ॥

इसी प्रकार मध्यविन्दु से मोक्षशराप्र की दिशा में मानान्तरार्ध तुल्य शलाका रखकर, शलाका और ग्राहकमार्ग के योगस्थान से ग्राहक विम्ब व्यासार्ध से ग्राहकवृत्त बनायें । ग्राहकवृत्त और ग्राह्यवृत्त का जिस दिशा में जिस स्थान पर योग होगा उस स्थान से उस दिशा में उन्मीलन आरम्भ होगा ॥ २२ ॥

उपपतिः—उन्मीलनेऽपि ग्राह्य—ग्राहक विम्बयोः केन्द्रान्तरं मानान्तरार्धतुल्यं कर्णरूपं भवति । अतः समीलनोपपतिरपि उन्मीलनादभिन्न एव । परं मोक्षस्य दिग्भेदत्वात् समीलनादुन्मीलनं भिन्नादिशि एव । क्षेत्रादर्शनात् स्यष्टमेव ।

ग्रहणे चन्द्रस्य वर्णज्ञानम्

अर्धाद्दोने सधूप्रं स्यात् कृष्णमधीधिके भवेत् ।
विमुञ्चतः कृष्णाताप्रं कपिलं सकलग्रहे ॥ २३ ॥

अथ ग्रहणे चन्द्रस्य वर्णनाह । अर्द्धात् अर्द्धविम्बाद्दोने न्यूने ग्रस्ते सति सभूप्रं ग्रासीयविम्बं धूप्रवर्णं स्यात् । अर्द्धाधिक ग्रस्तविम्बं कृष्णं स्यात् । विमुञ्चत एतत् अनन्तरं ग्रस्तमधिकमपि मुक्तु पुन्मुखमिति मोक्षारम्भोन्मुखस्य पादोनविम्बाधिक ग्रस्तस्य असमूर्णस्य इत्यर्थः । कृष्णाताप्रं श्यामरक्तमित्रवर्णः । सम्पूर्ण ग्रहणे कपिलं पिशङ्कवर्णं विम्बं स्यात् । अत्र भूभायास्तोजोऽभावतया चन्द्रान्तादक्त्वात् एते वर्णाः साप्तनन्ति । सूर्यस्य तु चन्द्रो जलगोलरूपं आच्छादकः स दर्शनितदिवसेऽस्मत् दृश्यार्द्देन सदा कृष्ण एवेति कृष्ण एव सूर्यस्य ग्रस्तोऽशः सर्वदा । अतएव अविकृतत्वात् भगवता वर्णो नोक्तः ॥ २३ ॥

चन्द्रग्रहण में चन्द्रविम्ब का आधे से अल्प ग्रास होने पर ग्रस्तभाग धूप्रवर्ण का, अर्धाधिक ग्रस्त होने पर ग्रस्तभाग कृष्णवर्ण का, मोक्षाभिमुख अर्धात् पादोनविम्ब से अधिक ग्रास होने पर कृष्णाताप्रवर्णं तथा सम्पूर्ण ग्रहण होने पर कपिलवर्णं (हल्का पीत वर्ण) होता है । सूर्यग्रहण में सूर्य का ग्रास सटैव कृष्णवर्णं ही होता है ॥ २३ ॥

उपपतिः—चन्द्रग्रहणे आच्छादिका भूभा तेजरहिता कृष्णा च । अतः न्यूनाधिके ग्रासे धूप्रादि वर्णः दृश्यन्ते । वर्णनां संयोगेन वर्णनिरमुत्पद्यते इति स्वयं सिद्ध-सिद्धान्तः । भूभा कृष्ण वर्णा चन्द्रश्चेष्ठ योतः अर्धाल्पग्रासे पीताधिक्यं श्यामत्वज्याल्पमतः धूप्रवर्णो जायते । अर्धाधिके ग्रासे कृष्णात्वमधिकं पीतत्वज्याल्पं अतस्तदानीं कृष्णा भूभा भवति । पादोन विम्बग्रासे सति कृष्णावर्णाधिक्येन कृष्णं ताप्रं च वर्णं दृश्यते । सम्पूर्णग्रासे नक्षत्राणां प्रभावेण भूभा पिशङ्क वर्णा दृश्यते ।

सूर्यग्रहणे छाटकशचन्द्रः सदैव कृष्णवर्णात्मको भवति । यतो हि अमायां
चन्द्रस्य दृश्यभागः सूर्यादपरदिशि स्थित्वादप्रकाशितो भवति । इति उपपन्नम् ॥

उपसंहारः

रहस्यमेतद्वेवानां न देयं यस्य कस्यचित् ।
सुपरीक्षिताशिष्याय देयं वत्सरवासिने ॥ २४ ॥

॥ सूर्यसिद्धान्ते छेद्यकाधिकारः सम्पूर्णः ॥ ६ ॥

अथ उक्तच्छेद्यकस्य गोप्यत्वमाह । एतत् ग्रहणच्छेद्यकं देवानां गोप्यं वस्तु ।
यस्य कस्यचित् यस्मै कस्मैचित् अपरीक्षिताय न देयम् । कस्मैचित् देय-
मित्यर्थगतं विवृणोति । सुपरीक्षितशिष्यायेति । सुपरीक्षितमिति अत्र हेतुगम्भ विशेषण-
माह । वत्सरवासिने इति । वर्षपर्यन्तं तत्सङ्गत्या तस्य तत्त्वतया ज्ञानं भवति एव इति
भावः ॥ २४ ॥

अथ अग्निमग्रन्थस्य असङ्गतित्वं निरासार्थम् अधिकारसमाप्तिं फक्तिकाया
आह । ग्रहणभेदज्ञापकरपरिलेखप्रतिपादनं परिपूर्तिमाप्तमित्यर्थः । इदं दशभेदग्रह-
गणितमित्युक्त्या गणितक्रियाभावाद् ग्रहणाधिकारान्तर्गतं नाधिकारान्तरम् । अत-
एवाधिकार इत्युपेक्ष्याध्याय इत्युक्तम् ।

रङ्गनाथेन रचिते सूर्यसिद्धान्तटिप्पणे ।
छेद्यकं ग्रहणान्तं तु पूर्णं गूढप्रकाशके ॥

॥ इति श्रीसकलगणकसार्वभौमबल्लालदैवज्ञात्मजरङ्गनाथगणकविरचिते
गूढार्थप्रकाशके छेद्यकाध्यायः सम्पूर्णः ॥ ६ ॥

*** नृ * नृ ***

छेद्यक प्रकरण देवताओं का गोपनीय विषय है । इसे जिस-किसी को नहीं
देना चाहिए एक वर्ष पर्यन्त अपने पास रखकर भलीभांति परीक्षा किये हुए
(सदाचारी) शिष्य को यह विद्या देनी चाहिए ॥ २४ ॥

॥ पण्डितवर्य बलदेवदैवज्ञात्मज प्रो० रामचन्द्रपाणेडेय द्वारा विरचित सूर्यसिद्धान्त
के छेद्यकाधिकार का हिन्दीभाषानुवाद एवं संस्कृतोपपत्ति सम्पूर्ण ॥ ६ ॥

*** नृ * नृ ***

अथ ग्रहयुत्यधिकारः - ७

ग्रहयुतिभेदाः

ताराग्रहाणामन्योऽन्यं स्यातां युद्धसमागमौ ।

समागमः शशाङ्केन सूर्येणास्तमन् सह ॥ १ ॥

अथ युत्याभासग्रहणनिरूपणेन संस्मृततया आरब्धो ग्रहयुत्यधिकारो व्याख्यायते । तत्र युतिभेदानाह । ताराग्रहाणां भौमादिपञ्चग्रहाणां परस्परं योगे युद्ध-समागमौ वक्ष्यमाण लक्षणभिन्नौ स्तः । चन्द्रेण सह पञ्चताराण्यतमस्य योगः समागम-संज्ञः । सूर्येण सह पञ्चताराणामन्यतमस्य चन्द्रस्य वा योगः तदस्तमन् पूर्णास्तमङ्ग-तत्वम् । न तु अस्तमात्रम् । युत्याभावे प्रागपरकाले तस्य सत्वात् ॥ १ ॥

भौम आदि पाँचो ग्रहों का परस्पर योग, युद्ध एवं समागम संजक होता है । चन्द्र के साथ भौम आदि ग्रहों का योग होने पर समागम; तथा सूर्य के साथ भौम आदि ग्रहों का अथवा चन्द्रमा का योग हो तो अस्त संजक होता है ॥ १ ॥

युतेर्गतैष्ट्यत्वम्

शीघ्रे मन्दाधिकेऽतीतः संयोगो भविताऽन्यथा ।

द्वयोः प्राग्यायिनोरेवं वक्रिणोस्तु विपर्यात् ॥ २ ॥

अथ युतेर्गतैष्ट्यत्वं सार्द्धश्लोकेन आह । ययोः ग्रहयोः योगोऽभिमतस्तयोः ग्रहयोः मध्ये यः शीघ्रगतिः ग्रहः तस्मिन् मन्दाधिके मन्दगतिग्रहात् अधिके सति तयोः संयोगो युतिसंज्ञो गतः पूर्वं जात इत्यर्थः । अन्यथा मन्दगतिग्रहे शीघ्रगति ग्रहादधिके सतीत्यर्थः । तयोर्योगो भविता एष्यः एवमुक्तं गतैष्ट्यत्वम् । द्वयोः ग्रहयोः प्राग्यायिनोः पूर्वगतिकयोः भवति । वक्रिणोः वक्र गतिग्रहयोः विपर्यात् उक्तवैपरीत्यात् । तुकाराद-गतैष्यो योगो भवति । शीघ्रगतिग्रहे मन्दगतिग्रहात् अधिक एष्यः संयोगो मन्दगतिग्रहे शीघ्रगतिग्रहात् अधिके एष्यः संयोग इत्यर्थः । अथ एकस्य वक्रत्वे आह । प्राग्यायिनीति । द्वयोर्मध्ये एकतरस्मिन् वक्रिणि सति तदा वक्रगतिग्रहात् पूर्वगतिग्रहेऽधिके सति गतो योगः । यदा तु पूर्वगतिग्रहात् वक्रगतिग्रहेऽधिके सति समागमो योग एष्यः स्यात् ।

अत्रोपपत्तिः । पूर्वगत्योर्ग्रहयोर्मध्ये शीघ्रगस्याधिकत्वेऽग्रे योगासम्भवात् पूर्व-योगो जातः । मन्दगस्याधिकत्वे शीघ्रगस्य न्यूनत्वात् अग्रे योगो भविष्यति ।

वक्रिणोस्तु शीघ्रगस्याधिकत्वेऽग्रे तन्यूनत्वेन योगसम्भवादेष्यो योगो मन्दगस्याधिकत्वे
शीघ्रगस्य उत्तरोत्तरं न्यूनत्वसम्भवेन अग्रे योगासम्भवाद्रतो योगः । अथ वक्रगतिग्रहात्
पूर्वगतिग्रहेऽधिके उत्तरोत्तरं योगासम्भवादगतो योगः । पूर्वगतिग्रहात् वक्रगतिग्रहेऽधिके
वक्रगतिग्रहस्य न्यूनत्वेन अग्रे योगसम्भवादेष्यः संयोग इति ॥ २ ॥

जिन दो ग्रहों की युति ज्ञात करनी हो उनमें यदि मन्दगतिग्रह से शीघ्रगतिग्रह
अधिक हो तो गतयुति तथा न्यून हो तो गम्ययुति होती है । यदि दोनों ग्रह वक्री हों
तो इससे विपरीत क्रम से युति होती है । अर्थात् मन्दगति ग्रह से शीघ्र गतिग्रह अधिक
हो तो गम्य युति और न्यून हो तो गतयुति होती है । यदि एक ग्रह वक्री हो, तथा
मार्गी ग्रह से न्यून हो तो गतयुति, अधिक हो तो गम्ययुति होती है ॥ २ ॥

उपपत्तिः—युतिनार्म ग्रहयोर्ग्रहणा वा एकराशी (अंशादि मानेन स्वलपानतरेऽपि)
स्थितेरन्तराभावो वा । तत्र मन्दगतिका ग्रहा अग्रे शीघ्रगतिकाशच पृष्ठे यदि भवन्ति
तदा कालान्तरे युति सम्भाव्यते विपरीते च युतिरसम्भवा । वक्रगतौ विपरीतम् ।
यतो हि शीघ्रगः अग्रे स्थित्वाऽपि पृष्ठगामी भवति अंशादि माने न्यूनत्वं समायति
तथा मन्दगः स्वगत्या अग्रे गच्छति अतो गम्ययुति सम्भवति । उपनन्नम् ।

ग्रहयोस्तुस्त्वत्वं युतिकालब्धाह

प्राग्यायीन्यधिकेऽतीतो वक्रिण्येष्यः समागमः ।

ग्रहान्तरकलाः स्वस्वभुक्तिलिप्तासमाहताः ॥ ३ ॥

भुक्त्यन्तरेण विभजेदनुलोमविलोमयोः ।

द्वयोर्वक्रिण्यथेकस्मिन् भुक्तियोगेन भाजयेत् ॥ ४ ॥

लब्धं लिप्तादिकं शोध्य गते, देयं भविष्यति ।

विपर्याद्वक्रगत्योरेकस्मिस्तु धनव्ययौ ॥ ५ ॥

समलिप्तौ भवेतां तौ ग्रहौ भगणसंस्थितौ ।

विवरं तद्वदुद्धृत्य दिनादि फलमिष्यते ॥ ६ ॥

अथ युतिकाले तुल्यग्रहयोः आनयनं युतिकालस्य गतेष्य दिनादानयनं च
सार्द्धश्लोकवयेण आह । युतिसम्बन्धिनोः-ग्रहयोः अभीष्टैककालिकयोः अन्तरस्य
कलाः पृथक् स्वस्वगति कलाभिर्गुणिताः कर्म द्वयोः ग्रहयोः अनुलोमविलोमयोः
मार्गयोः वक्रगयोः वा इत्यर्थः । स्फुटगत्यन्तरेण गणको भजेत् । विशेषमाह ।
वक्रिणीति । अथ अनन्तरं द्वयोर्मध्ये एकतरे वक्रिणि सति तयोः गतियोगेन भजेत् ।
फलं कलादि स्वं स्वं गते योगे सति ग्रहयोः मार्गयोः शोध्य भविष्यति । एष्ये योगे
सति तयोर्तेयं योज्यम् । द्वयोः वक्रगत्योः स्वं स्वं फलं विपर्यात् उक्तवैपरीत्यात्
कार्यम् । गते योगे योज्यम् । एष्ययोगे हीनमित्यर्थः । द्वयोर्मध्ये एकतरे तुक्तपात्
वक्रिणि सति तयोर्ग्रहयोः वक्रमार्गयोः स्वस्वकलात्मकफलाङ्कौ धनव्ययौ युतहीनौ
कार्योँ । यथाहि । गतयोगे मार्गग्रहे स्वफलं हीनं वक्रिणि ग्रहे योज्यम् । एष्ययोगे

वक्रग्रहे शोध्यम् । मार्गग्रहे योज्यमिति । एवं कृते तौ युतिसम्बन्धिनौ ग्रहै भगणसंस्थौ भगणे राशयधिष्ठितक्रेस स्थितिर्थयोः तौ राशयाद्यात्मकौ समलिप्तौ समकलौ स्तः । लिप्तापदस्य भगणावयवोपलक्षणत्वेन समौ स्त इत्यर्थः । अथ युतिकाल ज्ञानमाह । विवरमिति । अभीष्ट कालिकयोः युतिसम्बन्धिनोः ग्रहयोरन्तरं कलात्मकं तद्वद् समकलोपयुक्तफलज्ञानार्थं यथा गति गुणितमन्तरं गतियोगेन गत्यन्तरेण भक्तं तथा इत्यर्थः । तेन हेतेण भक्त्वा फलं दिनादिकं गतैष्ययुतिवशात् अभीष्टकालात् गतैष्यमुच्यते । तत्समये तद्युतिकाले तौ ग्रहै समौ स्त इत्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । गत्यन्तरेण गतिकलास्तदा ग्रहान्तरकलाभिः का इति फले गतयुतौ ग्रहयोः शोध्ये । एष्ययुतौ योज्ये । द्वयोवक्रत्वे गत्यन्तरभक्त फले गतयुतौ ग्रहयोर्योज्ये । एष्ययुतौ शोध्ये । वक्रग्रहस्य उत्तरोत्तरं न्यूनत्वात् । अथ एको वक्री तदातयोः अन्तरं प्रत्यवं गतियोगेन उपचितम् । अतो गतियोगहरेण आगतं फलं गतयोगे मार्गग्रहे हीनं पूर्वं तस्य न्यूनत्वात् । वक्रग्रहे योज्यम् । पूर्वं तस्य अधिकत्वात् । एष्ययोगमार्गग्रहे योज्यम् । उत्तरोत्तरमधिकत्वात् । वक्रग्रहे शोध्यम् । तस्य अग्रे न्यूनत्वात् । गतियोगेन गत्यन्तरेण वा दिनमेकं लभ्यते तदा अन्तरकलाभिः किमित्यनुपातेन गतैष्यदिनाद्यम् ॥ ३—६ ॥

अभीष्ट युति सम्बन्धि दोनों ग्रह यदि वक्री या मार्गा हो तो उन ग्रहों की अन्तरकला को अपनी अपनी गतिकला से गुणाकर गुणानफल में उन दोनों ग्रहों की गत्यन्तरकला से भाग दें । यदि एक ग्रह वक्री और एक ग्रह मार्गा हो तो उनकी अन्तर कला को अपनी-अपनी गति कला से गुणाकर अपनी गतियोग से भाग दें । जो लक्ष्य प्राप्त हो उसे गतयोग हो तो मार्गा ग्रहों में हीन और वक्री ग्रहों में युत करें । एष्य युति हो तो मार्गा ग्रहों में युत और वक्री ग्रहों में हीन करें । यदि एक ग्रह वक्री और एक ग्रह मार्गा हो तो स्व-स्वफल को युत-हीन करें । अर्थात् गतयोग होने पर मार्गा ग्रह में अपना फल हीन और वक्री ग्रह में युक्त करें । गम्ययुति हो तो मार्गा ग्रह में धन और वक्री ग्रह में ऋण करें । इस प्रकार राशि वक्र में स्थित राश्यादि ग्रह समकल होते हैं । इष्टकालिक युति सम्बन्धि ग्रहों के अन्तर में उन दोनों ग्रहों के गत्यन्तर का भाग देने से गत युति में गत तथा गम्ययुति में एष्य दिनादि होते हैं ॥ ३—६ ॥

उपपत्तिः—एकदिशि गम्यमानानयोर्हयोर्मध्येऽन्तरं दैनन्दिनगत्यन्तरतुल्यम् भिन्नदिशि गतियोगतुल्यत्वं भवति । अतोऽनुपातेन गत्यन्तर कला माध्यते गतियोगे गत्यन्तरे वा यदि स्वगतिर्लभ्यते तदा ग्रहान्तरकलासु किमिति जातम् =

$$\frac{\text{गति} \times \text{ग्रहान्तरम्}}{\text{गत्यन्तर / गतियोग}} = \text{चालनफलम् ।}$$

यदि गतयोगस्तदा फलं ऋणं गम्ययोगस्तदा फलं धनम् । वक्रग्रहे फल-संस्कारः विपरीतः गम्य युतौ ऋणम् गतयुतौ च धनम् । यद्योक्ते वक्री गतयोगश्च

तदा मार्गग्रहात् चालनं ऋणं वक्रग्रहाच्च धनम् । एवमेव गम्ययुतौ वक्रग्रहे चालनमृणं मार्गं ग्रहे च धनम् । युतिकाले गतैष्ययोः दिनादीनां साधनार्थमनुपातः—गत्यन्तरकलायां एकदिवसस्तदा प्रहान्तर कलासु किमिति—

$$\frac{१ \times \text{ग्रहान्तरकला}}{\text{गत्यन्तरम्}} = \text{एकदिवसीय चालनम् ।}$$

इदं गत योगे गत दिनादि एव्य योगे एष्य दिनादिरिति । उपपत्रम् ।

दृष्टर्णं उपकरणानि

कृत्वा दिनक्षपामानं तथा विक्षेपलिप्तिकाः ।
न तोन्तं साधयित्वा स्वकाललग्नवशात्योः ॥ ७ ॥

अथ दृक्कर्मार्थमुपकरणिं साध्यानीत्याह । योः समयोः ग्रहयोः दिनक्षपामानं प्रत्येकं दिनरात्रिमानं प्रसाध्य विक्षेपकलाः । तथा प्रसाध्येत्यर्थः । अत्र भगवता विक्षेपकलाः प्रसाध्येत्यस्य दिनरात्रिमानं प्रसाध्येति एतदनन्तर मुक्तेः दिनरात्रिमानं स्पष्टक्रान्तिजचरेण न साध्यम् । किन्तु समग्रहीयशरा संस्कृत केवलक्रान्तिजचरेण साध्यमिति सूचितम् । समग्रहयोः प्रत्येकं न तत्कालमुन्नतकालं प्रसाध्य । अत्र समुच्चयार्थकं तथेत्यन्वेति । एतदर्थमेव दिनरात्रिमानं प्रसाध्येति पूर्वमुक्तन् । समनन्तरोक्तं दृक्कर्मार्थमिति वाक्यशेषः । न तोन्तं कथं साध्यं ग्रहोदयज्ञानात् तदवधि कालमानज्ञानाभावात् । न हि ग्रहस्य दिनरात्रिगतकालज्ञानं विनापि केवलदिनरात्रिमानाभ्यां तत्सिद्धिः अत आह । स्वकात् लग्नवशात् इति । यस्मिन् काले समौ ग्रहौ जातौ तात्कालिकलग्नं पूर्वोक्तप्राकारावगतं तद्वशात् तदग्रहणात् इत्यर्थः । स्वकात् समग्रहात् प्रत्येकमुन्नततकालौ साध्यौ इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । युतिकालिक लग्नमधिकसंज्ञं प्रकल्प्य समग्रहं न्यूनसंज्ञं प्रकल्प्य ।

भौयासूनूनकस्याथ भुक्तासूनधिकस्य च ।
सम्पीड्यान्तरलग्नासूनेवं स्पात् कालसाधनम् ॥

इति विप्रशनाधिकारोक्तया ग्रहस्य दिनगतं रात्रिगतं प्रसाध्य दिने दिनगतशेषयोः रात्रौ रात्रिगतशेषयोः यदल्पं तदुन्नतम् । तेन ऊनं दिनार्द्धं रात्र्यर्द्धं वा ग्रहस्य न तम् । दिनक्षपामानं न तोन्तमित्येकवचनेन समग्रहयोः अभिन्नं दिनरात्रिमानं रात्रिमानं न तमुन्नतं च इति सुचनात् अपि न उदयलग्नलग्नाभ्याम् अन्तरकालः प्रत्येक भिन्नः साध्यः । न वा स्पष्टक्रान्तिजचरेण दिनरात्रिमाने प्रत्येकं पूर्वमुदयलग्नस्य एव असिद्धेरिति स्फुटीकृतम् ।

अत्रोपपतिः । तात्कालिकार्कलग्नाभ्यां यथा सूर्यस्य उदयकालगतकालस्थथा तात्कालिक ग्रह लग्नाभ्यां ग्रहोदयगतकालः सिद्धयति । यद्यपि सूर्यस्य क्रान्तिवृत्तस्थलात् सूर्यस्य युक्तः कालः । ग्रहस्य तु क्रान्तिवृत्तस्थलानियमात् उक्तरीत्या

गतकालस्य क्रन्तिवृत्तस्थ ग्रहचिह्नीयत्वेऽपि ग्रहविम्बीयत्वाभावात् अयुक्तत्वम् । अतएव वक्ष्यमाणदूक्कर्मसंस्कृत ग्रहादानीतकालो ग्रहविम्बीयः तथापि वक्ष्यमाण-दूक्कर्मसंस्कृत ग्रहादानीतकालो ग्रहविम्बीयः तथापि वक्ष्यमाणदूक्कर्मर्थं ग्रह-चिह्नीयस्य एव अपेक्षितत्वात् न क्षतिः ॥ ७ ॥

दूक्कर्म साधन के लिये समान ग्रहों का दिनमान रात्रिमान और शरकलों का साधन कर अपने-अपने लगन द्वारा नतकाल और उत्तरकाल का साधन करना चाहिए ॥ ७ ॥

उपपत्तिः—अत्रापि “भोग्यासूनूनकस्याथ” इत्यादि त्रिप्रश्नाधिकारोक्तविधान सायन-ग्रहात् सायनलग्नाच्चेष्टकालस्य साधन कर्तव्यम् । अत्र क्रन्तिवृत्तस्थ विहनस्य साधन कृतमिति असंगतं प्रतीयते यतो हि नतोन्नत कालौ ग्रहणिम्बयोर्भवतः । अप्रेष्ठपि ग्रहविम्ब-स्योन्नतनतकालौ अभीष्टौ अतः ग्रहविहनादेव नतोन्नतकालयोः साधनं युक्तिसंगतम् ।

दूक्कर्मसाधनम्

विषुवच्छाययाऽभ्यस्ताद् विक्षेपाद् द्वादशोद्धृतात् ।

फलं स्वनन्तनाडीघ्रं स्वदिनार्थविभाजितम् ॥ ८ ॥

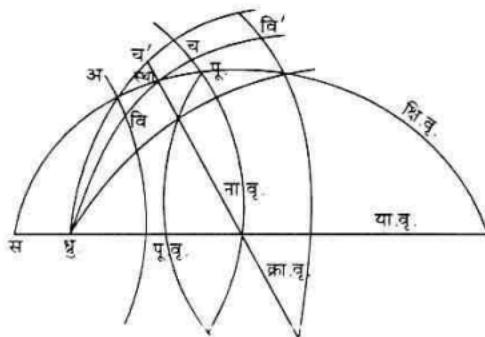
लब्धं प्राच्यामृणं सौम्ये विक्षेपे पश्चिमे धनम् ।

दक्षिणे प्राक्कपाले स्वं पश्चिमे तु विपर्ययः ॥ ९ ॥

अथ अक्षदूक्कर्म तत्संस्कारं च ग्रहस्य श्लोकाभ्यामाह । अक्षभया गुणितात् ग्रहविक्षेपात् आनीतात् द्वादशभक्तात् यत् लब्धं तत् स्वनन्तनाडीघ्रं विक्षेपसम्बन्धिग्रहस्य नतधटीभिः गुणितं तस्य एव दिनार्देन भक्तं रात्रौ रात्र्यर्देन इत्यर्थसिद्धम् । अत्र समग्रहयोः पूर्वोक्तप्रकारेण दिनमाननतयोः अभिन्नत्वात् स्वशब्द उभयत्रानावश्यकोऽपि युतिव्यतिरिक्तदृग्ग्रहाणां प्रयोजनतया साधनवैयधिकरण्यव्यावृत्यर्थं स्वपदं भगवता दत्तम् । वस्तुतस्तु दृग्ग्रहयोस्तुल्यते भगवताग्रे युतेरूपत्वात् तात्कालिकयोः स्पष्टयोः अतुल्यत्वेन दूक्कर्मसाधनार्थं नतदिनमानयोः तयोः भिन्नत्वेन स्वपदं युक्तं प्रयुक्तम् । न तु स्पष्टं क्रान्तिजचोरोत्पन्दिनमानयोः भेदात् नतभेदाच्च स्वमित्युक्तम् । तत्साधनस्य वैयधिकरण्देन अप्रसक्तोरिति ध्येयम् । उक्तरीत्या उत्तराद्विक्षेपात् लब्धं तत्कलात्मकं प्राच्यां प्राक्कपाले ग्रहस्य हीनम् । पश्चिमकपाले योज्यम् । दक्षिणे तथा विक्षेपे । तुकारात् तदुत्पन्नं फलं प्राक्कपाले योज्यं पश्चिमकपाले हीनं कार्यम् ॥ ८-९ ॥

पलभां को शर मे गुणाकर १२ का भाग देने से जौ फल प्राप्त हो उसे अपनी अपनी नत घटी से गुणाकर अपने अपने दिनार्थ से भाग दें यदि रात्रि में नतोन्नतकाल हो तो रात्र्यर्थ से भाग दे । लब्ध कलादि फल को ग्रहों में धन, क्रण करे अर्थात् उत्तर शर हो तो पूर्वकपाल में क्रण और पश्चिमकपाल में धन, तथा दक्षिण शर हो तो पूर्वकपाल में धन और पश्चिमकपाल में क्रण ॥ ८-९ ॥

उपपत्तिः—दूरा: कर्म दृक्कर्म । येन संस्कारेण गणितागता ग्रहाः द्रक्प्रत्यय कारका भवन्ति तदेव दृक्कर्म । ग्रहगत कदम्बप्रोत—समप्रोतवृत्तयोरन्तरं क्रान्तिवृत्ते दृक्कर्म नाम । यतो हि गणितागता ग्रहा क्रान्तिवृत्तीयाः राशयादिका भवन्ति । क्रान्तिवृत्ते रविर्भूमिति । अन्ये ग्रहाः क्रान्तिवृत्ताच्छर्तुल्यान्तरे स्व स्व विमण्डले भ्रमन्ति । यदा क्रान्ति वृत्ते ग्रहस्थानं उदय क्षितिजमस्तक्षितिजं वा समायाति तदा शर तुल्यान्तरे स्थितं ग्रहविम्बं उदयस्तक्षितिजयोः सकाशात् ऊर्ध्वमधो वा भवति । यदा कदम्बस्थानं क्षितिजगतं भवति तदा कदम्बप्रोतवृत्तं क्षितिजवृत्तमेव भवति । अन्यत्र कदम्बप्रोतवृत्तं क्षितिजवृत्तादन्तरितं भवति । एवं ग्रहगत कदम्ब प्रोत-समप्रोतयोर्यदन्तरं क्रान्ति वृत्ते तदेव दृक्कर्म नाम । दृक्कर्म द्विविधिम् अयनमाशजञ्ज्येति । ध्रुवप्रोत-कदम्बप्रोतयोरन्तरं क्रान्तिवृत्ते आयनं दृक्कर्म । ध्रुवप्रोत-समप्रोतयोरन्तरन्तरं क्रान्तिवृत्ते आशजं दृक्कर्म । अनयोः संस्कारेण समप्रोत-कदम्बप्रोतयोरन्तरं क्रान्तिवृत्ते स्फुटं दृक्कर्म, साधनञ्ज्यैवम्—आकृ दृक्कर्म साधनार्थं क्षेत्रम्—अत्र स्था = आयनग्रहः

आशजं दृक्कर्म नाम विम्बोपरिगतं समध्रुवप्रोतयोरन्तरं क्रान्तिवृत्तीयं कलात्मकं नाडी वृत्तेयोरन्तरमस्वात्मकं आशजं दृक्कर्म । अहोरात्रवृत्ते च तथैव बोध्यम् । यथा चात्र प्रकृते विअ अस्वात्मकं आशजं दृक्कर्म अहोरात्रवृत्ते नाडीवृत्ते, च च' चापमिति ।

अथ साधनं क्रियते—

पू. च = स्थानीयक्रान्तिसम्बन्धिचरग्रम्

पू. च' = विम्बीयचरग्रम् ।

अनयोरन्तरम् च च' आशदृक्कर्म इति ।

परञ्चेत्यं महति शरे, शशाल्पयन्ते तु स्वल्पान्तरात् ।

क्षितिजेऽश्रज्या तुल्यमित्यादिवचनात्—

\angle स्था = अक्षांशः, ततः \angle वि = समकोणः सरलाङ्गुलिकारात् ।

\angle स्था अ वि = लम्बांशः ।

△ विस्था त्रिभुजेऽनुपातः—

लम्बज्यायां स्पष्टशरज्या तदा आक्षवलनज्यायां किमिति—

$$\frac{\text{स्पष्टशरज्या} \times \text{आक्षवलनज्या}}{\text{लम्बज्या}} = \text{द्युज्यावृतीय दृक्कर्मासवः ।}$$

$$= \frac{\text{स्पशरज्या} \times \text{अक्षज्या}}{\text{लम्बज्या}} = \frac{\text{स्पशरज्या} \times \text{पलभा}}{१२}$$

निष्पत्तिसाम्यात्

अतः द्वितीयानुपातः—

$$\frac{\text{स्प० शरज्या} \times \text{पलभा} \times \text{त्रि}}{१२ \times \text{द्युज्या}} = \text{नाडी वृते अथ दृक्कर्मासुमानम् ।}$$

आयनदृक्कर्म साधनम्

सत्रिभग्रहजक्रान्ति-भागच्चाः क्षेपलिपिकाः ।

विकलाः स्वमृणं क्रान्तिक्षेपयोर्भिन्नतुल्ययोः ॥ १० ॥

अथ आयनदृक्कर्मह । विक्षेपकलाः पूर्वसाधिता राशित्रययुतग्रहोत्पन्नक्रान्त्यशैरुणिताविकला भवन्ति । ता अक्षदृक्कर्म संस्कृतग्रहे विकलास्थाने क्रान्तिक्षेपयोः सत्रिभग्रहस्य क्रान्तिः ग्रहस्य विक्षेपः । अनयोः भिन्नतुल्ययोः भिन्ननैकदिक्कयोः सतोः क्रमेण स्वमृणं कार्याः ।

अत्रोपपत्तिः । विक्षेपवृत्तस्य ग्रहविक्षेपोर्धुवप्रोतश्लथवृत्तं स्पष्टवा क्रान्तिवृते ग्रहासने यत्र लगति तस्य ग्रहविहस्य अन्तरे याः क्रान्तिवृते कलास्ता आयनकलास्तदानयनार्थं क्षेत्रं ग्रहशरः कदम्बाभिमुखः कर्णः । तस्मबद्धुरात्रवृत्तप्रदेशधृवप्रोतश्लथवृत्तसम्पातयोः अन्तरे द्युरात्रवृत्ते भुजः । ध्रुवप्रोतवृत्ते स्पष्टशरोग्रह-विम्बतत्सम्पातान्तरे कोटिः । अतस्विज्याकर्णेऽयनवलनज्या भुजस्तदा शरकर्णेक इत्यनुपातेन द्युरात्रवृत्ते द्युज्याप्रमाणेन भुजकलाः । न तु ग्रहविहङ्गतदवृत्तसम्पातान्तरे क्रान्तिवृते भुजकलाः क्रान्तिवृत्तस्य तिर्यक्त्वेन तादुशक्रान्तिवृत्तप्रदेशस्य तिर्यक्त्वात् भुजत्वासम्भवात् । आयनवलनज्या भुजस्त्रिज्याकर्णो यस्तिः कोटिस्तद्वग्निरपदरूपेति क्षेत्रं गोले प्रत्यक्षम् । अतोऽनुपाते न क्षतिः । तत्र भगवता लोकानुकम्पया गणितसुखार्थं द्युरात्रवृत्तस्य भुजकलाः क्रान्तिवृत्तस्था अङ्गीकृताः स्वल्पान्तरत्वात् । अतोऽयनवलनज्या शरकलाभिः गुण्या त्रिज्यया भाज्येति प्राप्ते भगवता आयनवलनस्य सत्रिभग्रहक्रान्तिभागत्वेन अङ्गीकारात् तदभागा अष्ट-पञ्चाशता गुणनीयाज्या भवति । यतः परमाच्चतुर्विशेषत्यंशा अष्टपञ्चाशतागुणिताः पञ्चोनापरमक्रान्तिज्या जाता । इय शरणुणा त्रिज्याभक्ता अयनकलास्तत्र विकलात्मकफलार्थं षष्ठिर्गुण इति सत्रिभग्रह क्रान्तिभागगुणितो ग्रहविक्षेपोऽष्टपञ्चाशतुष्ठिद्वातेन

विंशत्यूनेन पञ्चत्रिंशचत्तेन गुणस्त्रिज्यया भक्त इति सिद्धम् । अत्रापि लाघवाद्गुणस्य त्रिज्यामितत्वेन स्वल्पान्तरत्वात् अङ्गीकारात् गुणहरयोनश इत्युपपन्नं सत्रिभेत्यादिविकला इत्यन्तम् । भास्कराचार्यैस्तु ।

आयनं वलनमस्थुटेषुणा सद्गुणं द्युगुणभाजितं हतम् ।

पूर्णं पूर्णं धृतिभिर्गहात्रितव्यक्ष भोदय हृदायनाः कलाः ॥

इति सूक्ष्मसम्मादुक्तम् । धनर्णोपपत्तिस्तु मकराद्युत्तरायणे दक्षिणध्रुवात् दक्षिण-कदम्बोऽधः । उत्तरध्रुवात् उत्तरकदम्ब ऊर्ध्वम् । तत्र शरो यदा तु उत्तरस्तदा ग्रहविम्बस्य उत्तरकदम्बोन्मुखत्वेन उत्तर ध्रुवात् उन्नतत्वात् क्रान्तिवृत्तस्थ ग्रहचिह्नात् क्रान्तिवृत्तध्रुवप्रोतश्लथ वृत्तसम्पात आयनग्रह चिह्नरूपः क्रान्तिवृत्ते पश्चात् भवति अत आयनविकलाः स्पष्टं ग्रह ऋणं कृताश्चेत् आयनग्रहभोगो ज्ञातः स्यात् । एवं दक्षिणशरे ग्रहविम्बस्य दक्षिणकदम्बोन्मुखत्वेन ध्रुवान्नतत्वात् क्रान्तिवृत्ते ग्रहचिह्नात् आयनग्रह चिह्नमग्र एव भवतीति धनमायनविकलाः । ककाठि दक्षिणायने तु दक्षिण ध्रुवात् दक्षिणकदम्ब उर्ढ्मुक्तरध्रुवादुत्तरकदम्बोऽधः । तत्र यदि ग्रहशरो दक्षिणस्तदा ग्रहविम्बस्य दक्षिणध्रुवात् उन्नतत्वात् क्रान्तिवृत्ते ग्रहचिह्नात् आयनग्रह चिह्नं पश्चादत ऋणमायनम् । यदि उत्तरशरस्तदा ग्रहविम्बस्य उत्तरध्रुवान्नतत्वात् ग्रहचिह्नात् आयनग्रह चिह्नमग्रे क्रान्तिवृत्ते भवतीत्यायनं धनमिति गोलस्थित्यायनशरादिगैक्य ऋणमयनशरादिभेदे धनमिति सिद्धम् । तत्र ग्रहायनदिशः सत्रिभग्रहगोलदिक् तुल्यत्वात् सत्रिभग्रहक्रान्ति ग्रहशरयोः एकदिक्त्वे ऋणं भिन्न दिक्त्वे धनमित्युपपन्नम् । अथ अक्षद्रुक्कर्मोपपत्तिः ।

भूर्भक्षितिजायाम्योत्तरवृत्त सम्पातरूपसम्प्रोत चलवृत्ते ग्रहविम्बसक्ते क्रान्ति-मण्डलस्य ग्रहासनो यत्र सम्पातस्तत्राक्षद्रुक्कला संस्कृतो ग्रहस्तस्य आयनग्रहस्य च अन्तरे क्रान्तिवृत्तप्रदेशा आक्षद्रुक्कलास्ताः क्षितिजस्थ ग्रहविम्बे परमान्तरत्वात् परमा याम्योत्तरवृत्तस्थे ग्रहेऽयनग्रह चिह्नमेव अक्षद्रुक्कला संस्कृत ग्रहचिह्नं भवतीति तदभावः । अतः क्षितिजस्थे ग्रहविम्बे चलवृत्तं याम्योत्तरक्षितिज सम्पातप्रोतं क्षितिज-वृत्ताभिन्नं तत्र ग्रहविम्बसक्तं ध्रुवप्रोत चलवृत्त क्रान्तिवृत्त सम्पातोऽयनग्रह चिह्नरूपः क्षितिजस्थ क्रान्तिवृत्त प्रदेशात् उर्ढ्मधो वा याभिः कलाभिः अन्तरितस्ता आक्षद्रुक्कलाः आसां ज्ञानार्थं तदन्तर प्रदेशीयद्युरात्रवृत्तखण्डं प्रदेशस्थासवोऽक्षजाः साधिताः । तथाहि ध्रुवद्वयप्रोत ग्रहविम्बगत चलवृत्ते विषुवद् वृत्तग्रह बिम्बान्तरे स्फुटा क्रान्तिः विषुवद्वृत्तक्रान्तिवृत्तस्य आयन ग्रह चिह्नान्तरे मध्यमा क्रान्तिः अयनग्रहस्य अयनग्रह चिह्नग्रह विम्बान्तरे स्फुटशरः । द्वयोः क्रान्त्योः एकदिक्त्वे स्फुटक्रान्ति-राधिका । तत्र उत्तरगोलेऽयनग्रहचिह्नं क्षितिजादधः स्वद्युरात्रवृत्ते क्रान्त्योश्चरान्तरासुभिः भवति । यतोऽयन ग्रह चिह्नद्युरात्रवृत्तस्थोन्मण्डल क्षितिजान्तर रूपचरात् ग्रहविम्बीय-चरस्य अधिकत्वेन मध्यमवर सम्बद्ध क्षितिज वृत्त प्रदेशात् ध्रुवाभिमुखसूत्रं ग्रहविम्बीय चर सम्बद्धद्युरात्रवृत्तप्रदेशे यत्र लगानं तत्क्षितिजान्तराले चरान्तरस्य सत्वेन स्पष्टशरचरान्तराभ्यां कोटिभुजाभ्याम् आयतचतुरस्त्र क्षेत्रस्य तद्द्युरात्रवृत्त-

द्वयमध्ये स्फुटदर्शनम् । एवं दक्षिणोलेऽयनग्रहचिह्नं सद्युरात्रवृत्ते क्षितिजादूर्धे क्रान्त्योश्चरान्तरासुभिः इति । क्रान्त्योः भिन्नदिक्त्वे तु क्षितिजादयनग्रहचिह्नं स्व-द्युरात्रवृत्ते क्रान्त्योश्चरयोग्युल्यासुभिः अथ उर्ध्मम् । मध्यक्रान्तिद्युरात्र वृत्त उन्नण्डलात् स्पष्टक्रान्तिचर तुल्यान्तरेण दक्षिणोत्तर गोलयोः अथ उर्ध्मयन ग्रहचिह्नस्य सत्त्वात् । क्षितिजात् चरान्तरेण उद्वृत्तस्य सत्त्वाच्चेति । भास्करायार्थः ।

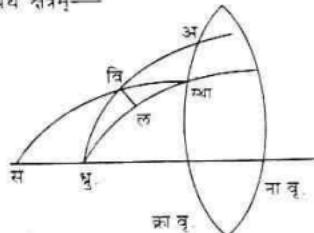
स्फुटास्फुट क्रान्तिजयोश्चरार्द्धयोः समान्यदिक्त्वेऽन्तरयोगजासवः ।
पलोद्भवाख्या भनभः सदाम् ।

इति सूक्ष्ममाक्षदृग्युजानमुक्तम् । भगवता तु पूर्वोक्तरीत्या स्फुटास्फुटक्रान्ति-संस्कारोत्पन्न स्फुटशरूपक्रान्ति खण्डस्य स्वल्पान्तरेण यथागतशरतुल्यस्य चरमाक्षदृग्सव इत्यन्नीकृत्य द्वादशकोटौ पलभा भुजस्तदा विक्षेपरूपक्रान्ति कोटौ क इत्यनुपातात् विक्षेपज्या फलधनुषोस्त्यागात् स्वल्पान्तरेण कुज्या चरज्ययोः अभिन्त्वेन अङ्गीकाराच्चरासव आक्षासव एता एव कला धृताः स्वल्पान्तरत्वात् । क्षितिजातिरित्तस्थ ग्रहविन्द्वे तु एताः कला अभीष्टनतकालपरिणता भवतीति विषुवच्छायया इत्यादि स्वदिनाद्विभाजितमित्यन्तम् । अत्र ग्रहे आयनं दृक्कर्म संस्कार्यं तस्मात् दिनरात्रिमानादिनतं साध्यत्वाक्षदृक्कर्म क्रियते तदा किञ्चित् सूक्ष्ममिति सतिभग्रहजेत्यादि श्लोकः सप्तमो यत्पुस्तके तत्र तु उक्तं स्वतः सिद्धम् । नतानुपाते स्वपदव्यर्थं प्रयोग शङ्खानवकाशश्च समग्रहयोः आयनदृक्कर्म संस्कारेण भिन्नत्वसम्भवात् तयोः दिनमाननतयोः अपि भिन्नत्वसिद्धेः इत्यवधेयम् । धनर्णीपतिस्तु समप्रोतचलवृत्तं ग्रहविष्वोपरिगं यत्र क्रान्तिवृत्ते लगति स राश्यादिभोग आक्षदृक्कर्मसंस्कृतं इति प्रायुक्तम् । तत्र पूर्वकपाले तस्मात् ग्रहात् आयनग्रह चिह्नं क्रान्तिवृत्त उत्तरशरेऽग्रिमभागे भवति दक्षिणशरे पश्चात् भवतीति क्रमेणाधिनमुक्तम् । पश्चिम कपाले तु उत्तरशरे पश्चात् दक्षिणशरेऽग्रिमभाग इति क्रमेण आयनग्रहे धनर्णीदृक्कर्मद्वयसस्कृतो ग्रहः सिद्धो भवतीत्युपपनं सर्वम् ॥१०॥

पूर्व साधित शरकला को सतिभग्रह के क्रान्त्यंश से गुणा करने से आयन-दृक्कर्म विकला होती हैं। इन विकलाओं को, सतिभग्रह की क्रान्ति और शर की एक दिशा हो तो ग्रह में ऋण और भिन्न दिशा हो तो ग्रह में धन करना चाहिए ॥१०॥

उपपत्तिः—आयनदृक्कर्म साधनोपपत्ति—

प्रतीन्यर्थं शेत्रम्—

अत्र स्था = स्थानीयायनं वलनम् ।

अस्था = क्रान्तिवृते आयनदृक्कर्मकला ।

अ = आयनदूग्रहः ।

अत्र Δ ध्रुविस्था त्रिभुजेऽनुपातः—

$$\frac{\text{स्थानीयायनवलनज्या} \times \text{शरज्या}}{\text{ध्रुज्या}} = \text{आयनदृक्कर्मसुज्या} ।$$

$$\frac{१८०० \times \text{स्थानीयायनवलनज्या} \times \text{शरज्या}}{\text{राशयुदयासु} \times \text{ध्रु}} = \text{आयनदृक्कर्मकला} ।$$

$$= \frac{१८०० \times \text{स्थानीयायनवलनज्या} \times \text{शरज्या}}{\text{राशयुदयासु} \times \text{ध्रुज्या}} = \text{आयनदृक्कर्मकला} ।$$

Δ विस्थाअ त्रिभुजे—

अत्र \angle वि = विमोयमायनं वलनम् ।

\angle अ = यष्टिचापः

वि स्था = मध्यमशरः

अतोऽनुपातः—

$$\frac{\text{शर} \times \text{आयनवलनज्या}}{\text{यष्टि}} = \text{अ स्था}$$

चापीयत्रिभुजत्वात्—

$$\frac{\text{मध्यमशरज्या} \times \text{आयनवलनज्या}}{\text{यष्टि}} = \text{अ स्था चापज्या} ।$$

$$\frac{\text{मध्यमशर} \times \text{आयनवलनज्या}}{\text{यष्टि}} = \text{आयनदृक्कर्मकला}$$

Δ वि ल स्था त्रिभुजेऽनुपातः—

$$\frac{\text{शरज्या} \times \text{अवज्या}}{\text{त्रिज्या}} = \text{वि ल ज्या}$$

दृक्कर्म प्रयोजनम्

नक्षत्रग्रहयोगेषु ग्रहास्तोदयसाधने ।

शृंगोन्तरौ तु चन्द्रस्य दृक्कर्मदिविदं स्मृतम् ॥ ११ ॥

अथ प्रसङ्गादृक्कर्मसंस्कारस्थलान्याह । अत्र निमित्त सप्तमी । ग्रहनक्षत्राणां बहुत्वात् बहुवचनम् । नक्षत्रग्रहयोः युत्यर्थं नक्षत्रग्रहयोः इदं द्वयं दृक्कर्म स्मृतं

प्रागुक्तम् । आदौ प्रथमं कार्यम् । ताभ्याम् अनन्तरं क्रिया कार्या इत्यर्थः । अत्र नक्षत्र-ध्रुव कारणम् आयनदृक्कर्म संस्कृतानामेव उक्तत्वात् आयने दृक्कर्म न कार्यमिति ध्येयम् । ग्रहाणाम् अस्तोदयौ नित्यास्तोदयौ सूर्यसानिध्यजनितास्तोदयौ च । ग्रहाणाम् उपलक्षणत्वात् नक्षत्राणामपि तथोः साधननिमित्तं ग्रहस्य नक्षत्रस्य वा देयम् । अत्र अक्षदृक्कर्मार्थं केवलः शरः साध्यः । न तु दिनमानरात्रिमाननतोनते साध्ये । क्षितिजसम्बन्धेन दृग्ग्रहरूपोदयास्त लग्नस्य आवश्यकत्वेन क्षितिजातिरिक्तनत परिणामस्य व्यर्थत्वात् । युतो तु समप्रोत चलवृत्ते युगपद्दर्शनार्थं तत्परिणामस्य आवश्यकत्वात् । शृङ्गोन्नतिनिमित्तं चन्द्रस्य । तुकारः समुच्चयार्थकचकारपरः । अत्रापि श्लोके पूर्वार्द्धोक्तमाक्षदृक्कर्मसंस्कार्यमिति ध्येयम् ॥ ११ ॥

नक्षत्र और ग्रहों की युतिसाधन में, ग्रहों के उदयास्त साधन में तथा चन्द्र की शृङ्गोन्नति साधन में आयन दृक्कर्म और आक्षदृक्कर्म का संस्कार पहले ही कहा गया है ॥ ११ ॥

ग्रहयुतिसाधने वैशिष्ट्यम्

तात्कालिकौ पुनः कार्यौ विक्षेपौ च ततस्तयोः ।
दिक्खुल्येत्वन्तरं भेदे योगः शिष्टं ग्रहान्तरम् ॥ १२ ॥

अथ दृक्कर्मसंस्कृत ग्रहयोः युतिकालं तात्कालिकतद्विक्षेपाभ्यां ग्रहयोः याम्योत्तरान्तरं च आह । पुनर्द्वितीयवारं तादृशग्रहाभ्यां शीत्रे मन्दाधिकेऽतीत इत्यादिना युतेर्गतिष्ठत्वं ज्ञात्वा ग्रहान्तरकला इत्यादिना दृक्कर्मसंस्कृतौ समौ स्वयुति समये भवतः । विवरं तद्वदुद्धृत्येत्यादिना समस्पटग्रहकाला दृक्कर्मसंस्कृतसमग्रहकालो युत्याख्यो ज्ञेयः । तस्मिन् काले साधितौ तौ ग्रहौ स्फुटौ असमौ तात्कालिकौ मध्यस्पष्टादि क्रियया कार्यौ । तयोः साधित ग्रहयोर्विक्षेपौ । चः समुच्चये । कार्यौ । एतौ ग्रहौ दृक्कर्मसंस्कृतौ समौ भवत इति प्रतातिः । नो चेत् तस्मादपि उक्तरीत्या मुहुः कालं स्थिरं कृत्वा प्रतीतिरप्स्त्व्या । ततः सूक्ष्मयुतिसमये ग्रहयोर्विक्षेप साधनानन्तरम् । दिक्खुल्यं एकदिक्त्वे तुकाराद्विक्षेपयोः अन्तरं कार्यम् । भेदे भिन्नदिक्त्वे विक्षेपयोर्योगः । शिष्टं संस्कारोत्पन्नं ग्रहान्तरम् । युति सम्बन्धिनोः ग्रहविम्बकेन्द्रयोः अन्तरालं याम्योत्तरं भवति ।

अत्रोपपतिः । दृक्कर्मसंस्कृत ग्रहयोः पूर्वापरान्तराभावः समप्रोतचलवृत्त इति तयोः समत्वम् । विक्षेपयोर्ग्रहविम्बकेन्द्रत्वात् एकदिशि विक्षेपयोः अन्तरं ग्रहविम्बकेन्द्रयोः याम्योत्तरमन्तरं तद्वते । भास्कराचार्येस्तु ।

एवं लब्धैर्ग्रहयुतिदिनैश्चालितौ तौ समौ स्तः
ताभ्यां सूर्यग्रहणविद्यु लभ्यता संस्कृतौ स्वस्वनत्या ।
तौ च स्पष्टौ तदनु विशिखां पूर्ववत् सविधेयौ
दिक्खसाम्ये या वियुतिरनयोः संयुतिर्भिन्नदिक्त्वे ॥

इत्यनेन सूक्ष्ममुक्तम् । भगवता कृपालुना तदुपेक्षितम् । स्वल्पान्तरत्वात् ॥ १२ ॥

दृक्कर्मद्वयसंस्कृत ग्रहों का युतिकाल जान कर, युतिकाल में ग्रहों का साधन कर दोनों दृक्कर्मों का संस्कार करना चाहिये । इस प्रकार असंस्कृत कर्म करने से दृक्कर्मद्वयसंस्कृतग्रह तुल्य होते हैं । इन तुल्य ग्रहों के तात्कालिक शरणों का एक दिशा में अन्तर और भिन्न दिशा में योग करने से युतिसम्बन्धि ग्रहविम्बयों के केन्द्रों का याम्प्योत्तर अन्तर होता है ॥ १२ ॥

ग्रहणां कलाविम्ब मानानि

कुजार्किञ्चामरेज्यानां विंशदधर्थर्धवर्धिताः ।

विष्कम्भास्तचन्द्र कक्षायां भूगोः षष्ठिरुदाहता ॥ १३ ॥

त्रिचतुः कर्णयुत्यापास्ते द्विधास्त्रिज्यया हताः ।

स्फुटाः स्वकर्णास्तिथ्याप्ता भवेयुर्मानिलिपिकाः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चताराणां विम्बमानकलानयनं श्लोकाभ्यामाह ।

विंशददर्ढद्विर्द्वितास्ति- शतोऽर्द्धं पञ्चदश तदर्द्धं सार्द्धसप्त तैः उत्तरोत्तरं युक्तास्त्रिंशत्
क्रमेण भौमशनिबुध- बृहस्पतीनां चन्द्रकक्षायां चन्द्राकाशगोले चन्द्रकक्षा प्रमाणेन न
स्वकक्षाप्रमाणेन इत्यर्थः ।

विष्कम्भा विम्बव्यासा योजनात्मका उक्ता: भौमस्य त्रिंशत् । शाने: सार्द्धं-
सप्तत्रिंशत् । बुधस्य पञ्चतारारिंशत् । गुरोः सार्द्धद्विपञ्चाशत् । अनेन एव क्रमेण
शुक्रस्य षष्ठिः । भूगोः षष्ठिरुदित्यनेन अद्वद्वित्यस्य प्रत्येकमर्द्धयुक्ता इत्यर्थो निरस्तः
स्वाभिमतायोँ व्यक्तीकृतश्च । ते उक्ता विष्कम्भा द्विगुणाः त्रिज्यया गुणितास्त्रिचतुः
कर्णयुक्तचाप्ता: तृतीयकर्मणि चतुर्थं कर्मणि च यौ कर्णो मन्दकर्णशीघ्रकर्णों तयोर्योगेन
भक्ता इति साप्तदायिकव्याख्यानम् । नव्यास्तु तृतीयकर्मणि कर्णानुपातानुरूपे:
तृतीयकर्णस्य मन्दकर्णस्य अप्रसिद्धे रूपपत्तिविरोधाच्च पूर्वव्याख्यायुपेक्ष्य त्रिशब्देन
त्रिज्या चतुःकर्णश्चतुर्थं कर्मणि शीघ्रकर्णस्तयोर्योगेन भक्ता इत्यर्थं कुर्वन्ति । स्पष्टाः
स्वकर्णाः स्वविम्बव्यासा भवन्ति । पञ्चदशभक्ता विम्बमानकला भवेयुः ।

अत्रोपतिः । स्वस्वकक्षायां स्थितां पञ्चताराग्रहा दूरत्वात् लोकैः
चन्द्राकाशस्थिता इव दृश्यन्ते । अतस्तेषां वास्तवविम्बव्यासयोजनानि स्वरूपं ज्ञातानि ।
यथा सूर्यविम्बव्यासयोजनानि उक्तानि चन्द्रग्रहणाधिकारे रवे: स्वभगणाभ्यस्त
इत्यादिना चन्द्रकक्षायां साधितानि तथा स्वभगणानुसारेण उक्तप्रकारेण चन्द्रकक्षायां
साधितानि । तथा च शाकल्यसहितायाम् ।

अन्तरुन्तवृक्षाश्च वनप्रान्ते स्थिता इव ।

दूरत्वाच्चन्द्रकक्षायां दृश्यन्ते सकला ग्रहाः ॥

व्यद्विष्टिवर्द्धितास्त्रिंशद्विष्कम्भा: शास्त्रदृष्टतः ।

इत्येतानि त्रिज्यायुत्यशीघ्रकर्ण उक्तानि । अतः शीघ्रकर्णेऽधिके न्यूनं विम्ब-

ग्रहस्य उच्चासनत्वात् अल्पे तु नीचासनत्वात् अधिकं विम्बमिति त्रिज्ययोक्तानि विम्बानि तदेष्टशीघ्रकर्णेन कानीति व्यस्तानुपातेन युक्तमपि भगवतोपलब्ध्या त्रिज्या-तोऽधिकेन्यूनकर्णयोः क्रमेण व्यस्तानुपातागतात् अधिकं च्यूनं च विम्बं दृष्टमतः कर्णं एव त्रिज्याशीघ्रकर्णयोगार्द्धमितः क्रमेण न्यूनाधिको गृहीतः । अत्र छेदं लवं च परिवर्त्य हरस्य इत्यादिना द्विजास्त्रिज्यागुणिता विष्कम्भास्त्रिज्या शीघ्रकर्णयोगभक्ता इत्युपपनम् ।

त्रिचतुः कर्णयोगार्द्धं स्फुटकर्णोऽस्य मस्तके ।
त्रिज्याद्वा स्फुटकर्णात्पा विष्कम्भास्ते स्फुटाः स्मृता ॥

इति शाकल्प्योक्तेरच । अतएव विम्बस्य द्राइनीचोच्चमण्डलस्थत्वेन शीघ्र-कर्णस्यैव भूगर्भात् विम्बे सम्बन्धात् मन्दकर्णसम्बन्धस्तु अयुक्तः । न हि छेदके मन्द-कर्णार्द्धात् शीघ्रकर्णार्द्धे ग्रहविम्बमस्तीति प्रतिपादितम् । येन मन्दशीघ्रकर्णयोः योगार्द्धं कर्णयुपपनः । शीघ्रफलानयने तथा अङ्गीकारापते भास्कराचायैस्तु ।

व्यङ्ग्याधीपवः सचरणा ऋतवस्त्रिभाग
युक्ताद्रयो नवं च सत्रिलवेषवश्च ।
स्युर्घ्यमास्तनुकला: क्षितिजादिकानां
त्रिज्याशुकर्णं विवरेण पृथग्विनिष्ठाः ॥
त्रिज्या निजान्त्यफलमौर्विकया विभक्ताः ।
लघ्वेन युक्तरहिताः क्रमशः पृथग्क्ष्याः ।
ऊनाधिके त्रिभगुणाच्छ्ववणे स्फुटा स्युः ॥

इत्युपलब्ध्योक्तम् । भास्करानुवर्तनस्तु त्रिचतुः कर्णयुक्तज्याता इत्यस्य त्रिज्या-शीघ्रकर्णयोः योगार्द्धेन भक्ता इत्यर्थं वदन्ति ॥ १३-१४ ॥

भौम का ३०, शनि का अधर्धि = $\frac{3}{4}$ वर्धित अर्थात् $(30 + \frac{3}{4}) = 30 + \frac{7\frac{1}{2}}{4} = 37\frac{1}{2}$, बुध का $(37\frac{1}{2} + \frac{7\frac{1}{2}}{4}) = 45$, वृहस्पति का $(45 + \frac{7\frac{1}{2}}{4}) = 52\frac{1}{2}$ और शुक्र का $(52\frac{1}{2} + \frac{7\frac{1}{2}}{4}) = 60$ योजन के तुल्य चन्द्रकक्षा में विम्बव्यास कहा है । इनके व्यासों को द्विगुणित त्रिज्या से गुणाकर त्रिज्या और चतुर्थ कर्म द्वारा सिद्ध कर्ण के योग से भाग देने पर इनके विम्ब व्यास स्पष्ट होते हैं । इनमें १५ का भाग देने से मानकला होगी अर्थात् इनके कलात्मक व्यास होंगे ॥ १३-१४ ॥

युतिदर्शन प्रकारः

छायाभूमौ विपर्यस्ते स्वच्छायाग्रे तु दर्शयेत् ।

ग्रहः स्वदर्पणातःस्थः शाइक्वग्रे सम्प्रदृश्यते ॥ १५ ॥

अथ युतिसम्बन्धिनौ ग्रहौ युतिसमये दर्शनीयौ इत्याह । छायाभूमौ छाया-

दानार्थं योग्यायां जलवत् समीकृतायां पृथिव्याम् । विपर्यस्ते वैपरीत्येन दत्ते स्वच्छायाग्रे ग्रहच्छायाग्रं स्थाने ।

तुकारोऽन्ययोगवच्छेदार्थवकारपरः । स्वदर्पणान्तस्थः स्वस्य यो दर्पण आदर्श-स्तत्र स्थापितः तन्मध्यस्थितो ग्रहो ग्रहप्रतिविम्बः स्थात् । तदगणकः शिष्याय दर्शयेत् । एतदुक्तं भवति । समभूमौ दिक्साधनं कृत्वा दिक्सम्पात् स्थानात् युतिकालिक-च्छायाइग्नुलानि पूर्वपरस्मूत् भुजप्रतिरीतदिशि भुजान्तरेण ग्रहाधिष्ठितपूर्वपर-कपालदिशि दत्वा तत्र आदर्शः स्थायः तत्र प्रतिविम्बं ग्रहस्य दिक्सम्पातस्थो गणकः शिष्याय दर्शयेत् इति ।

अत्रोपपत्तिः । ग्रहविम्बात् अवलम्बसूत्रं महाशङ्कुरूपं यत्र भूमौ पतति तत्र ग्रह-विम्बप्रतिविम्बो भवति तज्ज्ञानं तु खमध्यात् ग्रहविम्बपर्यन्तं नतांशा आकाशे तथा भूमौ दिक्सम्पात् स्थान्महाशङ्कुकोटौ दृग्ज्या भुजस्तदा द्वादशाइग्नुलशङ्कुकोटौ को भुज इत्युपातानीतच्छायामितान्तरेण ग्रहाधिष्ठितकपाले भवति । यथा दृक् सम्पातस्थ द्वादशाइग्नुलशङ्कोश्चाया ग्रहाधिष्ठितकपालान्यकपाले भवति । तथा ग्रह-प्रतिविम्बस्थानस्थद्वादशाइग्नुलशङ्कोश्चाया दिक्सम्पाते भवति । अतो दिक्सम्पात-स्थानाच्छाया ग्रहाधिष्ठितकपाले दत्ता तदग्रे ग्रह प्रतिविम्ब स्थानं ज्ञातं भवतीत्युपपन्नं छायाभूमौ इत्यादि स्वदर्पणान्तस्थ इत्यन्तम् । अथ ग्रहाधिष्ठितकपालान्यकन्त्वे छायासदभावनियगात् ग्रहाधिष्ठितकपाले कथं छायादानं युक्तं व्याघातादिति मन्द-शङ्कास्वरसादाह । शङ्कवग्र इति । दिक्सम्पात स्थापित शङ्कोरग्रे मस्तक आकाशे ग्रहो दृश्यते गणकेन इति रेषः ॥ १५ ॥

समतल भूमि में ग्रह से विलोभादिशा में पड़ी हुई ग्रह की छाया के अग्रभाग में स्थापित किये गए दर्पण में स्थित ग्रह को गणक दिखलावे । वह आकाश में दिक्सम्पात में स्थित शंकु के अग्र में दीखता है ॥ १५ ॥

उपपत्तिः—ग्रहविम्बाद् धरातलगत लम्बसूत्रं महाशङ्कुरिति यत्रायं शंकुः धरातलं स्पृशति तत्रैव ग्रहस्य प्रतिविम्बं भवति । अयं दिक्सम्पातात् छायाग्रे दृश्यते । अतएव प्रथमं छाया साधनं क्रियते । अनुपातः—यदि महाशङ्कौ दृग्ज्या लभ्यते द्वादशैः किमिति—

$$\frac{\text{दृग्ज्या} \times १२}{\text{महाशङ्कु}} = \text{छाया} ।$$

छायायाः ग्रहाधिष्ठितकपाले दानेन प्रतिविम्बस्थानं लभ्यते । यतो हि द्वादशाइग्नुल शंकोश्चाया दिक् सम्पाते एव भवति । अतोपपन्नम् ।

युतिकाले ग्रहयोदर्शनम्

पञ्चहस्तोच्छ्रौतौ शङ्कू यथा दिग्भ्रमसस्थितौ ।

ग्रहान्तरेण विक्षिप्तावधो हस्तनिखातगौ ॥ १६ ॥

छायाकर्णो ततो दद्याच्छायाग्राच्छंकुमूर्धगौ ।
 छायाकर्णग्रसंयोगे संस्थितस्य प्रदर्शयेत् ॥ १७ ॥
 स्वशंकुमूर्धगौ व्येमि ग्रहौ दृक्तुल्यतामितौ ।

ननु कथं दृश्यत इत्यतः प्रकृतग्रहयोः युतिसम्बन्धिनोः दर्शनप्रकारं सार्द्ध-इलोकाभ्यामाह । ग्रहयुतिसम्बन्धिनोः ग्रहयोः आयनदृक्कला इलोकपूर्वधोक्ताक्ष-दृक्कलाभ्यां संस्कृतयोस्तुल्येऽप्लान्टरेण आसन्ने वा उदयलग्ने स्तः । पृथग्भयुतयोः ग्रहयोः आयनाक्षदृक्कला संस्कृतयोस्तुल्ये स्वल्पान्तरेण आसन्नेवास्तलग्ने भवतः । यस्मिन् काले ग्रहौ द्रष्टुभिमतौ तात्कालिकलग्नात् रात्रौ यत् उदयास्तलग्ने क्रमेण न्यूनाधिके यदि भवतः तौ सूर्यसन्निध्य जनितास्ताभावे दर्शनयोग्यौ तदा पञ्च हस्तोच्चितौ । चतुर्विशत्याङ्गुलो हस्तः । एवं पञ्चहस्तप्रमाणदीर्घौ शङ्खकु काष्ठघटितसरलदण्डौ यथादिग्भ्रम संस्थितौ युतिकाले ग्रहयोः यादृशं दिग्भ्रमण । ग्रहौ प्रवहभ्रेण पूर्वकपाले पश्चिमकपाले वा तत्र संस्थितौ स्वाधिष्ठितस्थानात् ग्रहाधिष्ठितकपालदिशं स्थाप्यौ न ग्रहानधिष्ठितकपालदिशं । ग्रहान्तरेण दिक् तुल्ये तु अन्तरं भेदे योग इत्यादिना ज्ञातायाम्योत्तरग्रहान्तरेण कलात्मकेन विक्षिप्तौ याम्योत्तरान्तरितौ स्थाप्यौ । अत्र सोन्तमित्यादिना ग्रहविक्षेपौ अङ्गुलात्मकौ कृत्वा दिक्तुल्ये तु अन्तरमित्यादिना ग्रहान्तरं ज्ञेयम् । अधो भूमे: अन्तः । हस्तनिखातां गौ हस्तवेधप्रमाणा या गर्ता तत्र स्थितौ भूम्यां शङ्खोर्हस्तमात्रं रोपयित्वा भूमेरूर्ध्वं शङ्खकु चतुर्हस्तप्रमाणदीर्घौं स्यातामित्यर्थः । ततः शङ्खकुमूलाभ्यां प्रत्येकं यच्छायाग्रं ग्रहानधिष्ठितकपालदिशं तस्मात् प्रत्येकमित्यर्थः छायाकर्णं स्वकीयौ शङ्खकुमूर्धगौ निजशङ्खक्वप्रूपमस्तकप्रापिणौ गणको दद्यात् । एतदुर्भ भवति । युति समये लग्नं कृत्वा तात्कालिकोदयलग्नेष्ट लग्नाभ्यां पूर्ववत् अन्तरकालो ग्रहोदयात् गतकालः सावनः । एवं ग्रहयोः युतिसमये स्वदिनगतात् त्रिप्लनाभिकारोक्तविधिना म्यष्ट कान्त्या छाया साध्या । ततो यो ग्रहो दक्षिणोत्तरयोर्मध्ये यत् दिशि तच्छाया तदिदृक्स्था शङ्खोर्मूलात् ग्रहानधिष्ठितकपालदिशं पूर्वपरस्तात् भुजान्तरेण भुजदिशि देया । परमानीतच्छाया द्वादशाङ्गुलशङ्खोरिति चतुर्हस्तशङ्खकुम्रामोन प्रसाध्य रेखा तमिता समभूमौ शङ्खकुमूलात् कार्या । रेखाग्रे छायाग्रे ज्ञापकं चिह्नं कार्यम् । तत्र कीलादिना सूत्रं बध्वा शङ्खक्वप्रसक्तं प्रसार्यमिति । छायाकर्णग्रसंयोगे छायाग्रं कर्णस्य मूल-रूपमग्रं तयोः सम्पाते संस्थितस्य छायाग्रस्थानकृतगर्त्तोपविष्ट शिष्यस्य गणको ग्रहौ आकाशे स्वशङ्खकुमूर्धगौ निजशङ्खक्वरूप मस्तकं गमसूत्रस्थितौ दृक्तुल्यतां दृष्टि गोचरतमितौ प्राप्तौ प्रदर्शयेत् सन्दर्शयेत् ।

अत्रोपपत्तिः । उच्चतया दर्शनार्थं पञ्चहस्त प्रमाणौ शङ्खकु कृतौ । तत्र एक-हस्तस्य भूमिगुप्तत्वं शङ्खकुदृढत्वार्थं कृतम् । बहिः पुरुषप्रमाणो चतुर्मित्तहस्तौ अवधिष्ठौ शङ्खौः पुरुषपर्यायेण अभिधानाच्च शङ्खकुमूलस्य ग्रहविष्वसक्तत्वात् यथा प्रभ्रमसंस्थितौ इत्युक्तम् । शङ्खक्वप्रसमसूत्रेण ग्रह विभावस्थान नियमात् ग्रहान्तरेण याम्योत्तरान्तरितौ स्थापितौ । अत्र यद्यपि स्वस्वस्पष्ट क्रान्त्यग्रां प्रसाध्य ततः कर्णश्चां

प्रसाध्योक्तदिशा पलभासंस्कारेण स्वस्वभूजं प्रसाध्य ताम्याम् ।

दिक्तुल्येत्वन्तरं भेदे योगः शिष्टं ग्रहान्तरम् ।

इत्युक्तीत्या ग्रहान्तरं शङ्कोः अन्तरं युक्तं तथापि भगवता स्वल्पान्तरेण गणित-
श्रामापनोदार्थम् आकशस्थित दृष्टान्तरमेव धृतम् । शङ्कोश्छायाग्राच्छायाकर्णसूत्रं ग्रह-
विम्बदर्शनसूत्रमतः कर्णमूलदृशा पुरुषेण ग्रहविम्बं द्रष्टव्यमेवेति दिक् ॥ १६-१७ ॥

युति सम्बन्धि ग्रहों के देखने के लिये काष्ठादिनिर्मित पाँच हाथ लम्बे दो
शंकुओं को, जिस दिशा में ग्रह भ्रमण करते हों, उस दिशा में ग्रहों के याम्योन्तर
अन्तर के तुल्य अन्तरित एक दो हाथ गहरे गर्त में ढूढ़ना से स्थापित करना चाहिए ।
शंकुओं के मूल से ग्रहधिष्ठित कपाल में छायाग्र से शंकुओं के अग्रपर्यन्त छाया
कर्णों का दान करना चाहिए । यहाँ ग्रहों की छाया चार हाथ के शंकु के प्रमाण में
साधन करनी चाहिए । छायाकर्णग्र के संयोग में स्थित द्रष्टा को, आकाश में अपने
शंकुओं के अग्र में स्थित दृक् तुल्य ग्रहों को दिखलाना चाहिये ॥ १६-१७ ॥

उपपत्तिः—अत्र पञ्च हस्तान्तकस्य शंकोः परिकल्पनं नरोद्घृतिवशात् कृतम् ।
पञ्चहस्तान्तकस्य शंकोः हस्तपरिमित भूमौ निक्षिप्य शेषं चतुर्हस्तपरिमित भूमौ (उपरि)
स्थापयेत् । अनेन शंकुना आसनस्थो द्रष्टा उत्थितश्च द्रष्टा शंकवग्रे ग्रहविम्बं द्रष्टु-
शक्नोति । शंकवग्रे दृष्टिरिति ।

मुद्दसमागमादि लक्षणम्

उल्लेखं तारकास्पशर्दि भेदे भेदः प्रकीर्त्यते ॥ १८ ॥

युद्धमंशुविमर्दाञ्जयमंशुयोगे परस्परम् ।

अंशादूनेऽपसव्याख्यं युद्धमेकोज्ज्र चेदणुः ॥ १९ ॥

समागमोऽशादधिके भवतश्चेदुबलान्वितां ।

अथ श्लोकाभ्यां पञ्चताराणां प्राक् प्रतिज्ञातौ मुद्दसमागमौ आह । मौमादि-
पञ्चताराणां मध्ये द्वयोर्युतौ तारकास्पशर्दि विम्बनेत्योः स्पर्शमात्रात् उल्लेखसंज्ञं युद्धं
वदन्ति युतिभेदज्ञाः । इदं तु द्वयोः मानैक्यं खण्डुत्तुल्याम्योत्तरान्तरे भेदे मण्डलभेदे
भेदो भेदसंज्ञो युद्धवान्तरभेदो युद्धभेदतत्वज्ञैः कथ्यते । अयं भेदो मानैक्यखण्डादूने
द्वयोः याम्योत्तरान्तरे । अत्र भास्कराचार्यैस्तु ।

मानैक्याद्वादिद्युचरविवरेऽल्पे भवेद्भेदयोगः ।

कार्यं सूर्यग्रहवदिखिलं लम्बनाद्यं स्फुटार्थम् ॥

कल्योऽधःस्थः सुधांशुस्तदुपरिग इतो लम्बनादि प्रसिद्धदै

किन्त्वकदिव लम्बनं ग्रहयुतिसमये कल्पिताकान्ति साध्यम् ।

प्रागवत् यल्लम्बनेन ग्रहयुतिसमयः संस्कृतः प्रस्फुटः स्यात्

खेटी तौ दृष्टियोग्यौ ग्रहयुतिसमये कार्यमेवं तदैव ॥

याम्योदक्षस्थद्वयरविवरं भेदयोगे स वाणी
ज्ञेयः सूर्यादभवति च यतः शीतगुः सा शाराशा ।
मन्दाक्रान्तोऽनृजुरपि तदाधःस्थितः स्यात् तदैक्रां
स्पर्शो मोक्षोऽपरदिशि तदा पारलेखयेऽवगम्यः ॥

इति विशेषोऽभिहितः । भगवता तु सूक्ष्मविम्बयोः आकाशे दूरतो विवित्त
दशनासम्भवात् व्यर्थप्रयासात् उपेक्षितमिति ध्येयम् । युतौ अन्योऽन्यं किरणयोगे
सत्यंशुभूमदाख्यं किरणसंधटनसंज्ञं युद्धं स्यात् । द्वयोः याम्योत्तरान्तरोऽशात् । षष्ठि-
कलात्मकैकभागात् ऊनेऽनधिके सत्यपसव्यसंज्ञं युद्धं भवति । अत्र विशेषमाह । एक
इति । अत्र अपसव्ययुद्ध एको द्वयोः अन्यतरोऽणुरुणविम्बश्चेत् स्यात् तदा अपसव्यं
युद्धं व्यक्तं स्यात् अन्यथा तु अव्यक्तं युद्धं स्यात् । एषां चतुर्णा फलम् ।

अपसव्ये विग्रहं ब्रूयात् संग्रामं रश्मिसङ्कुले
लेखनेऽमात्यपीडा स्याद् भेदने तु धनक्षयः ।

इति भार्गवीयोक्तं ज्ञेयम् । युद्धभेदानुकृत्वा समागममाह । समागम इति । द्वयोः
याम्योत्तरान्तरे षष्ठिकलात्मकैकभागाद् अध्यधिके सति समागमो योगो भवति ।
अत्रापि विशेषमाह भवति इति । युतिविषयकौ ग्रहै बलान्वितौ बलेन

स्थानादिबलचिन्तात्र व्यर्था केनापि न स्मृता ।
प्रश्नव्येऽथवाप्यस्मिन् स्थौल्यसौक्ष्यबलं स्मृतम् ॥

इति ब्रह्मसिद्धान्तवच्छनात् । स्थूलमण्डलतयान्वितौ युक्तौ स्थूलविम्बौ समौ
इत्यर्थः । चेत् अतस्तदा समागमस्तयोः व्यक्तः स्यात् । अन्यथा तु अव्यक्तः समागमः ।
द्वावपि मयूखयुक्तौ विपुलौ स्निघौ समागमे भवतः ।

अत्रान्योऽन्यं प्रीतिविपरीतावात्मपक्षघौ ॥
युद्धं समागमो वा यदव्यक्तो तु लक्षणेर्भवतः ।

भूवि भूभूतामपि तथा फलमव्यक्तं विनिर्दिष्टम् ॥ इत्युक्ते: ॥

भेदोल्लेखांशुसमर्दा अपसव्यस्तथापरः । ततो योगो भवेदेषामेकांशक
समापनात् । इति काशयपोक्तेश्च सर्वं निरवद्यम् ॥ १८-१९ ॥

भौम आदि पञ्चतारा ग्रहों की विम्ब नेमियों का स्पर्शमात्र हो तो
उल्लेखसंज्ञक, और मण्डल का भेद हो तो भेदसंज्ञक तथा परस्पर दो ग्रहों के
किरणों का योग हो तो अंशुविमर्द संज्ञक युद्ध होता है । दो ग्रहों का याम्योत्तर
अन्तर एक अंश से कम हो तो अपसव्यसंज्ञक युद्ध होता है । यदि इनमें एक ग्रह
का विम्ब छोटा हो तो अपसव्ययुद्ध व्यक्त होता है अन्यथा अव्यक्त । दो ग्रहों का
याम्योत्तर अन्तर एक अंश से अधिक हो तो समागम होता है ।

{ यहाँ यदि दोनों ग्रह बलवान् अर्थात् स्थूलता से युक्त हों तो व्यक्त समागम
अन्यथा अव्यक्त समागम होता है } ॥ १८-१९ ॥

पराजित ग्रहलक्षणम्

अपसव्ये जितो युद्धे पिहितोऽनुरदीपिमान् ॥ २० ॥

अथ युद्धे पराजितस्य ग्रहस्य लक्षणमाह । ह्योः मध्ये यः तदितरेण विध्वस्तो हतः स विजितः पराजितो ज्ञेयः । हतस्य लक्षणमाह । अपसव्ये इति । अपसव्ये युद्धे योजितो जयलक्षणैः विवर्जितः । एतेन उल्लेखादित्रये संज्ञाफलं न पराजितस्य फलमिति सूचितम् । पिहित आच्छादितोऽव्यक्त इति यावत् । अणुः इतरग्रहविम्बात् अल्पविम्बः । अदीपिमान् प्रभारहितः । रूक्षोऽस्मिन्दग्धः विवर्णः वर्णेन स्ववर्णेन स्वाभाविकेन रहित इत्यर्थः । दक्षिणाश्रित इतर ग्रहापेक्षया दक्षिणदिशि स्थितः ।

श्यामो वा व्यपगतरश्मिवान् रश्मिमण्डलो वा

रूक्षो वा व्यपगतरश्मिवान् कृशो वा ।

आक्रमन्तो विनिपतिः कृतापसव्यो विजेयो हत इति सग्रहो ग्रहेण ॥

इति भार्गवीयोक्तेः ॥ २० ॥

अपसव्यसंज्ञक युद्ध में जिस ग्रह का विम्ब आच्छादित हो, अथवा विम्ब छोटा हो या प्रभारहित, रूखा, स्वाभाविक वर्ण से हीन तथा दक्षिण दिशा में स्थित हो तो उस ग्रह को पराजित समझना चाहिए ॥ २० ॥

जयी ग्रहस्य लक्षणम्

रूक्षो विवर्णो विध्वस्तो विजितो दक्षिणाश्रितः ।

उदक्षस्थो दीपिमान् स्थूलो जयी याम्येऽपि यो बली ॥ २१ ॥

अथ श्लोकाद्देन जयिनो ग्रहस्य लक्षणमाह । इतरग्रहापेक्षया उत्तरदिक्स्थः । दीपिमान् प्रभायुक्तः । स्थूल इतर ग्रहविम्बापेक्षया पृथुविम्बः । जयी जययुक्तः स्यात् । अथ उत्तर दक्षिण दिक्स्थत्वक्रमेण जयपराजयौ न स्त इत्याह । याम्य इति । दक्षिणदिशि यो ग्रहो बली दीपिमान् पृथुविम्बो भवति स जयी । अपिशब्द उत्तरदिशा समुच्च्यार्थकः । तथा च जयपराजय लक्षणयोः दिग्दानमनुपयुक्तमिति भावः ॥ २१ ॥

दूसरे ग्रह की अपेक्षा उत्तर दिशा में स्थित, दीपिमान्, बृहद् विम्बवाला ग्रह जयी होता है । दक्षिण दिशा में भी बलवान् अर्थात् जिस ग्रह का विम्ब दीपिमान् और बड़ा हो वह ग्रह जयी होता है ॥ २१ ॥

ग्रहयुद्धे वैशिष्ठ्यम्

आसन्नावच्युभौ दीप्तौ भवतश्चेत् समागमः ।

स्वल्पौ द्वावपि विध्वस्तौ भवेतां कूटविग्रहौ ॥ २२ ॥

सूर्यसिद्धान्तः

देव विशेषमाह । उभौ द्वौ । आसन्नौ एकभागान्तरगतान्तरितो । अपि
णाक्रान्तो । दीपौ प्रभायुक्तो चेत् स्यातां तदा बलान्वितौ इति समागम-
दृभावात् समागमाभ्यु युक्तम् । द्वावपि ग्रहौ स्वल्पौ सूक्ष्मविम्बी
वपि प्रराजय लक्षणाक्रान्तौ स्यातां तदा क्रमेण कूटविग्रह संजकौ
त् ॥ २२ ॥

तो ग्रहों के विम्ब आमत्र अर्थात् युद्ध लक्षणों से युक्त होने पर भी
समागमसंजक युद्ध होता है । यदि दोनों के विम्ब सूक्ष्म और
प्रराजय के लक्षणों से युक्त हो तो कूट एवं विग्रह संजक युद्ध होता
के सूक्ष्म विम्ब हो तो कूटसंजक युद्ध तथा दोनों ग्रहों के विम्ब
विग्रह संजक युद्ध होता है ॥ २२ ॥

ग्रहयुद्धे शुक्रस्य वैशिष्ट्यम्

द्रक्ष्यथो दक्षिणस्थो वा भार्गवः प्रायशो जयी ।
शाङ्केनैव मे तेषां कुर्यात् संयोगसाधनम् ॥ २३ ॥

अथ उत्सर्गतः शुक्रस्य जयलक्षणाक्रान्तवत्वम् अस्तीति वदन् समागमः
तेषां शाङ्क प्रतिज्ञातसमागम उक्तप्रकारमतिदिशति । इतरग्रहपेक्ष्योदक्ष्यते
तिकृत्वा उभयदिशीत्यर्थः । शुक्रः प्रायश उत्सर्गतो जयलक्षणाक्रान्तवत्वेन
कृत्वत् पराजयलक्षणाक्रान्तो भवति इति तात्यर्थः । एतेषां भैमादि
ग्रहणद्वयेण सह संयोगसाधनं युतिसाधनम् एषामुकुरीत्या गणकः कुर्यात् अत्र
प्रायिकः ।

अहं प्राया स्फुटो ज्ञेयो विक्षेपः शीतयोर्युतो । इत्यर्थः क्वचित् पुस्तके दृश्यते
तिकृत्वा क्षिप्त मत्वापीक्षतम् । आधकारस्य अपूरणश्लोकत्वापत्तेश्च । एतत्
प्रायेण तिसंस्कार नियंत्रितस्य सिद्धेस्तस्य अयुक्तत्वमिति तदनुकूलो सूर्यग्रहणो-
पारायणेन सर्वत्र तद्विशेषोक्तरथसिद्धेरिति ध्येयम् ॥ २३ ॥

उल्लेखा में या टिकिया दिशा में विष्णु शुक्र, प्रायः विजयो ही होता है ।
(कृत ही पराजित होता है) । चन्द्रमा जैसा माथ भौम आदि पञ्च तागप्रहरी
उल्लेख पूर्वोक्त गीति में कहा चाहिए ॥ २३ ॥

युतिसाधन प्रयोजनम्

प्रावाभावाय लोकानां कल्पनेयं प्रदर्शिता ।
त्र्वार्गाः प्रयान्त्येते दूरमन्योऽन्यमाश्रिताः ॥ २४ ॥

॥ सूर्यमिदान्ते ग्रहयुत्यविकारः सम्पूर्णः ॥ २४ ॥

नु एषां ग्रहाणां दूरान्तरेण सदा ऊर्ध्वधिरान्तर—सदृभावात् परस्पर

योगासम्बवेन कथं युतिः सङ्गतेत्यत आह । एते ग्रहाः स्वमार्गाः स्वस्वकक्षास्था अन्योन्यमाश्रिता युतिकाल ऊर्ध्वाधिरान्तराभावेन संयुक्ता सन्तः प्रयान्ति गच्छन्ति । इति दूरं दूरान्तरेण दर्शनादियं ग्रहयुतिकल्पना कल्पनात्मिकावास्तवा प्रदर्शिता पूर्वोक्तं प्रन्थेन कथिता । ननु अवस्तुभूता किमर्थमुक्तेत्यतः प्रयोजनमाह । भावाभावायेति । लोकानां भूस्थप्राणिनां भावः शुभफलम् अभावोऽशुभफलं तस्मै शुभाशुभफला देशायावस्तु भूतापि युतिरूपेति भावः ॥ २४ ॥

अथ अग्रिमग्रन्थस्य असङ्गतित्वनिरासार्थम् अधिकार समाप्ति फक्तिकक्या आह । स्पष्टम् ।

रङ्गनाथेन रथिते सूर्यसिद्धान्तटिष्ठणे ।
ग्रहयुत्यधिकारोऽयं पूर्णो गूढप्रकाशके ॥

॥ इति श्रीसकलगणकसार्वभौमबल्लादैवज्ञात्मजरङ्गनाथगणकविरचिते
गूढार्थप्रकाशके ग्रहयुत्यधिकारः सम्पूर्णः ॥ ७ ॥

* * *

अपनी-अपनी कक्षा में स्थित, ध्रमण करते हुए ग्रह युतिकाल में परस्पर अति दूर होते हुये भी ऊर्ध्वाधर अन्तर के दृश्य न होने से मिले हुए (अन्योन्याश्रित) दिखाई देते हैं । यह ग्रहयुतिरूप कल्पना लोक के शुभाशुभफल के लिये कही गई है । वस्तुतः न ग्रहों का युद्ध होता है और न ग्रह परस्पर युक्त होते हैं ॥ २४ ॥

॥ पण्डितवर्य बलदेवदैवज्ञात्मज प्रो० रामचन्द्रपाण्डेय द्वारा विरचित सूर्यसिद्धान्त के ग्रहयुत्यधिकार का हिन्दीभाषानुवाद एवं संस्कृतोपपत्ति सम्पूर्ण ॥ ७ ॥

* * *

अथ नक्षत्रग्रहयुत्यधिकारः - ८

नक्षत्राणां ध्रुवानयनम्

प्रोच्यन्ते लिपिकाभानां स्व भोगोऽथ दशाहतः।
भवन्त्यतीत्यधिष्यानां भोगलिपायुता ध्रुवाः ॥ १ ॥

अथ प्रसङ्गात् आरब्धो नक्षत्रग्रहयुत्यधिकारो व्याख्यायते । तत्र प्रथमं नक्षत्राणां ध्रुवकज्ञानमाह । भानाम् अशिवन्यादिनक्षत्राणाम् उत्तराषाढाभिजिच्छ्रवणधनिष्ठावर्जितानां लिपिका भोगसंज्ञाः कलाः प्रोच्यन्ते समनन्तरमेव कथ्यन्ते । अथ अनन्तरं स्वभोगः स्वार्थीष्टनक्षत्रभोगः कलात्मको वक्ष्यमाणो दशभिर्गुणितः कार्यः । तत्र स्वार्थीष्टनक्षत्र-गतनक्षत्राणाम् अशिवन्यादीनां भोगलिपाः । भभोगोऽष्टशती लिपा इत्युक्ता अष्टशतकलाः प्रत्येकं युताः । अशिवन्यादीतीत नक्षत्रसङ्ख्यागुणितकलाष्टशतं युत-मित्यर्थः । ध्रुवा नक्षत्राणां भवन्ति ॥ १ ॥

{ उत्तराषाढा अभिजित् त्रिवण और धनिष्ठा को छोड़कर शेष } अशिवन्यादि नक्षत्रों की वक्ष्यमाण भोगकलाओं को १० से गुणाकर अशिवन्यादि गत नक्षत्रों की भोग कलाओं को जोड़ने से अशिवन्यादि नक्षत्रों के ध्रुव होते हैं ॥ १ ॥

उपपत्तिः—अत्र स्वभोगः दशगुणिताः भोगकलाः भवन्ति । अतः सुस्पष्टं यत् स्वभोगः भोगांशाः न सन्ति । वस्तुतः योगताराजभीष्टतारकयोरन्तरं स्वभोगाः । एकस्मिन् अंशे १० कलात्मकमन्तरं भवति अतः स्वभोगः × १० = नक्षत्रभोगकलाः । इत्युपपत्रम् ।

ध्रुवकसाधनम्—

अशिवनीनक्षत्रस्य पाठपठितास्वभोगः $48 \times 10 = 480$ कलाः

गतनक्षत्रस्य कला = ०, उभयोरैक्यं = 480 कला: ध्रुवाः ।

भरणीनक्षत्रस्य पाठपठिताः स्वभोगाः $40 \times 10 = 400$

गत (अशिवनी) नक्षत्रस्य भोगकला (भभोगोष्टशती लिपा) = ८००

उभयोरैक्यं $400 + 400 = 800$ कला: ध्रुवाः ।

एवमेव कृतिकायाः स्वभोगाः $65 \times 10 = 650$

गत नक्षत्राणि $2 \times 800 = 1600$ कला ध्रुवा । उभयोरैक्यं 2250 कला ध्रुवा ।

रोहिण्याः स्वभोगाः $57 \times 10 = 570$

गतनक्षाणि $3 \times 800 = 2400$ कला ध्रुवा,

उभयोरैक्यं = 2970 कला ध्रुवा, इत्यादयः ।

नक्षत्राणां भोगकला: विक्षेपाश्च

अष्टार्णवाः शून्यकृताः पञ्च षष्ठिनर्गेषवः ।
 अष्टार्थं अब्द्योऽष्टागा अङ्गागा मनवस्तथा ॥ २ ॥
 कृतेष्वदो युगरसाः शून्यबाणा वियद्रसाः ।
 खवेदाः सागरनगा गजागाः सागरर्त्वाः ॥ ३ ॥
 मनवोऽथ रसा वेदा वैश्वमायार्धभोगगम् ।
 आप्यस्यैवाभिजित् प्रान्ते वैश्वान्ते श्रवणस्थितिः ॥ ४ ॥
 त्रिचतुष्पादयोः सन्धौ श्रविष्ठा श्रवणस्य तु ।
 स्वभोगतो वियनागाः षट्कृतिर्यमलश्विनः ॥ ५ ॥
 रन्ध्राद्रयः, क्रमादेषां विक्षेपाः स्वादपक्रमात् ।
 दिङ्मासविषयाः सौम्ये याम्ये पञ्चदिशो नव ॥ ६ ॥
 सौम्ये रसाः खं याम्येऽगाः सौम्ये खाकस्त्रियोदश ।
 दक्षिणे रुद्रयमलाः सप्तत्रिंशदथोत्तरे ॥ ७ ॥
 याम्येऽध्यर्धिकृता नव सार्धशरेषवः ।
 उत्तरस्यां तथा षष्ठिस्त्रिंशत् षट्त्रिंशदेव हि ॥ ८ ॥
 दक्षिणेत्वर्धभागस्तु चतुर्विंशतिरुत्तरे ।
 भागाः षड्विंशतिः खं च दास्तदीनां यथाक्रमम् ॥ ९ ॥

अथ प्रतिज्ञाता नक्षत्रभोगलिप्ता उत्तराषाढाभिजिच्छवणधिष्ठाव्यतिरिक्तानां तेषां ध्रुवकानक्षत्रशरांश्च अष्टश्लोकैः आह । अश्विन्यादिनक्षत्राणां क्रमादभोग एते । तत्र अश्विन्याम् अष्टत्वार्त्तिंशत् कला । भरण्याशच्चत्तर्विंशत् । कृतिकायाः कला: पञ्चषष्ठिः । रोहिण्याः सप्तपञ्चाशत्कलाः । मृगशिरसोऽष्टपञ्चाशत् । आद्र्याशच्चत्वारः । अत्राब्ध्य इत्यत्र गोऽब्धयो गोग्नय इति वा पाठस्तु अयुक्तः । शाकल्य सहिता विरोधात् । एतेन ।

सौरोक्तरुद्रभस्याशास्त्र्यक्रयोऽगाब्ध्यः कलाः । इति नार्मदोक्तं दशकलोन-पञ्चदशभागा मिथुने सर्वजनाभिमतध्रुवको दशकलायुतत्रयोदशभागाः पर्वताभिमत-ध्रुवकश्च निरस्तः । पुनर्वसोः अष्टसप्ततिः । पुष्पस्य षट्सप्ततिः । आश्लेषायाः चतुर्दश । तथेति छन्दः पूर्वार्थम् । मध्यायाः चतुःपञ्चाशत् । पूर्वाकालगुन्याः चतुःषष्ठिः । उत्तराफालगुन्याः पञ्चाशत् । हस्तस्य षष्ठिः । वित्रायाः चत्वारिंशत् । स्वात्या चतुःसप्ततिः । विशाखायाऽष्टसप्ततिः । अनुराधायाः चतुःषष्ठिः । ज्येष्ठायाः चतुर्दश । अनन्तरं मूलस्य षट् । पूर्वाषाढायाः चत्वारः उत्तराषाढाया ध्रुवकमाह । वैश्वमिति । उत्तराषाढायोगतारानक्षत्रम् । आप्यार्द्धभोगगम् । आप्यस्य पूर्वाषाढानक्षत्रस्यार्द्धभोगः । धनूराशोविंशतिभागास्तत्र स्थितं ज्ञेयम् । अष्टौ राशयो विंशतिभागा उत्तराषाढाया ध्रुव इत्यर्थः । एतेन पूर्वाषाढायोगतारायाः सकाशात् उत्तराषाढायोगतारा विंशतिकलोन-

सप्तभागान्तरिता । तेन पूर्वांशाढाध्रुवकोऽष्टराशयः चतुर्दशभागा विंशतिकलोनसप्त-
भागेर्युत उत्तरांशाढाया ध्रुवशत्वारिंशत्कलाधिकोऽध्रुव इति पर्वतोक्तमपास्तम् ।

ब्रह्मसिद्धान्तविरोधात् । अभिजिदध्रुवकमाह । आयस्येति । पूर्वांशाढाया
अवसाने धनूराशेविंशतिकलोनसप्तविंशतिभागे अभिजिदध्रुवतारा ज्ञेया । चत्वारिंश-
त्कलाधिकपद्मविंशतिभागाधिका अष्टी राशयोऽभिजितो ध्रुव इत्यर्थः । एवकारोऽन्य-
योगव्यवच्छेदार्थः । ते सहिता सम्मतं श्रवणपञ्चदशांशस्थानं विंशतिविकलायुत-
त्रयोदश कलायुतं चतुर्दशभागादिकनवराशयोः निरस्तम् । श्रवणस्य ध्रुवकमाह ।
वैश्वनात इति । उत्तरांशाढाया अवसाने श्रवणयोगतारायाः स्थानं ज्ञेयम् । नवराशयो
दशभागाः श्रवणध्रुवक इत्यर्थः । धनिष्ठाया ध्रुवकमाह । विचतुः पादयोरिति श्रवणस्य
तृतीयचतुर्थचरणयोः क्रमेणान्तादिसन्धी मकराराशेविंशतिभागे श्रविष्ठा धनिष्ठा ज्ञेया ।
नवराशयो विंशतिभागां धनिष्ठाध्रुव इत्यर्थः । तुकारात् क्षेत्रान्तर्गतधनिष्ठा स्थानं
कुम्भस्य विंशतिकलोन सप्तभागा निरस्तम् । शतताराया भोगमाह । स्वभोगत इति ।
धनिष्ठाभोगात् कुम्भस्य विंशतिकलोनसप्तभागावधेरित्यर्थः । शतताराया अशीति-
भोगः । अतः प्रावदध्रुवा इति ज्ञापनार्थं स्वभोगत इत्युक्तम् । शततारायाः स्थानं
शततारकाध्रुव इति पर्यवसन्तम् । अवशिष्टनक्षत्राणां भोगानाह । पद्कृतिरिति ।
पूर्वांशाद्रपदायाः षट्विंशत् कला भोगः । उत्तरांशाद्रपदायाः द्वाविंशतिः । रेवत्या
एकोनाशीति । अथ ध्रुवकानयनं यथा । अश्विन्या भोगः ४८ । दशगुणितः । ४८० ।
अतीतनक्षत्राभावात् भोगयोजनाभावः । अतोऽश्विन्याः कलात्मको ध्रुवः । ४८० ।
राशयाद्यस्तु । ८ । भरण्या भोगः । ४० । दशहतः । ४०० । अतीतनक्षत्रस्य एकत्वात्
अष्टशतयुतो भरण्या: परिभाषया राशयाद्यो ध्रुवः । ० । २० । एवमार्गभोगः । ४ ।
दशहतः । ४० । अतीतनक्षत्राणां पञ्चतया पञ्चगुणिताष्ट शतेन । ४००० । चतुः
सहस्रात्मकेन युतः कलाद्यो ध्रुवः । ४०४० । राशयाद्यस्तु । २ । ७ । २० । एवं
पूर्वांशाढाया दशगुणितो भोगः । ४० । एकोनाशीति गुणिताष्टशतेन । १९२०० । युतः
परिभाषया राशयाद्यो ध्रुवः । ८ । १४ । शतताराया दशगुणितो भोगः । ८०० ।
त्रयोविंशतिगुणिताष्टशतेन । १८४०० । युतश्चतुर्विंशतिगुणिताष्टशतरूपो । १९२०० ।
जातो ध्रुवो राशयाद्यः । १० । २० । पूर्वांशाद्रपदाया दशगुणितो भोगः । ३६० ।
चतुर्विंशतिगुणिताष्टशतेन । १९२०० युतो । १९५६० । जातो ध्रुवो राशयाद्यः । १० ।
२६ । उत्तरांशाढाधिजिच्छवण धनिष्ठानां स्वभोगस्थानात् पश्चात् स्थितत्वेनोक्तरीत्य-
सम्भवात् भिन्नरीत्या ध्रुवका उक्ता: स्वादिस्थानाद्योगतारा यदन्तरकलाभिस्थितास्ता
लाधबात् दशापर्वतिता भोगसंज्ञा उक्ता: । तथा च ब्रह्मसिद्धान्ते ।

अष्टी विंशतिरद्देन गजाग्निव्यद्धेष्वः ।

त्रितक्तः सत्रिभागाद्रिरसास्त्र्यङ्गाश्च पद्शतम् ॥

नवाशा नवसूर्यश्च वेदेन्द्राः शरवाणभूः ।

खात्यष्टिः ख्युतिर्गोऽतिधृतिर्विश्वशिवनस्तथा ॥

वेदाकृतिर्गोदृघृषस्ता: क्षविधिहस्ता युगार्थदृक् ।

खोत्कृतिस्त्रयंशाहीनाश्च रसहस्ता: खहस्तिदृक् ।

खगोऽश्विनः खदन्ता: षडदन्ता: खहस्तिदृक् ।
 खगोऽश्विनः खदन्ता: षडदन्ता: शैलगुणाग्नयः ।
 मेषाद्यश्वादिमध्यांशः षडशोना: खषद्गुणा: ।

इति । अथ नक्षत्राणां विक्षेपभागानाह । एषमिति । उक्तध्रुवक समवन्धिनाम् अश्विन्यादिनक्षत्राणां यथाक्रमं क्रमात् इत्यर्थः । स्वात् स्वकीयापक्रमात् क्रान्त्यग्रात् क्रान्तिवृत्तस्थ ध्रुवकस्थानात् इत्यर्थः । विक्षेपा विक्षेपभागा दक्षिणा उत्तरा वा भवन्ति । तत्र उत्तरदिशि अश्विन्यादित्रयाणां दिल्लमासविषयाः क्रमेण दश द्वादश पञ्चत्वर्थः । दक्षिणदिशि रोहिण्यादित्रयाणां पञ्चवदश नव । उत्तरस्यां पुनर्वसोः षडभागाः । पुष्ट्यस्य खं विक्षेपभावः । अत्र पञ्चमाक्षरस्य गुरुत्वेन छन्दोभङ्ग आर्षत्वात् न दोषः । दक्षिणस्याम् आश्लेषाया सप्त । उत्तरस्यां मध्यादित्रयाणां शून्यं द्वादश त्रयोदश । दक्षिणस्यां हस्तचित्रयोः एकादश द्वौ । अनन्तरं स्वात्या उत्तरदिशि सप्तप्रिंशत् । दक्षिणस्यां विशाखादीनां षण्णां सार्द्धैँकः । त्रयं चत्वारः नव सार्द्धपञ्च पञ्चक्रमेण उत्तरदिशि तथा विक्षेपभागा अभिजितः षष्ठिः । श्रवणस्य विशत् । धनिष्ठाया: षट्प्रिंशत् । एवकारो न्यूनाधिकव्यवच्छेदार्थः । चकारः पूरणार्थः । दक्षिणस्यां तुकारस्तथा । अर्द्धभागः शततारायाः । तुकारस्तथा । उत्तरस्यां पूर्वाभाद्रपदायाः चतुर्विंशतिः । तस्याम् एव दिशि भागा विक्षेपभागा उत्तराभाद्रपदायाः षड्विंशतिः रेवत्या विक्षेपभावः चकारः पूरणार्थम् ॥ २-९ ॥

अश्विन्यादि नक्षत्रों के कलात्मक भोग, ध्रुवा तथा शर—

नक्षत्र	स्वभोग	ध्रुवक	विक्षेपभाग
अश्विनी	४६'	४८०'	१०° उत्तर
भरणी	४०'	१२००'	१२° त.
कृतिका	६१'	२२१०'	६° त.
रोहिणी	५७'	२९७०'	५° दक्षिण
मृगशिरा	५८'	३७८०'	१०° द.
आर्द्रा	४'	४०४०'	९° द.
पुनर्वसु	७८'	५५८०'	६° त.
पुष्ट्य	७६'	६३६०'	०° त.
आश्लेषा	१४'	६५४०'	७° त.
मधा	५४'	७७४०'	०° द.
पूर्वाफाल्युनी	६४'	८६४०'	१२° त.
उत्तराफाल्युनी	५०'	९३००'	१३° त.
हस्त	६०'	१०२००'	११° त.
चित्रा	४०'	१०८००'	२° द.
स्वाती	७४'	११९४०'	३७° त.

विशाखा	७'	१२७८०'	$1\frac{1}{2}^{\circ}$	द.
अनुराधा	६४'	१३४४०'	3°	द.
ज्येष्ठा	१४'	१३७४०'	4°	द.
मूल	६'	१४४६०'	9°	द.
पूर्वाषाढा	४'	५०२४०'	$4\frac{1}{2}^{\circ}$	द.
उत्तराषाढा	—	१५६००'	4°	द.
अभिजित्	—	१६०००'	6°	उ.
श्रवण	—	१६८००'	30°	उ.
धनिष्ठा	—	१७४००'	36°	उ.
शततारा	८०'	१९२००'	$30\frac{1}{2}^{\circ}$	द.
पूर्वाभाद्रपदा	३६'	१९५६०'	24°	उ.
उत्तराभाद्रपदा	२२'	२०२२०'	26°	उ.
रेती	७९'	२१५९०'	0°	उ.

ध्रुवसाधन—अश्विनी नक्षत्र की भोगकला ४८ को दश से गुणा किया तो ४८० हुए, गत नक्षत्र का अभाव होने के कारण अश्विनी का यही कलात्मक ध्रुव ४८० हुआ। भरणी की भोगकला ४० को १० से गुणा कर ४०० एक गत नक्षत्र की (भभोगोऽष्टशतीलिपा द्वारा) भोगकला ८०० जोड़ने से भरणी नक्षत्र का ध्रुव १२०० हुआ। इसी प्रकार सम्पूर्ण नक्षत्रों की ध्रुवकला साधन कर ऊपर दी गई है। यहाँ भगवान् सूर्य ने पाठ में लाघव के लिए सब नक्षत्रों की भोगकला ही पढ़ी है। अपने-अपने ध्रुव स्थानों से अपनी-अपनी योगताराएँ जितनी-जितनी कलाओं के अन्तर से स्थित हैं वे अपनी-अपनी भोगकलाएँ होती हैं, परन्तु यहाँ भगवान् सूर्य ने लाघव के लिए भोगकलाओं में बीस का अपवर्तन दे कर लिखा है। उत्तराषाढा अभिजित् श्रवण और धनिष्ठा नक्षत्र की योगतारा अपने भोगस्थान से पश्चिम में स्थित होने के कारण उक्त रीति से उनके ध्रुव नहीं आते इसलिए भिन्न रीति से इनके ध्रुव कहे गये हैं ॥ २-९ ॥

अगस्त्यादीनं ध्रुवा विक्षेपाश्च

अशीतिभागेर्याम्यायामगस्त्यो मिथुनान्तगः ।

विंशो च मिथुनस्यांशे मृगव्याधो व्यवस्थितः ॥ १० ॥

विक्षेपो दक्षिणे भागैः खाणवैः स्वादपक्रमात् ।

हुतभुग्रमहदयौ वृषे द्वाविंश भागगौ ॥ ११ ॥

अष्टाभिस्त्रिंशता चैव विक्षिपावुत्तरेण तौ ।

गोलं बध्वा परीक्षेत विक्षेपं ध्रुवकं स्फुटम् ॥ १२ ॥

अथ अगस्त्यलुब्धक वहिनब्रह्महदयताराणां ध्रुवकविक्षेपान् तदुपपत्तिं श्लोक-
त्रयेण आह । स्वकीयात् क्रान्तिविभागस्थानात् दक्षिणस्याम् अशीत्यर्थः तारात्मकोऽ-
गस्त्यो मिथुनान्तागः ककर्दिभागे स्थितः । अगस्त्यनक्षत्रस्य राशिवर्यं ध्रुवकः । दक्षिण
विक्षेपोऽशीतिरित्यर्थः । मृगव्याधो लुब्धको मिथुनराशेविश्वाति भागे स्थितः । चकारः
समुच्चये । लुब्धकनक्षत्रस्य राशिद्वयं विंशतिभागा ध्रुवक इत्यर्थः । दक्षिणस्यां
चत्वारिंशता भागैः परिमितस्तस्य च क्रान्तिवृत्तस्थानात् विक्षेपः । वृषराशौ
वहिनब्रह्महदयौ द्वाविंशभागस्थितौ वहिनब्रह्महदयनक्षत्रयोद्दर्विश्वातिभागाधिकै-
राशिर्धुवकः । तौ वहिन ब्रह्महदयौ । अष्टाभिः व्रिशता । चकारः क्रमार्थे । एवकारो
न्यूनाधिकव्यवच्छेदार्थः उत्तरेण उत्तरस्यामित्यर्थः । विक्षिप्तौ विक्षेपवन्तौ । वहने-
विक्षेपोऽष्टभाग उत्तरः । ब्रह्महदयस्य उत्तरो विक्षेपस्विंशत् इत्यर्थः । ननु एते ध्रुवा
विक्षेपाश्च कालक्रमेण नियता अनियता वा इत्यत आह । गोलमिति । गोलं वक्ष्यमाणं
वध्वा वंशशलाकादिभिर्बिध्य स्फुटं विक्षेपं क्रान्तिसंस्कारयोग्यं ध्रुवाभिमुखं ध्रुवकं
स्फुटमायनदृक्कर्मसंस्कृतं परीक्षेत । स्वस्वकाले दृग्गोचरसिद्धम् अङ्गीकुरुत । तथा च
क्रान्ति संस्कारयोग्यविक्षेपायन संस्कृत ध्रुवकयोः अयनांशवशात् अस्थिरत्वात् अपि
मया इदानीन्तनसमयानुरोधेन लाघवार्थमायनदृक्कर्म संस्कृता ध्रुवाः क्रान्ति-
संस्कारयोग्यविक्षेपाश्च नियता उक्ता ।

कालान्तरे गोलयन्नेण वेधसिद्धा ज्ञेयाः । नैत इति भावः । गोलयन्नेण वेधस्तु
गोलबन्धोक्तविधिना गोलयन्नं कार्यम् । तत्र खगोलस्योपरि भगोलमाधारवृत्तस्योपरि
विषुवद्वृत्तम् । तत्र यथोक्तं क्रान्तिवृत्तं भगणांशाङ्कितं च वध्वा ध्रुवयष्टिकोलयोः
प्रोतमन्यच्चलं भवेद्वलयम् । तच्य भगणांशाङ्कितं कार्यम् । ततः तद्गोलयन्नं
सम्याध्रुवाभिमुखयष्टिकं जलसमक्षितिजवलयं च यथा भवति तथा स्थिरं कृत्वा रात्रौ
गोलमध्यच्छिद्रगतया दृष्ट्या रेवतीतारां विलोक्य क्रान्तिवृत्ते मीनान्तात् दशाकलान्तरित
पश्चाद्बाहां रेवतीतारायां निवेश्य मध्यगतयैव दृष्ट्यशिवन्यादेः नक्षत्रस्य योगतारां
विलोक्य तस्या उपरि तद्वेधवलयं निवेश्यम् । एवं कृते सति वेधवलयस्य
क्रान्तिवृत्तस्य च यः सम्यातः स मीनान्तात् अग्रतो यावदिभरंशैस्तावन्तस्तस्य नक्षत्रस्य
ध्रुवांशा ज्ञेयाः । वेधवलये तस्यैव सम्पातस्य योगतारायाश्च यावन्नोऽनरेऽशास्तस्य
विक्षेपाशा दक्षिणा उत्तरा वा वेद्या । अथ कदम्बप्रोतवेद्वलयेन वेधे तु सदा स्थिरा
ध्रुवका आयनदृक्कर्कमासंस्कृताः परन्तु कदम्बतारयोः अभावात् अशक्यमिति
यथोक्तवेधेनैव अयनदृक्कर्मसंस्कृता ध्रुवाः शराच्च ध्रुवाभिमुखाः स्फुटाः सिद्धा
भवन्तीति दिक् ॥१०-१२ ॥

अगस्त्य का ध्रुवक ३ राशि और दक्षिण शर ८० अंश है । लुब्धक का
ध्रुवक ८० अंश और दक्षिण शर ४० अंश है । अग्नि का ध्रुवक ५२ अंश और
उत्तर शर ८ अंश है । ब्रह्महदय का ध्रुवक ५२ अंश और उत्तर शर ३० अंश है ।
इन अश्विनी आदि नक्षत्रों के तथा अगस्त्य आदि ताराओं के ध्रुवक और शरों को
गोल रचना कर गणक वेद द्वारा इनको परीक्षा करे, क्योंकि यह पाठ पटित ध्रुवक

और शर, प्रन्थ निर्माण काल के हैं। कालान्तर में वेष्ठोपलब्ध लेने चाहिए ॥१०-१२ ॥

उपपत्ति:—गोले गर्भीयं सूत्रं मीनान्त बिन्दौ क्रन्ति वृत्ते यत्र लगति ततः १० कलान्तरे रेखतीतारा स्थापनीया । एवं अशिवन्यादीनामपि योगतारां लक्षीकृत्य वेष्ठवलयः स्थापनीया । वेष्ठवलयक्रन्तिवृत्तयोः सम्पातात् मीनान्तं यावनक्षत्रं ध्रुवकाभवन्ति । सम्पातात् योगतारां यावत् याय्ये सौय्ये वा विक्षेपः । कदम्बप्रोते वास्तविकध्रुवाः भवन्ति । परं क्रिया न सिद्ध्यति कदम्बताराभावात् । अतः ध्रुवप्रोतेन वेष्ठोपलब्ध्याः ध्रुवकाः शराश्च आयनदृक्कर्मसंस्कृता स्फुटा भवन्ति ।

रोहिणीशकट भेदः

वृषे सप्तदशे भागे यस्य याम्योऽशकद्वयात् ।
विक्षेपोऽभ्यधिको भिन्द्याद्रोहिण्याः शकटं तु सः ॥ १३ ॥

अथ रोहिणी शकटभेदमाह । वृषराशौ सप्तदशोऽशे यस्य ग्रहस्य भागद्वयाधिको विक्षेपो दक्षिणः स ग्रहो रोहिण्याः शकटं शकटाकारसन्निवेशं भिन्द्यात् । तन्मध्यगतो भवेदित्यर्थः । तुकाराद् ग्रहविक्षेपो रोहिणीविक्षेपाद् अल्प इति विशेषार्थकः । विक्षेपस्य दक्षिणस्य रोहिणीविक्षेपाद् अधिकत्वे शकटाद्विहर्दक्षिणभागे ग्रहस्य स्थितत्वेन तदभेदकत्वाभावात् । अत्र शकटाग्रिमनक्षत्रस्य ध्रुव एकारणिः सप्तदशांशाः । दक्षिणः शरो भागद्वयमिति वेष्ठसिद्धा स्पष्टा युक्तिः ॥ १३ ॥

वृषराशि के १७ अश में स्थित जिस ग्रह का दक्षिण शर दो अंश से अधिक होता है वह (ग्रह) रोहिणी शकट का भेदन करता है ॥ १३ ॥

उपपत्ति:—रोहिणीनक्षत्रस्य स्वरूपं शकटाकारमिति । रोहिणी नक्षत्रगतानां तारकाणां स्थिति । शकटाकारा दर्तते । तत्र पूर्वविन्दुयोगविन्दुर्वा वृषराशिनः १७ अशान्तरेऽस्ति । अतो वृषस्य ध्रुवाः १७ अशात्मकाः । क्रान्तिवृत्तस्यासत्रतारायाश्च याम्यः शरः अंशद्वयात्मकः । अतो यस्य ग्रहस्य वृषराशौ १७ अंशे याम्यः शर अंशद्वयादधिकः स रोहिणी शकटाभ्यन्तरे एव भवति । अतः स रोहिणी शकटं भिन्नति । अतो वृषे सप्तदशे भागेत्यादिः युक्तियुक्तमेव ।

उपपत्रम् ।

ग्रहनक्षत्रयोर्युति साधनम्

ग्रहवद् धृनिशे भानां कुर्याद् दृक्कर्म पूर्ववत् ।
ग्रहमेलकवच्छेषं ग्रहभुक्त्या दिनानि च ॥ १४ ॥

अथ ग्रहयोग साधनार्थं ग्रहयोग साधनरीत्यतिदेशमाह । ग्रहवद्धृनिशे ग्रहाणां यथा दिनरात्रिमाने आक्षदृक्कर्मार्थं कृते तथा दिनमानरात्रिमाने भानां नक्षत्रध्रुवकाणाम् आक्षदृक्कर्मार्थं गणकः कुर्यात् । तदनन्तरं पूर्ववनक्षत्रनित्योदयास्तौ साधित्यता अभीष्टकाले दिनगतशेषाभ्यां नतं कृत्वा विषुवच्छाययाप्यस्तादित्यादिना इत्यर्थः । दृक्कर्म कुर्यात् । अत्र नक्षत्रध्रुवके परवतेन अयनदृक्कर्मापि उदाहरणे कृतं तदयुक्तम् ।

तस्य ध्रुवके स्वतः सिद्धत्वात् । तदनन्तरं शेषं नक्षत्रग्रहयुति साधनं ग्रहध्रुवतुल्यतारूपं ग्रहमेलकवद् ग्रहयोगसाधनरीत्या ग्रहान्तरकला इत्यादिना कार्यम् । ननु तत्र ।

ग्रहान्तरकला: स्वस्वभुक्ति लिप्तासमाहताः ।

भुक्त्यन्तररोण विभजेदित्युक्तर्णक्षत्रस्य का गतिर्ग्राहा इत्यत आह ग्रहभुक्त्येति । केवलया ग्रहगत्या ग्रहस्य फलं ग्रहध्रुवान्तररूपग्रहे संस्कार्यं ध्रुवसमो ग्रहो भवति । नक्षत्रस्य पूर्वगत्यभावात् ध्रुवो यथास्थित इत्यर्थः । ननु तथापि ग्रहनक्षत्रयुतिकाल साधनं भुक्त्यन्तरासम्भवात् कर्थं कार्यमिति मन्दाशङ्केत्यत आह । दिनानीति अभीष्ट-समयाद्विवरमित्यादिना केवलया ग्रहगत्या ग्रहनक्षत्रयुतिदिनानि साध्यानि । च: समुच्चये । नक्षत्राणां गत्यभावात् ॥ १४ ॥

जिस प्रकार ग्रहों का दिनमान, रात्रिमान साधन किया गया है उसी प्रकार नक्षत्रों का भी दिनमान और रात्रिमान साधन करना चाहिए । अनन्तर आक्षदृक्कर्म का साधन कर नक्षत्रों के ध्रुवक में इसका संस्कार कर ग्रहयुति साधन की तरह नक्षत्रग्रहयुतिकाल का साधन करना चाहिए । ग्रह नक्षत्र की युति के दिनों का साधन केवल ग्रहगति से ही करना चाहिए ॥ १४ ॥

उपपत्तिः—नक्षत्रस्थानं, नक्षत्रध्रुवं, नक्षत्रगतित्वं शून्यं प्रकल्प्य ग्रहयुति साधनरीत्या भग्रहयुतिसाधनमपि कर्तव्यमिति ।

एष्यो हीने ग्रहे योगो ध्रुवकादधिके गतः ।

विपर्ययाद् वक्रगते ग्रहे ज्ञेयः समागमः ॥ १५ ॥

अथ अभीष्टकालात् ग्रहनक्षत्रयुतिकालस्य गत्यत्वमसम्भवार्थं पुनराह । नक्षत्रध्रुवात् उक्ताद्ग्रह आयनदृक्कर्म संस्कृतग्रह आक्षदृक्कर्मसंस्कृत नक्षत्र ध्रुवकात् । दृक्कर्मद्वय संस्कृतग्रह इति विवेकार्थः । न्यूने सति योगो नक्षत्रग्रह योगः स्वाभीष्ट समयाद्भावी अधिके सति पूर्वं जातः । वक्रगते ग्रहे विपर्ययात् उक्तवैपरीत्यात् समागमे नक्षत्रग्रहयोगे ज्ञेयः । हीने ग्रहे गतोऽधिके ग्रह एष्यो योगः । अत्रोपपत्तिर्णक्षत्रस्य गत्यभावेन सदा स्थिरत्वात् ग्रहगमनेन एव योगसम्भवांदिति सुगमतरा ॥ १५ ॥

आयनदृक्कर्म संस्कृतग्रह, आक्षदृक्कर्म संस्कृत नक्षत्र ध्रुव से हीन हो तो गम्य और अधिक हो तो गत योग होता है । वक्रगति ग्रह का इससे विलोम अर्थात् नक्षत्रध्रुव से ग्रह अधिक हो तो गम्य और न्यून हो तो गत योग होता है ॥ १५ ॥

नक्षत्राणां योगतारा निर्णयः

फालुन्योभ्राद्रिपदयोस्तथैवाषाढयोर्द्वयोः ।

विशाखाश्विनिसौम्यानां योगतारोत्तरा स्मृता ॥ १६ ॥

पश्चिमोत्तरताराया द्वितीया पश्चिमे स्थिता ।

हस्तस्य योगतारा सा, श्रविष्ठायाश्च मध्यमा ॥ १७ ॥

ज्येष्ठाश्रवणमैत्राणां बार्हस्पत्यस्य मध्यमा ।
भरण्यागेयपित्रयाणां रेवत्याश्चैव दक्षिणा ॥ १८ ॥
रोहिण्यादित्यमूलानां प्राची सार्पस्य चैव हि ।
यथा प्रत्यवशेषाणां स्थूला स्याद् योगतारका ॥ १९ ॥

अथ अश्वन्यादि नक्षत्रस्य बहुतारात्मकत्वात् कस्याः ताराया एते ध्रुतका इत्यस्य योगताराया ध्रुवकमित्युत्तरं मनसि ध्रुत्वा अश्वन्यादिनक्षत्राणां योगतारा विवक्षुः प्रथममेवां नक्षत्राणां योगतारामाह । एषाम् उत्तर नक्षत्राणां प्रत्येकं स्वतारासु योत्तरदिक्स्था तारा सा योगतारा गोलतत्वज्ञरुक्ता ॥ १६ ॥

अथ अन्ययोः अनयोराह । हस्तनक्षत्रं पञ्चतारात्मकं हस्तपञ्चाङ्गुलि-सन्निवेशाकारम् । तत्र नैऋत्यदिग्निश्रितपश्चिमावस्थितताराया उत्तरदिग्वस्थितताराया द्वितीया पूर्वोक्तातिरिक्ता पश्चिमे वायव्याश्रिते स्थिता सा हस्तस्य योगतारा ज्ञेया । उत्तरतारासना पश्चिमाश्रिता तारा हस्तस्य योगतारा इति फलितार्थः । धनिष्ठाया योगतारामाह । श्रविष्ठाया इति । धनिष्ठाया: तारासु या पश्चिमदिक्स्था सा तस्या योगतारा । च: समुच्चये ॥ १७ ॥

अथ अन्येषामेवामाह । ज्येष्ठाश्रवणानुराधानां पुष्यस्य च प्रत्येकं तारात्मकत्वात् मध्यमतारा योगतारा स्यात् । भरणीकृतिकामधानां रेवत्याः । च: समुच्चये । प्रत्येकं स्वतारासु या दक्षिणदिक्स्था सा योगतारा ॥ १८ ॥

अथ अन्येषाम् एवामवशिष्टानां च आह । रोहिणी पुनर्वसुमूलानाम् अश्लेषा-याश्च प्रत्येकं स्वतारासु पूर्वदिक्स्था सैवयोगतारेत्येवोह्नीरर्थः । प्रत्यवशेषाणाम् अवशिष्टनक्षत्राणाम् आर्द्राचित्रास्वात्यभिजिछ्वतताराणां स्वतारासु यात्यन्तं स्थूला महती सा योगतारा स्यात् ॥ १९ ॥

पूर्वाफालुनि, उत्तराफालुनि, पूर्वाभाद्रपदा, उत्तराभाद्रपदा, पूर्वांशादा, उत्तरांशादा, विशाखा, अश्वनी और मृगशिरा इनके तारापृज्ञों में उत्तरदिशा स्थित तारों को योग तारा कहते हैं । पञ्चतारात्मक हस्तनक्षत्र के पश्चिमोत्तर में स्थित पश्चिमतारा से उत्तर दिशा में स्थित जो तारा, उससे दूसरी पश्चिम तारा अर्थात् वायव्यदिशा में स्थित तारा योगतारा है । धनिष्ठा नक्षत्र की पश्चिम दिशा में स्थित तारा योगतारा है । ज्येष्ठा, श्रवण, अनुराधा और पुष्य इनकी मध्यतारा योगतारा हैं । भरणी, कृतिका, मधा और रेवती इनकी दक्षिण दिशा में स्थित तारा योगतारा है । रोहिणी, पुनर्वसु, मूल और आश्लेषा इनके पूर्व दिशा में स्थित तारा योगतारा है । शेष नक्षत्रों की स्थूल अर्थात् बड़ी और कान्तिमती (प्रकाशमान) तरा योग तारा कही जाती है ॥ १६-१९ ॥

ब्रह्महृदयादीनां स्थानम्

पूर्वस्यां ब्रह्महृदयांदशकैः पञ्चभिः स्थितः ।
प्रजापतिर्वृषान्तेऽसौ सौम्येऽष्टत्रिंशदशकैः ॥ २० ॥

अथ ब्रह्मसंज्ञकनक्षत्रावस्थानमाह । ब्रह्महृदयस्थानात् पूर्वभागे पञ्चभिरर्णीः प्रजापतिस्तारात्मको ब्रह्म क्रान्तिवृत्ते स्थितः । कुत्रेत्यत आह । वृषान्तः इति । वृषान्त-निकटे । एकराशः सप्तविंशत्यांशं ब्रह्मध्रुवक इत्यर्थः । अस्य विक्षेपमाह । असाविति । ब्रह्मा । उत्तरस्यामष्टिंशद्भागैः स्थितः । अष्टिंशद्भागा अस्य विक्षेप इत्यर्थः ॥ २० ॥

ब्रह्महृदय से ५ अंश पूर्व वृषान्त के निकट अपने क्रान्तयग्र से ३८ अंश उत्तर की दिशा में तारात्मक ब्रह्मा की स्थिति है । अर्थात् ब्रह्मा का ध्रुवक १ राशि २७ अंश तथा उत्तर शर ३८ अंश है ॥ २० ॥

अपांवत्सस्तु चित्राया उत्तरेऽशैस्तु पञ्चभिः ।
बृहत् किञ्चिददतो भागैरापः पद्मिस्तथोत्तरे ॥ २१ ॥

॥ सूर्यसिद्धान्ते नक्षत्रग्रहयुत्यधिकारः सम्पूर्णः ॥ ८ ॥

अथ अपांवत्सापयोस्तारयोः अवस्थानमाह । चित्राया: सकाशात् अपांवत्स-संज्ञकस्तारात्मकः पञ्चभिः भागैः उत्तरस्यां स्थितः । प्रथमतुकारशिचत्राध्रुवतुल्य-ध्रुवकार्थकः । द्वितीय तुकारशिचत्राविक्षेपस्य दक्षिणभागद्वयात्मकत्वात् अपांवत्स-विक्षेप उत्तरस्त्रिभाग इति स्फुटार्थकः । अतोऽपांवत्सात् किञ्चिदल्पान्तरेण बृहत् स्थूलतारात्मक आपसंज्ञकः । तथा अपांवत्सात् पञ्चभिरर्णीः उत्तरस्यां स्थितशिचत्राध्रुवक एवापस्य ध्रुवको विक्षेप उत्तरो नवांशं इत्यर्थः ॥ २१ ॥

अथ अग्निग्रन्थस्य असङ्गतित्वनिरासार्थकमधिकार समाप्तिं फक्तिकक्या आह । स्पष्टम् ।

रङ्गनाथेन रचिते सूर्यसिद्धान्तटिष्ठणे ।
ग्रहकैर्क्याधिकारोऽयं पूर्णो गूढप्रकाशके ॥

॥ इति श्रीसकलगणकसार्व भौमबल्लालदैवज्ञात्मजरङ्गनाथगणकविरचिते
गूढार्थप्रकाशके नक्षत्रग्रहयुत्यधिकारः पूर्णः ॥ ८ ॥

→→→ * →→→

चित्रा नक्षत्र से ५ अंश उत्तर को ओर अपांवत्स की तारा है । अर्थात् अपांवत्स का ध्रुवक ६ राशि और अपने क्रान्तयग्र से ३ अंश उत्तर शर है । अपांवत्स से कुछ दूरी पर स्थूलतारात्मक आपसंज्ञक ६ अंश उत्तर दिशा में स्थित है । अर्थात् आप संज्ञक तारा का ध्रुवक १८० अंश और उत्तर शर ६ अंश है ॥ २१ ॥

॥ पण्डितवर्य बलदेवदैवज्ञात्मज प्रो० रामचन्द्रपाण्डेय द्वारा विरचित सूर्यसिद्धान्त के नक्षत्रग्रहयुत्यधिकार का हिन्दीभाषानुवाद एवं संस्कृतोपपत्ति सम्पूर्ण ॥ ८ ॥

→→→ * →→→

अथोदयास्ताधिकारः - ९

उदयास्तयोर्वैशिष्ट्यम्

अथोदयास्तमययोः परिज्ञानं प्रकीर्त्यते ।
दिवाकरकरक्रान्तमूर्तीनामल्पतेजसाम् ॥१॥

अथ उदयास्ताधिकारो व्याख्यायते । ननु सूर्येणास्तमनसहेति प्रागुक्ते: ग्रहयुत्य-धिकारानन्तरं नक्षत्रग्रहयुत्यधिकारात् प्रागेवेदयास्ताधिकारो निरूपणीय इत्यतोऽन्तरं तत्सङ्गतिप्रदर्शनार्थमादौ तदधिकारं प्रतिज्ञानीते । अथ नक्षत्रग्रहयुत्यधिकारानन्तरं सूर्य-किरणाभिभूता मूर्तिर्विम्बं येषां तेषां चन्द्रादिष्वग्रहाणां नक्षत्राणां च । अतएव अल्प-तेजसां न्यूनप्रभावतामुदयास्तमययोः । अग्निमकाले सूर्यादधिकासन्निहित सन्निहितत्व-सम्भावनया क्रमेण उदयास्तयोः सूर्यान्निसुतस्य यस्मिन् काले यदन्तरेण प्रथमदर्शनं सम्भावितं स उदयः । सूर्यात् दूरस्थितस्य यस्मिन् काले यदन्तरेण प्रथमादर्शनं सम्भावितं सोऽस्तः । अनेन नित्योदयास्तव्यच्छेदस्तयोः इत्यर्थः । परिज्ञानं सूक्ष्मज्ञानप्रकारः प्रकीर्त्यते । अतिसूक्ष्मत्वेन मयोच्यत इत्यर्थः । तथा च ग्रह इत्युददेशेऽस्तमनमुद्दिदष्टमपि तस्य पूर्वमैव सूर्यासमत्वं एव सम्भवात् तद्विलक्षणतया ग्रहयुतिप्रसङ्गेनोक्तम् । नक्षत्र-ग्रहयुतिस्तु ग्रहयुतिवदिति तदनन्तरमुक्ता । अतः प्रतिबन्धकजिज्ञासारागमेऽवश्य वक्तव्यतावात् अस्य अवसरसङ्गतित्वात् तत्सङ्गत्या नक्षत्रग्रहयुत्यधिकारानन्तरं प्रागुद्दिदष्टमस्तमनं तत्प्रसङ्गात् उदयश्च प्रतिपाद्यत इति भावः ॥१॥

सूर्य की किरणों से आक्रान्त अल्प तेजवाले ज्योतिषिण्डों के उदय एवं अस्त कालज्ञान का विवेचन कर रहा है । [अपनी-अपनी गति से भ्रमण करते हुए चन्द्र आदि ग्रह और नक्षत्रों का जब सूर्य से सान्त्रिय होता है तब उनका सूर्यकिरणों में निरामन होने के कारण दीखना बन्द हो जाता है इसी को अस्त कहते हैं तथा जब सूर्य से दूर हटकर दिखलाई देने लगते हैं तब उसे उदय कहते हैं] ॥१॥

उदयास्तयोर्दिग्ज्ञानम्

सूर्यादिभ्यधिकाः पश्चादस्तं जीवकुजाकर्जाः ।
ऊनाः प्रागुदयं यान्ति शुक्रजौ वक्रिणौ तथा ॥२॥

तत्र प्रथमं पञ्चताराणां पश्चिमास्तपूर्वोदयौ आह । वक्रगती शुक्रबुधौ तथा । सूर्यादधिकौ पश्चिमास्तं गच्छतः । सूर्यादिल्पी पूर्वोदयं प्राप्नुतः । शेषं स्पष्टम् ॥२॥

गुरु, भौम और शनि ये तीनों ग्रह सूर्य से राश्यादिमान में अधिक होने पर पश्चिम में अस्त तथा न्यून होने पर पूर्व में उदय होते हैं। इसी प्रकार वक्री शुक्र और बुध, सूर्य से अधिक होने पर पश्चिम में अस्त तथा न्यून होने पर पूर्व में उदय होते हैं ॥ २ ॥

उपपत्तिः—यो मन्दगतिग्रहः सूर्यादिशेषवधिकः स एव सूर्यस्तादनन्तरं पश्चिम-कपाले दृश्यते । शीघ्रगत्या भ्रमन् सूर्यः यदा मन्दगतिग्रहेण योगं करोति तदा मन्द-गतिकः ग्रहेऽस्तं ब्रजति । सूर्यकैराक्रान्तो मन्दग्रहो यो प्रतीच्यामस्तं गतः स एव सूर्यात् पृष्ठवर्ती भूत्वा प्राच्यामुदेति । अतः भौम-गुरुशनयः मन्दगतिग्रहाः सूर्यान्यूना प्राच्यामेवोदयं यान्ति प्रतीच्यान्यास्तं यान्ति । बुधं शुक्रावपि वक्रत्वे मन्दगतिकत्वात्तथैव ।

उपपत्रम् ।

ऊन विवस्वतः प्राच्यामस्तं चन्द्रज्ञभार्गवाः ।
ब्रजन्त्यभ्यधिकाः पश्चादुदयं शीघ्रयायिनः ॥ ३ ॥

अथ चन्द्रबुधशुक्राणां पूर्वस्तपश्चिमोदयौ आह । शीघ्रयायिनः सूर्यगत्यधिक-गतय इत्यर्थः । एतेन बुधशुक्रौ अर्कगत्यल्पगती सूर्यादिल्पौ पूर्वस्तमधिकौ च पश्चिमोदयं न प्राप्नुत इत्युक्तम् । शेषं स्पष्टम् ।

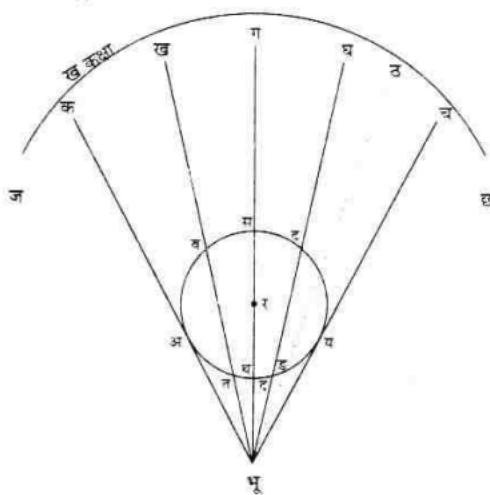
अत्रोपपत्तिः—रविगतितोऽल्पगतिः ग्रहोऽर्कादूनश्चेत् प्राच्यां दर्शनयोग्यो भवितु-मर्हति । यतः सूर्यास्याधिकत्वेन बहुगतित्वात् च उत्तरोत्तरमधिकविप्रकर्षत् प्रवहशेन न्यूनस्य पूर्वमुदयात् अधिकस्यानन्तरमुदयनियमात् ग्रहविम्बस्य प्राकृक्षितिज संलग्न-ताकालानन्तरं यावत् सूर्यस्य तादृशः कालस्तावत्पर्यन्तं विप्रकर्षे दर्शनसम्भवात् । एवं यदाल्पगति सूर्यादिधिकस्तदा प्रवहवशेन अर्कस्य पूर्वमुदयादनन्तरमुदितग्रहस्य दर्शना-सम्भवात् प्रवहवशेनादौ न्यूनार्कस्यास्तसम्भवादनन्तरमधिक ग्रहस्यासम्भवात् सूर्या-स्तानन्तरं पश्चिमभागे ग्रहदर्शनसम्भवे इत्यधिकगतिसूर्यस्य पृष्ठस्थितत्वेन उत्तरोत्तर-मधिकसन्निकर्षत् पश्चिमायामदर्शनं सम्भवत्येव । ते तु भौमगुरुशनयः । वक्रत्वे न्यूनगतित्वात् बुधशुक्रौ च इति । अथ अर्कगतितोऽधिकगतिः ग्रहः सूर्यादूनस्त-दोक्तरीत्या उत्तरोत्तरमधिकसन्निकर्षत् पूर्वस्मिन् अदर्शनं याति । यदा सूर्यादिधिकस्त-दोक्तरीत्या उत्तरोत्तरमधिकविप्रकर्षत् पश्चिमायामुदयः । ते तु शीघ्राः चन्द्रबुधशुक्रा इत्युपन्नमुक्तम् ॥ ३ ॥

शीघ्रगामी ग्रह चन्द्र, बुध और शुक्र सूर्य से न्यून होने पर पूर्व में अस्त होते हैं तथा सूर्य से अधिक होने पर पश्चिम में उदय होते हैं ॥ ३ ॥

उपपत्तिः—सूर्यान्यूनाश्चन्द्रबुधशुक्राः शीघ्रगतिकाः प्राच्यामुदयं यान्ति । एते ग्रहाः शीघ्रगत्या भ्रमन् प्राच्यामेव सूर्येण सह योग कुर्वन्ति । अतश्चन्द्रबुधशुक्रः प्राच्यामेवास्तं यान्ति । एते ग्रहाः सूर्यादधिका प्रतीच्यामुदयं यान्ति । अतः सूर्यादधिकाः शीघ्रगतिकाः ग्रहाः प्राच्यामस्तं प्रतीच्यान्योदयं यान्ति इति ।

उपपत्रम् ।

अत्र नव्यानां मतोपुपस्थाप्यते—नव्यसिद्धान्तानुसारेण सर्वे ग्रहा दीर्घवृत्ताकारायां कक्षायां भ्रमन्ति यस्यैकनाभौ सूर्यस्य स्थितिः । अत्र भूवं स्थिरां प्रकल्प्य चित्रं द्वागा ग्रहणामुदयास्तादि प्रदश्यते—

अत्र भू = भू केन्द्रम्, र = रविः

अ व स द य = ग्रहकक्षा

ज क ग छ = ख कक्षा नक्षत्र कक्षा वा ।

ज विन्दुः मेषादि राशयः ।

अस्मिन् शेषे भूतास्तिना कृति अ, व, य, द स्थाने स्थिताः ग्रहाः भवत्ये क्रमेण क, ख ग, घ, च स्थाने दृश्यन्ते ।

भ वलये ग्रहाः पूर्वगत्या ज विन्दुः यावत् गच्छन्तो दृश्यन्ते । सूर्योऽपि ग विन्दौ दृश्यते । अतः यदा भ्रमन् ग्रहः स विन्दौ स्वकक्षायां गमिष्यति तदा सः भवलये ग विन्दौ भविष्यति । तदानीः रवेगसत्रतयां अदृश्यो अस्तङ्गतो भविष्यति । यदा ग्रह स्वकक्षाया भ्रमन् 'ड' विन्दौ गमिष्यति तथा तस्य स्थितिः भवलये ठ विन्दौ भविष्यति । इयं स्थितिः ग्रहस्य वक्रत्वं प्रदर्शयति । एवं पुनः वक्रगत्या गच्छन् ग्रहः यदा स्वकक्षायां 'थ' स्थानमेति तथा पुनः रवेगसत्रतया अस्तङ्गतो भविष्यति । अतः मार्गो ग्रहः पश्चिमायामुटेति वक्रत्वं च तत्रैवास्त गच्छति । एवमेवान्यत्रापि वोध्यम् ।

कालाशे इतिकर्तव्यताम्

सूर्यस्तकालिकौ पश्चात् प्राच्यामुदयकालिकौ ।

दिवा चार्कग्रहौ कुर्याद् दृक्कर्माथि ग्रहस्य तु ॥ ४ ॥

अथ अभीष्टदिन आसने सूर्योदयास्तकालिकौ सूर्यदृग्ग्रहौ तत्कालज्ञानार्थ कार्यौ इत्याह । पश्चात् पश्चिमास्तोदयसाधनेऽभीष्टदिन आसने सूर्यग्रहौ सूर्यस्तकालिकौ कुर्याद्याणकः । पूर्वस्तोदयसाधने सूर्योदयकालिकौ कुर्यात् । दिनेऽभीष्टकाले कुर्यात् । चकारो विकल्पार्थकः । अनन्तरं ग्रहस्य दृक्कर्म । आयनाकाढूक्कर्मद्वयं कुर्यात् । तुकार आक्षदृक्कर्मश्लोकपूर्वद्विंशतिमिति विशेषार्थकः ।

अत्रोपपत्तिः । पञ्चादस्तोदयसाधने पश्चिमायां तददर्शनमिति सूर्यस्तकालिकौ सूर्यग्रहौ इष्टकालांशसाधनार्थं सूक्ष्मौ । पूर्वोदयास्त साधने पूर्वदिशि तददर्शनमिति सूर्योदयकालिकौ सूर्यग्रहौ इष्टकालांशसाधनार्थं सूक्ष्मौ अन्यकाले तु किञ्चित् स्थूलौ अपि कृतौ दृक्कर्मसंस्कृत ग्रहस्य सूर्यवत् क्षितिजसंलग्नता योग्यत्वात् दृक्कर्म-संस्कृतो ग्रहः कार्यः इति ॥ ४ ॥

पश्चिम दिशा में ग्रहों का उदयास्त साधन करना हो तो सूर्यस्तकालिक, पूर्वदिशा में उदयास्त साधन करना हो तो सूर्योदय कालिक तथा दिन में इष्टकालिक सूर्य और ग्रह का साधन करना चाहिये । तदनन्तरं ग्रह में आयन और आक्षदृक्कर्म का संस्कार करना चाहिये ॥ ४ ॥

उपपत्तिः—प्रतीच्यामुदयास्तयोः साधने प्रतीच्यामेव ग्रहाणा दर्शन भवति । तथा च सूर्यस्तकालिक पूर्वोदयास्त साधने प्रायः ग्रहः प्रतीच्यामेव दृश्यमाणा भवन्ति । अस्मादेव सूर्योदयकालिकम्य सूर्यस्य ग्रहाणां च साधन कृतम् । अन्येषु कालेषु किञ्चित् स्थूला भवन्ति । अत्रेष्टकालिका अपि ग्रहः समिता । दृक्कर्म संस्कृता ग्रहाः सूर्यवत् क्षितिजसंलग्ना एव भवन्ति अतोऽदृक्कर्म संस्कारो विहितः ॥ ४ ॥

कालांशानयनम्

ततो लग्नान्तरप्राणा कालांशा षष्ठिभाजिता ।

प्रतीच्यां षड्भयुतयोस्तद्वल्लग्नान्तरासवः ॥ ५ ॥

अथ इष्टकालांशानयनमाह । ततस्ताभ्यां सूर्यदृग्ग्रहाभ्यां लग्नान्तप्राणाः । भोग्यासूनूनकस्य अथ इत्युक्तप्रकारेणान्तरकालासवः षष्ठिभक्ता इष्टाः कालांशा भवन्ति । प्रागुदयास्तसाधने प्रतीच्यां पश्चिमोदयास्तसाधने षड्भयुतयोः षड्गणित्युक्तयोः सूर्यदृग्ग्रहयोः लग्नान्तरासवः । अन्तरासवस्तद्वत् षष्ठिभक्ता इष्टकालांशा भवन्तीत्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । दृग्ग्रह सूर्याभ्यामन्तरकालो ग्रहस्य सूर्योदयकाले दिनगतं पूर्वोदयास्त निमित्तमुपयुक्तम् । एव पश्चिमोदयास्तनिमित्तं सूर्य दृग्ग्रहाभ्याम् अस्तकालासुभिः अन्तरकालः सूर्यस्तकाले ग्रहस्य दिनशेषकाल उपयुक्तः । तत्र अस्तकालानाम् अनुक्ते: उदयासुभिः साधनार्थं सषट्भौ सूर्यदृग्ग्रहौ कृतौ सकालोऽस्वात्मकः । अहोरात्रासुभिः । चक्रकला तुल्यैश्चक्राशा लभ्यन्ते तदेष्टासुभिः क इत्यनुपाते प्रमाणफलयोः फलापवत्तनेन हरस्थाने षष्ठिः । अतोऽस्वात्मकान्तरकालः षष्ठिभक्त इष्टकालांशा इत्युपपन्मुक्तम् । अत्रेदमवधेयम् । सूर्योदयकालिकाभ्याम्

अर्कदृग्रहाभ्याम् आनीतेन दिनगतेन पूर्वं चाल्यो दृग्रहः सूर्यस्तकलिकाभ्यां सप्तइभाष्याम् अर्कदृग्रहाभ्याम् आनीतेन दिनशेषेण अग्रे चाल्यः सप्तइभो दृग्रहः । क्रमेण ग्रहोदयास्तकाले प्राक्पश्चिमद्ग्रहांग्रहो भवतः । ताभ्यां सूर्यसप्तइभ सूर्याभ्यां च क्रमेण पूर्वीत्यान्तरकाले ग्रहस्य सूर्योदयास्तकाले क्रमेण दिनगतशेषो नाक्षत्रौ पष्टि-भक्तौ कालांशौ इष्टौ सूक्ष्मौ । अथ इष्टकलिकाभ्याम् आनीतकालेन पूर्ववच्चालिताभ्यां प्राक्पश्चिमद्ग्रहाभ्यां सूर्यसप्तइभसूर्याभ्यां च आनीतकालो नाक्षत्रोऽपि सूक्ष्मासनः । सूर्योदयास्तसम्भावात् तदुत्पन्नाः कालांशा अपि तथा । अथ सूर्योदयास्तकालिकाभ्याम् आनीतकालात् कालांशा: स्थूला इष्टकलिकाभ्याम् आनीतकवरकालात् कालांशा अतिस्थूला उभयत्र कालस्य सावनत्वात् । न हि सावनविष्टिवटीभिः चक्रपरिपूर्तिर्येन सूक्ष्माः सिद्धचन्तीति ॥ ५ ॥

पूर्वोदयास्तसाधन करना हो तो सूर्य और दृग्रह के "भोग्यासूनूनकस्याथ भुक्तासूनधिकस्य च" इत्यादि प्रकार से अन्तरासुओं का साधन कर तथा पश्चिमोदयास्तसाधन करना हो तो छः राशियुत सूर्य और छः राशियुत दृग्रह के अन्तरासुओं का साधन कर इन अन्तरासुओं में ६० का भाग देने से जो लक्ष्य प्राप्त हो उसे इष्टकालांश कहते हैं ॥ ५ ॥

उपपत्तिः—लग्नानां राशुनां साधनोपपत्तिं पूर्वमेव प्रतिपादितम् । कालांशानां साधनार्थमत्रानुपातः क्रियते—अहोरात्रासुभिः चक्राशाः लक्ष्यते तदा अन्तरासभिः

$$\text{किमिति जातम्} = \frac{\frac{360 \times \text{अन्तरासु}}{\text{अहोरात्रासु}}}{\frac{60}{60}} = \frac{360 \times \text{अन्तरासु}}{21600}$$

$$= \text{इष्टकालांशः} \qquad \qquad \qquad \text{उपपत्रम् ।}$$

उदयास्तयोरुपलब्धकालाशः

एकादशामरेज्यस्य तिथिसंख्याऽर्कजस्य च ।

अस्तोशा भूमिपुत्रस्य दश सप्ताऽधिकास्ततः ॥ ६ ॥

पश्चादस्तमयोऽष्टाभिरुदयः प्राह्महत्या ।

प्रागस्त उदयः पश्चादल्पत्वादृदशभिर्भृगोः ॥ ७ ॥

एवं बुधो द्वादशभिश्चतुर्दशभिरंशकैः ।

वक्री शीघ्रगतिश्चार्कात् करोत्यस्तमयोदयौ ॥ ८ ॥

अथ यैः कालांशैः उदयोऽस्तो वा भवति तान् विवक्षुः प्रथमं गुरुशनिभौमाना कालांशानाह । तत इष्टकालांशावगमानन्तरमस्तांशाः । अस्तो यैः अशैः भवति तेऽश्च अस्तोपलक्षणाद् उदयांशा ज्ञेयाः । अमरेज्यस्य गुरोः एकादश कालांशा । शने: पञ्चदश संख्या कालांशानाम् । चः समुच्चये । भौमस्य सप्ताधिकादश सप्तदश कालाशा इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ शुक्रस्य आह । शुक्रस्य महत्या वक्रत्वेन नीचासन्तत्वात् स्थूल-विम्बतया पश्चिमायाम् अस्तोऽप्याभिः कालाशैः प्राच्याम् उदयश्च तैः । नाधिकं । प्राच्यां शुक्रस्य अल्पत्वात् अणुविम्बत्वात् दशभिः कालाशैः अस्त गणकः कुर्यात् । नाल्पैः । पश्चिमायाम् उदयस्तस्य अणुविम्बस्य दशभिः कालाशैरेव ज्ञेयः ॥ ७ ॥

अथ बुधस्य आह । वक्री शीघ्रगतिः च समुच्चये बुधः सूर्यात् द्वादशभिः चतुर्दशभिश्च कालाशैः अस्तोदयौ । एवं शुक्रार्थात् करोति । पश्चादस्तं प्रागुदयं च द्वादशभिः कालाशैः महाविम्बतया बुधः करोति । प्रागस्तं पश्चादुदयं च चतुर्दशभिः कालाशैः अणुविम्बत्वात् बुधः करोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

बृहस्पति के ११ शनि के १५ तथा मङ्गल के १६ कालांश होते हैं । [सूर्य से अपने-अपने कालाशों के तुल्य अन्तरित होने पर ग्रह उदय-अस्त होते हैं ।] शुक्र का (वक्री होने पर) नीचासन्न में बड़ा विम्ब होता है, इसलिये पश्चिम में ८ अस्तकालांश और पूर्व में ८ उदय कालांश होता है । छोटे विम्ब के कारण पूर्व में १० कालाशों से अस्त और पश्चिम में १० कालाशों से उदय होता है । वक्री होने पर शीघ्रगति बुध का बड़ा विम्ब होने के कारण पश्चिम में १२ कालाशों से अस्त और पूर्व में १२ कालाशों से उदय होता है । बुध का विम्ब छोटा होने से १४ कालाशों पर पूर्व में अस्त तथा पश्चिम में उदय होता है ॥ ६-८ ॥

उपपत्तिः—उच्चासन्ने ग्रहविम्बानामल्पत्वात् कालाशा अधिका भवन्ति । नीचे नीचासन्ने वा ग्रहविम्बस्य महत्वात् कालांशा अल्पा भवितुमर्हन्ति । लघुविम्बात्मकाना भीमगुरुशनीनाञ्चोच्चनीचयोः कालाशे समत्वमवलोक्य तेषामुदये अस्ते चैका एव कालांशापतिता । बुधशुक्रयोन्मु नीचासन्ने वक्रत्वे वा द्विहीना कालांशा विम्बयोर्विपुलं प्रकल्प्य कृतमित्युपपत्रम् ॥ ६-८ ॥

कालांशानां प्रयोजनम्

एभ्योऽधिकैः कालभागैर्दृश्या न्यूनैरदर्शनाः ।

भवन्ति लोके खचरा भानुभाग्रस्तमूर्तयः ॥ ९ ॥

अथ प्रोक्ता इष्टकालांशाभ्याम् अस्तस्य उदयस्य वा गतैष्यत्वज्ञानमाह । एभ्य एकादशामरेज्यस्येति श्लोकत्रयोक्ते भ्योऽधिकैः इष्टकालाशैः दृश्यादर्शनयोग्या अभीष्ट-काले ग्रहा भवन्ति । तथा च अस्तसाधने दृश्यत्वं अस्त एव्यः । उदय साधने दृश्यत्वं उदयो गत इति भावः । अल्पैः इष्टकालाशैः ग्रहा लोके भूलोके अदर्शना न विद्यते दर्शन दृष्टिगोचरत येषां ते । अदृश्या अभीष्टकाले भवन्ति । ननु अदृश्या कुतो भवन्तीत्यत आह । भानुभाग्रस्तमूर्तय इति । सूर्यासन्नत्वेन सूर्यकिरणदीप्त्या ग्रस्ता अभिभूता सूर्य-किरणप्रतिहतलोकनयनविषया मूर्तिविम्बस्वरूपं येषां त इत्यर्थः । तथा च अस्त-साधन अदृश्यत्वेऽप्त्वे गतः । उदयसाधनेऽदृश्यत्वं उदय एव्य इति भावः । अत एव ।

उक्तेभ्य ऊनाभ्यधिका यदीष्टाः, खेटोदयो गम्यगतस्तदा स्यात् ।

अतोऽन्यथा चास्तमयोऽवगम्यः, इति भास्कराचार्योक्तं सङ्घन्ते ।

अत्रोपपतिः । उक्त कालांशातुल्येष्टकालांशे यत्काले यहाँ साधितौ तत्काल एव ग्रहस्योदयोऽस्तो वा अर्ककृतः उक्त कालांशाना सूर्यसानिध्यजनिताद्यन्त-ग्रहादशने हेतुत्वप्रतिपादनात् । तथा च इष्ट कालांशा उक्तेष्योऽल्पास्तदा ग्रहस्यास्तङ्ग-तत्त्वमेवेति उदयसाधन इष्टकालांशा उक्तेष्योऽल्पास्तदेष्टकालात् अग्रे ग्रहस्योदयः यदीष्टकालांशा उक्तेष्योऽधिकास्तदेष्टकालाद्ग्रहस्योदयः पूर्वं जातः । एवमस्तसाधन इष्टकालांशा अधिकास्तदेष्टकालात् अग्रे ग्रहास्तः । यदीष्टकालांशा न्यूनास्तदेष्ट-कालात् पूर्वं ग्रहास्तो जात इत्युपपन्मुक्तम् ॥ ९ ॥

सूर्य के तीक्ष्ण किरणों से ढूँके (ग्रन्थ) हुए ग्रहों के बिन्ब अपने-अपने उक्त कालांशों से अधिक इष्टकालांश होने पर दर्शन योग्य होते हैं । और न्यून इष्टकालांश होने पर अदृश्य होते हैं ॥ ९ ॥

उपपतिः— सूर्यग्रहयोरन्तरमन्तराशः । यावभितेऽन्तरे ग्रहा अस्त यानि ताव-नेव कालांशाः । यदि ग्रहा पठितकालांशेष्योऽधिका भवन्ति तदा सूर्येणसहान्तर-धिकात् ग्रहाणा दृश्यत्वमप्त्वं चादृश्यत्वमित्युपपत्तम् ॥ ९ ॥

ग्रहोदयास्तयोर्गतगम्य दिनादयः

तत्कालांशान्तरकला भुक्त्यन्तरविभाजिताः ।

दिनादि तत्फलं लब्धं भुक्तियोगेन वक्रिणः ॥ १० ॥

अथ उदयस्तयोर्गतैष्ट्यदिनाद्यानयनमाह । उक्तेष्टकालांशयोः अन्तरस्य कलाः सूर्यग्रहयोर्गत्योः कलात्मकान्तरेण भक्ताः । दिनादिकमुदयास्तयोः फलमुदयास्तयोर्गतै-ष्ट्यदिनाद्यं भवतीत्यर्थः । वक्रातिग्रहस्य विशेषमाह । लब्धमिति । वक्रिणो वक्र ग्रहस्य भुक्तियोगेन सूर्यग्रहयोः कलात्मकगतियोगेन भक्ताः फलं गतैष्ट्यदिनाद्यं ज्ञेयम् ।

अत्रोपपतिः । सूर्यग्रहयोर्गत्यन्तर कलापिरेक दिन तदेष्टश्रोतुकालांशयोः अन्तर-कलाभिः किमित्यनुपातेन उदयास्तयोः अभीष्टकालाद्गतैष्ट्यदिनाद्यवगमः । वक्रग्रहे तु सूर्यग्रहयोर्गतियोगेन प्रत्यहमन्तरवृद्धैर्गतियोगात् अनुपात उपपन इत्युपपन्मुक्तम् ॥ १० ॥

पाठपठित कालाश और इष्टकालांशों की अन्तर कलाओं में सूर्य और ग्रह की (वक्ष्यमाण) कालगति की अन्तर कला का तथा वक्री ग्रह हो तो गतियोगकला का भाग देने से लब्ध फल गत-गम्य दिनादि होते हैं ॥ १० ॥

उपपतिः— ग्रहाणा कालाशा नाडी वृत्तीया भवन्ति । पठित कालाशान्तर-मपि नाडीवृत्तीयम् अनोनुपात — कालात्मक ग्रहाकर्क्योर्गत्यन्तरेण वैक दिन तदा गतितकालाशान्तरेण किमिति — $\frac{\text{कालाशान्तरकला} \times ?}{\text{गतियोगकला}} = \text{गत-गम्य दिनादि}$ ।

एवमेव वक्रत्वं सति गतियोग कलाभियनुपात क्रियने—

$$\frac{\text{कालाशान्तरकला} \times ?}{\text{गतियोगकला}} = \text{गत-गम्य दिनादि} ॥ १० ॥ \quad \text{उपपत्रम् ।}$$

तल्लग्नासुहते भुक्ती अष्टादशशतोदधृते ।
स्यातां कालगती ताभ्यां दिनादि गतगम्ययोः ॥ ११ ॥

अथ ग्रहगतिकलयोः क्रन्तिवृत्तस्थृत्यात् कालांशान्तरस्य अहोरात्रवृत्तस्थृत्वाच्च अनुपातः प्रमाणेच्छयोः वैज्ञात्येन अयुक्त इति मनसि धृत्वा तयोः एकजातित्वसम्पादनार्थं प्रहगत्योः इच्छाजातीत्वत्वं वदन् तदन्तरेण अनुपातस्तु युक्त एवेत्याह । भुक्ती रविग्रहयोगती कलात्मके तल्लग्नासुहते कालसाधनार्थं ग्रहस्य यो राशयुदयो गृहीतस्तेनास्वात्मकोदयेन गुणित अष्टादशशतेन भक्ते फले सूर्यग्रहयोः कालांशवत् कालगती स्याताम् । ताभ्यां गतिभ्यां गतगम्ययोः उदयास्तयोर्दिनादि पूर्वोक्तप्रकारेण साध्यम् । न तु पूर्वोक्त प्रकारेण यथास्थितगतिभ्यां स्थूलत्वापत्ते । अत्रोपपतिः । एकराशिकलाभिः राशयुदयासवस्तदा गतिकलाभिः क इत्यनुपातेन अहोरात्रवृत्ते गत्यसवः कलासमा इत्युपन्नमुक्तम् ॥ ११ ॥

सूर्य और इटग्रह की कलात्मक गतियों को ग्रहाधिष्ठित गशि के लग्नोदयासुओं से पृथक्-पृथक् गुणाकर १८०० का भाग है, लब्ध फल क्रम से सूर्य और ग्रह की कालगति होती है । इन कालगतियों से पूर्वोक्त प्रकार में पूर्वोक्त कालाशों के अन्तर द्वारा उदय और अस्तकाल के गत-गम्य दिनादि का साधन करना चाहिए ॥ ११ ॥

उपपतिः—कालात्मक गत्यानयनायानुपात—अत्र कालाशा कालवृत्तीया अतः प्रहगतिकलाना क्रान्तिवृत्तात् अहोरात्रवृत्तीयकरणार्थं प्रयासः क्रियते—यदि क्रन्तिवृत्तीय एकराशिकलाभिः ग्रहार्कनिष्ठराशयुदयासवः लभ्यन्ते तदा स्व स्व गति कलाभिः किमिति ? ग्रहार्कनिष्ठराशयुदयासवः × ग्रहगतिकला

एकराशिकला

$$=\frac{\text{स्वोदयासवः} \times \text{ग्रहगतिकला}}{1800} = \text{गतिकलोत्पन्नासवः}$$

गतिकलोत्पन्नासवः अहोरात्रवृत्तीया एव भवन्ति । अहोरात्रवृत्ते कला असवश्च तुल्या एव अतोपपत्रम् ॥ ११ ॥

नक्षत्राणां कालांशाः

स्वात्यगस्त्यमृगव्याधचिंत्राज्येष्ठाः पुनर्वसुः ।
अभिजिद् ब्रह्महदयं त्रयोदशभिरशकैः ॥ १२ ॥
हस्तश्रवणफाल्युन्यः श्रविष्ठा रोहिणी मधा ।
चतुर्दशांशकैर्दृश्या विशाखाऽश्विनिदैवतम् ॥ १३ ॥
कृतिकामैत्रमूलानि सार्प रौद्रक्षमेव च ।
दृश्यन्ते पञ्चदशभिराषाढाद्वितयं तथा ॥ १४ ॥

भरणीतिष्ठसौम्यानि सौक्ष्म्यात् व्रिःसप्तकांशकैः।
शोषाणि सप्तदशभिर्दृश्यादृश्यानि भानि तु ॥ १५ ॥

अथ नक्षत्राणां सूर्यसानिध्यवज्ञात् अस्तोदयज्ञानार्थं कालांशान् विवक्षुः प्रथममेषामाह । मृगव्याधो लुब्धकः । ब्रयोदशभिः कालाशैः दृश्यानि नक्षत्राणि भवन्ति । शेषं स्पष्टम् ॥ १२ ॥

अथ अन्येषामेषामाह । फाल्नुनीं पूर्वोक्तराफाल्नुनीद्वयम् । अश्वनिदैवतम् अश्वनीकुमारो दैवतं स्वामी यस्य इति अश्वनीनक्षत्रम् । दृश्या उपलक्षणात् अदृश्या अपि । लिङ्गपरिणामश्च यथायोग्यं बोध्यः । शेषं स्पष्टम् ॥ १३ ॥

अथ अन्येषामेषामाह । कृतिकानुराधामूलनक्षत्राणि पञ्चदशभिः कालाशैः दृश्यन्ते । उपलक्षणान् दृश्यन्तेऽपि । एवकारो न्यूनाधिकव्यवच्छेदार्थः । आश्लेषार्द्धा । च: समुच्चये । आशाढाद्वितयं पूर्वोत्तराषाढाद्वयं तथा पञ्चदशकलाशैः दृश्यन्त इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अथ अन्येषाम् अवशिष्टानां च आह । तिष्ठः पुष्यः सोमदैवतं मृगशिरो नक्षत्रमेतानि नक्षत्राणि सौक्ष्म्यात् अणुविम्बत्वात् व्रिःसप्तकांशकैः एकविंशति-कालाशैदृश्यादृश्यानि । उदिताति अस्तद्वत्तानि च भवन्तीत्यर्थः । शोषाणि पूर्वाधिक-रोक्तनक्षत्रेषु उक्तातिरिक्तानि शततारापूर्वोत्तराभाद्रपदारेवतीसंज्ञानि । वहिनब्रह्मापां-वत्सापसंज्ञानि च सप्तदशभिः कालाशैदृश्यादृश्यानि भवन्ति । तुकारो दृश्या-दृश्यानीत्यत्र समुच्चयार्थकः ॥ १५ ॥

स्वातीं, अगस्त्य, मृगव्याख, चित्रा, ज्येष्ठा, पुनर्वसु, अभिजित् और ब्रह्महत्य के १३ कालांश होते हैं । हस्त, त्रिवण, पूर्वोक्ताल्युनी, उत्तराफाल्नुनी, धनिष्ठा, रोहिणी और मघा के १४ कालांश विशारदा, अश्वनी, कृतिका, अनुग्राधा, मूल, आश्लेषा, आर्द्धा, पूर्वाषाढा तथा उत्तराषाढा के १५ कालांश हैं तथा शेष शततारा, पूर्वाभाद्रपदा, उत्तराभाद्रपदा, रेवती, अग्नि, ब्रह्म, अपांवत्स और आप के १७ कालांश हैं । ये सभी नक्षत्र और तारे अपने-अपने कालांशों के तुल्य मूर्य से अन्तरित होने पर दृश्य और अदृश्य होते हैं । अर्थात् कालांशों से अधिक अन्तरित होने पर दृश्य (उट्य) और न्यून अन्तरित होने पर अदृश्य (अस्त) होते हैं ॥ १२—१५ ॥

प्रकारान्तरेणोदयास्त साधनम्

अष्टादशशताभ्यस्ता दृश्यांशः स्वोदयासुभिः ।
विभज्य लब्ध्या: क्षेत्रांशास्तैर्दृश्याऽदृश्यताऽथवा ॥ १६ ॥

अथ दिनाद्या नयनार्थमिच्छाया एव प्रमाणजातीयकरणत्वमाह । दृश्याशा: कालांशा अष्टादशशतगुणितास्तान् स्वोदयासुभिः ग्रहराशयुदयासुभिः भक्ता लब्ध्या: क्षेत्राशा: क्रन्तिवृत्तस्थाशास्ते: अंशैः दृश्यादृश्यता । उदयास्तौ प्रकारान्तरेण उक्तरीत्या

ज्ञेयौ । कालांशाभ्यां क्षेत्रांशौ आनीय तदनरकला यथास्थितगत्योः अन्तरेण योगेन वा भक्ताः फलम् उदयास्तोर्यात्य्विदिनाद्य पूर्वगतिमेव स्यात् इत्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । राश्युदयासुभिः एकराशिकलास्तदा कालांशकला तुल्यासुभिः का इति क्रान्तिवृत्ते कलास्ता: विष्टिभक्ता अंशा इति पूर्वमेव इच्छास्थाने कालांशा एव धृता लाघवात् । इत्युक्तमुपपनम् ॥ १६ ॥

नक्षत्र और ताराओं के पूर्वोक्त कालांशों को १८०० से गुणाकर ग्रह की राशि के उदयासुओं से भाग देने पर भागफल उन नक्षत्र और तारों के क्षेत्रांश अर्थात् क्रान्तिवृत्तगत अंश होते हैं । उनसे ग्रहों की तरह नक्षत्र और तारों का भी उदय-अस्त साधन पूर्वोक्तरीति से करना चाहिए ॥ १६ ॥

उपपत्तिः—ग्रहाणां नक्षत्राणां वा कालांशाः नाडी वृत्तीया भवन्ति । कालांशाः × ६० = कालासवः ।

अतोऽनुपातः—यदि स्वोदयासुभि, राशिकला लभ्यते तदा कालांश कला तुल्यासुभिः किमिति—

$$\frac{1800 \times \text{कालांशतुल्यासु}}{\text{स्वोदयासु}} = \text{क्रान्तिवृत्तस्थकला} ।$$

लब्धकला विष्टिभिर्भज्याशास्तकं क्रियते ।

$$\text{अतः } \frac{1800 \times \text{कालांशतुल्यासु}}{\text{स्वोदयासु} \times 60} = \frac{1800 \times \text{कालांश} \times 60}{\text{स्वोदयासु} \times 60}$$

$$= \frac{1800 \times \text{कालांश}}{\text{स्वोदयासु}} = \text{क्षेत्रांशाः क्रान्ति वृत्तीया:} \quad \text{उपपत्रम् ।}$$

नक्षत्राणामुदयास्त दिग्ज्ञानम्

प्रागेषामुदयः पश्चादस्तो दृक्कर्म पूर्ववत् ।

गतैष्विदिवसप्राप्तिर्भानुभुक्त्या सदैव हि ॥ १७ ॥

ननु ग्रहाणाम् अमुकदिश्यस्तोऽमुकदिश्युदय इत्युक्तम् । तथा नक्षत्राणां नोक्तम् । गत्यभावाद्वियोगेयोगासम्भवेन गतैष्य दिनाद्यानयनासम्भवश्चेत्यत आह । एषां नक्षत्राणां प्राच्याम् उदयः प्रतीच्याम् अस्तो गत्यभावात् अल्पगति ग्रहवत् । एषां नक्षत्राणां दृक्कर्मक्षदृक्कर्म पूर्ववत् पूर्वप्रकारेण कार्यम् । परन्तु श्लोकपूर्वाङ्कमिति ध्येयम् । सदा नित्यम् । एवकारात् कदाचिदपि अन्यथा न इत्यर्थः । हि निश्चयेन । रविगत्या गतैष्विदिवसानां लब्धिः स्यात् नक्षत्रगत्यसम्भवात् । योगे ग्रहगतिवत् ॥ १७ ॥

नक्षत्रों का पूर्व में उदय और पश्चिम में अस्त होता है । नक्षत्रों में पूर्ववत् आक्षदृक्कर्म का संस्कार करना चाहिए । सदैव सूर्य की गति से ही गत गम्य दिनादि का साधन होता है ॥ १७ ॥

सदोदित नक्षत्राणि

अभिजिद् ब्रह्महृदयं स्वातिवैष्णववासवाः ।
 अहिर्बुद्ध्यमुद्गस्थत्वान् लुप्यन्तेऽकरशिमभिः ॥ १८ ॥
 । सूर्यसिद्धान्ते उदयास्ताधिकारः सम्पूर्णः ॥ ९ ॥

अथ कतिपयानां नक्षत्राणां सूर्यसन्निध्यवशादस्तो नास्तीत्याह । अभिजित् ।
 ब्रह्महृदयम् । अनेन एकदेशस्य ब्रह्मणोऽपि ग्रहणम् । स्वातीश्वरणधनिष्ठाः । अहिर्बुद्ध्य-
 मुत्तराभाद्रपदा । एतानि नक्षत्राणि उत्तरदिक्स्थत्वात् उत्तर विक्षेपाधिक्यात् इत्यर्थः ।
 सूर्यकिरणैर्न लुप्यन्ते । अस्तं न यानीत्यर्थः । अत्रोपपत्तिः ।

यस्योदयाकार्दधिकोऽस्तभानुः
 प्रजायते सौम्यशरातिदैर्घ्यात् ।
 तिगमांशुसन्निध्यवशेन नास्ति
 धिष्यस्य तस्यास्तमयः कथञ्चित् ॥

इति भास्कराचार्योक्ता । परमिदमुक्तमष्टाक्षभायाम् । अन्यथा पूर्वाभाद्रपदाया
 अपि तथात्वापत्तेरिति दिक् ॥ १८ ॥

अथ अग्निग्रन्थस्य असङ्गतित्वनिरासार्थम् अधिकारसमाप्तिं फक्तिक्यया
 आह । नक्षत्रग्रहयोः अस्तोदयनिरूपणात् साधारण्येन उदयास्ताधिकार इत्युक्तम् ।

रङ्गनाथेन रचिते सूर्यसिद्धान्तटिष्ठणे ।
 उदयास्ताधिकारोऽयं पूर्णो गूढप्रकाशके ॥

॥ इति श्रीसकलगणकसार्वभौमबलगलदैवज्ञात्मजरङ्गनाथगणकविरचिते
 गूढार्थप्रकाशके उदयास्ताधिकारः पूर्णः ॥ ९ ॥

==*==

अभिजित्, ब्रह्महृदय, स्वाती, श्रवण, धनिष्ठा तथा उत्तराभाद्रपदा का उत्तर
 शर अधिक है इसलिए ये कभी भी अस्त नहीं होते ॥ १८ ॥

उपपत्तिः—नक्षत्राणां गतिकलाभावात् अल्पगतिग्रहतुल्यमेव नक्षत्राणामुदयास्तौ
 भवत । अत्र रविगतिवशादेव गत-गम्ययोर्दिनयोः साधनं क्रियते ॥ १८ ॥ उपपत्तम् ।

॥ पण्डितवर्य बलदेवदैवज्ञात्मज प्रो० रामचन्द्रपाण्डेय द्वारा विरचित सूर्यसिद्धान्त
 के उदयास्ताधिकार का हिन्दीभाषानुवाद एवं संस्कृतोपपत्ति सम्पूर्ण ॥ ९ ॥

==*==

अथ शृङ्गोन्नत्यधिकारः - १०

चन्द्रस्य दृश्यादृश्यत्वम्

उदयास्तविधिः प्रावृत् कर्तव्यः शीतगोरपि ।
भागैर्द्वादिशभिः पश्चाद् दृश्यः प्राग् यात्पदृश्यताम् ॥१ ॥

अथ भौमादीनां सूर्यसानिध्योदयास्तासने दीप्त्या सकलविम्बदर्शनं तथा चन्द्रस्य स्वोदयास्तकाले सकलविम्बदर्शनं शुक्लत्वेन न भवति । किन्तु विष्वैकदेश एव शुक्लत्वेन दृश्यत इति भौमादिविसदृशत्वं चन्द्रस्य कुत इत्याशङ्कायाः पूर्वाधिकारे समुपस्थितेस्तदुत्तरभूतशृङ्गोन्नमनाधिकारोऽवश्यमुपस्थित आरब्धो व्याख्यायते । तत्र शृङ्गोन्नतेरुदयकालात् पूर्वकालेऽस्तकालानन्तरकाले च आसन्नकरितपय दिवसेषु दर्शनात् पूर्वाधिकारे चन्द्रस्य कालांशानुकृत्या तदुदयास्तानुकृतेश्च प्रथममुपस्थित-चन्द्रोदयास्तयोः साधनमतिदिशति । चन्द्रस्य । अपि शब्दः पूर्वाधिकारोक्तैः समुच्च्वयार्थकः । उदयास्त विधिरुदयास्तयोः साधनप्रकारः प्रावृत् पूर्वाधिकारोक्त-रीत्या गणकेन कार्यः । ननु कालांशानां पूर्वमनुकृते: कर्थं तत्सिद्धिः अत आह । भागैरिति । द्वादशभिः अंशैः चन्द्रः पश्चिमायां दृश्य उदितो भवति । प्राच्याम् अदृश्यताम् अस्तं प्राप्नोति । अत्र पश्चात् प्राणिति पुनरुक्तमपि पूर्व बुधशुक्रयोः साहचर्येण चन्द्रोदयास्तदिगुक्त्या तत्साहचर्येण चन्द्रस्य पश्चिमास्तपूर्वोदयो वर्तते इति कस्यवित् मन्दबुद्धेर्भ्रमस्य वारणायेति ध्येयम् ॥१ ॥

चन्द्रमा के भी उदय और अस्त का साधन पूर्वोक्त विधि से करना चाहिए । चन्द्रमा १२ अंशों (कालांशों) तक सूर्य से अन्तरित होकर पश्चिम में उदित और पूर्व दिशा में अस्त होता है ॥१ ॥

उपपत्तिः—चन्द्रस्य कालांशाः = १२ । अतश्चन्द्रसूर्ययोर्मध्ये यदि १२ कालांशः भवन्ति तदा चन्द्रमा दृश्यस्तथा च तावानेवान्तरांशेनादृश्यो भवति । कथमिति प्रदर्शयते रवीद्वोः परमान्तरं $\frac{360}{30} \times 1$ अंशात्मकं भवितुमहंति । अतोऽनुपातः त्रिशत् तिथिभिः भगणांशानुल्यान्तरं समायाति तदा एकतिथौ किमिति जातम् $\frac{360 \times 1}{30}$ = १२ अंशाः । अतः सूर्यचन्द्रयोर्युतिकालाद् आमान्तात् १२ अंशान्तरे प्रतिपटने प्रतीच्यां चन्द्रः सूर्यादन्तरितो भूत्वा दृश्यो भवति । एवमेव सूर्यात् पृष्ठवर्ती चन्द्रश्चतुर्दश्यादौ १२ अंशान्तरे पूर्वस्यां दिशि अस्तङ्गतो भवति । इत्युपपत्रम् ।

सूर्यस्तानन्तरं चन्द्रास्तकालज्ञानम्

रवीन्द्रोः षडभयुतयोः प्राग्वल्लग्नान्तरासवः ।
 एकराशौ रवीन्द्रोश्च कार्या विवलिपिकाः ॥ २ ॥
 तन्नाडिकाहते भुक्ती रवीन्द्रोः षष्ठिभाजिते ।
 तत्फलान्वितवोर्घ्यः कर्तव्या विवरासवः ॥ ३ ॥
 एवं यावत् स्थिरीभूता रवीन्द्रोरन्तरासवः ।
 तैः प्राणेरस्तमेतीन्दुः शुक्लेऽकर्स्तमयात् परम् ॥ ४ ॥

अथ उदयास्तप्रसङ्गेन स्मृतयोः चन्द्रनित्यास्तोदययोः साधनं विवक्षुः प्रथमं श्लोकत्रयेण इन्दोर्नित्यास्तसाधनमाह । शुक्ले शुक्लपक्षाभीष्टिने सूर्यस्तकाले स्पष्टौ सूर्यचन्द्रौ साध्यौ । चन्द्रस्य द्रुक्कर्मद्वयं संस्कार्यम् । तत्राक्षद्रुक्कर्मश्लोक-पूर्वद्वैतकमेव । तयोः सूर्यचन्द्रयोः षडशियुतयोः लग्नान्तरासवोऽन्तरकालासवः प्राग्वद्भोग्यासुनूनकस्य इत्यादिना साध्या । तौ सप्तद्वार्षाचन्द्रौ एकराशौ अभिन्नराशौ चेत् स्तः तदा सप्तद्वयोस्तयोः सूर्यचन्द्रयोः अन्तरकलाः कार्याः । चकारो विवयव्यवस्थार्थकः । तयोः असुकलयोः षट्किपिः असवः षष्ठ्यविधिकशतत्रयेण भाज्याः । षट्किः कला उदयासुगुणिता एकराशिकलाभिः भक्तो असवस्ते षष्ठ्यविधिकशतत्रयेण भाज्या । षट्किः । आभिः सूर्येन्द्रोर्गती कलात्मके गुण्ये षष्ठिभक्ते तत्र फलान्वितयोः स्वस्वफलयुक्तयोः सप्तद्वय सूर्यचन्द्रयोः भूयः पुनर्विवरासवोऽन्तरप्राणाः पूर्वरीत्या कर्तव्या । एवं तदषट्किभिः सूर्यस्तकालिकौ सप्तद्वसूर्यद्रुक्कर्म-संस्कृतचन्द्रौ प्रचाल्य तयोर्विवरासव इति यावत् स्थिरीभूता अभिन्नास्तावत् साध्याः । तैः अभिन्नैः असुभिः सूर्यास्ताद् अनन्तरं चन्द्रोऽस्तं प्राप्नोति ।

अत्रोपपत्तिः । सूर्यस्तकाले सप्तद्वार्षों लग्नं द्रुक्कर्मसंस्कृतशचन्द्रः षडभयुत-उचन्द्रास्तकाले लग्नम् । परन्तु सूर्यस्तकालिकं न स्वास्तकालिकम् । पश्चिमद्गृहः सूर्यस्तकालिक इति तत्वम् । तदन्तरासवः सावनश्चन्द्रस्य सूक्ष्मा दिनशोषाः । परन्तु परिभाषया नाक्षत्रज्ञासम्भवात् नाक्षत्राः साध्या इति चन्द्रस्ताभिश्चाल्यः स्वास्तकाले सप्तद्वयो लग्नमस्मात् सूर्यस्तकालिकसप्तद्वसूर्यच्च अन्तरासवो नाक्षत्राः सूक्ष्मा अपि भगवैकरीतिप्रदर्शनार्थं भिन्नकालिकाप्यां सूर्यचन्द्राद्यां कथं सूक्ष्मसमयसिद्धिरिति मन्दाशङ्कापनोदार्थं च सप्तद्वयः सूर्येन्द्रिपि साधितः चन्द्रास्तकाले । ताप्याम् अन्तरासवो नाक्षत्राः अपि सूर्यस्तकालिकलग्नाग्रहात् असूक्ष्मा इति असकृत् सूक्ष्मा इत्युक्तमुपपनम् । वस्तुतस्तु सावनाभ्युपगमे ।

रवीन्द्रोः षडभयुतयोः प्राग्वल्लग्नान्तरासवः ।

तैः प्राणेरस्तमेतीन्दुः शुक्लेऽकर्स्तमनात् परम् ॥

इत्येक एव सूर्यसिद्धान्ते श्लोकः । श्लोकमध्य एकराशौ इत्यादि रवीन्द्रोः इति अन्तरासव इत्यन्तं श्लोकद्वयं केनचित् मन्दमतिना समयोऽसकृदेव साध्य इति शिष्य-धीवृद्धिदत्त्रोक्तं सुबुद्धिमन्येन अयुक्तमपि युक्तियुक्तमत्वा निक्षिप्तम् । कथमन्यथा भगवतः सर्वज्ञस्य शुद्धसावनघटी ज्ञानानन्तरम् असकृत् साधनोक्तिः सङ्च्छते । किञ्च ।

एकराशौ रवीन्द्रोशच कार्य विवरलिप्तिका:। इत्यर्द्दस्य त्रिपश्नाधिकारे भोग्या-
सूनूनकस्य इत्यादि श्लोकाग्रेष्टेक्षितत्वेन अन्तरानपेक्षितत्वम् । प्राग्वत्त्वानान्तरासव
इत्यनेन एव अथ तत्सिद्धेरिति । अथ नाक्षत्राभ्युपगमे तु चन्द्रस्य सावनघटीभिश्चालनं
स्वास्तकालिकसिद्धशर्मावश्यकं न तु सूर्यस्य प्रयोजनाभावात् । न हि चन्द्रास्त-
कालसाधित सप्तइभ्सुर्यः सूर्यास्तकालिकं लग्नं येन सूर्यचालनं युक्तम् । अपि च ।
एकस्य चन्द्रस्य चालनेन पुनरेकवारेणैव सूक्ष्मनाक्षत्रकालसिद्धौ द्वयोश्चालनोत्तमा
नाक्षत्रस्य असकृत् क्रियानयनमत्वं गौरवं सर्वज्ञेन कथमुक्तम् । असकृत्साधनेन
सूक्ष्मनाक्षत्रसिद्धौ युक्त्यभावश्च । अतएव ।

ज्ञातं यदा भाभिमता ग्रहस्य तत्कालखेटोदयलग्नलग्ने ।

साध्ये तयौरन्तरनाडिका याः ताः सावनाः स्युर्दुग्गता ग्रहस्य ॥

इति भास्कराचार्योक्तं सङ्घच्छत इति तत्वम् ॥ ४ ॥

शुक्लपक्ष में अभीष्टदिन में सूर्यास्तकाल के समय स्फुट सूर्य और चन्द्रमा का
साधन कर चन्द्रमा में आयन और आक्षदृक्कर्म का संस्कार करे । स्फुट सूर्य और चन्द्र
में ६ राशि जोड़कर इनके अन्तरामुओं का साधन करना चाहिये । सूर्यास्त के अनन्तर
इन अन्तरामुओं के तुल्य रात्रि व्यतीत होने पर चन्द्रमा अस्त होता है ॥ २-४ ॥

उपपत्ति:—सूर्यास्तसमये षड्ग्राशियुते रविरेवलग्नम् । दृक्कर्मसंस्कृतश्चन्द्रः
षड्ग्राशियुतः चन्द्रास्तासमये लग्नं भवति । अन्योरन्तरं सावनात्मकस्य चन्द्रस्य दिनशेषः ।
यतो हि ग्रहक्षितिजयोर्मध्ये सावनात्मकः कालस्तिष्ठति । परमत्र नाक्षत्रकालोऽभीष्टः ।
अतः सूर्यास्तकाले षट्ग्राशियुतस्य सूर्यस्य चन्द्रस्य चान्तरामुनां साधनं कर्त्तव्यम् । एवं
असकृत्कर्मणा नाक्षत्रकालः समायाति । सूर्यास्तात् परं साधित नक्षत्रामूना तुल्यं
रात्र्यवसाने शुक्लपक्षे चन्द्रास्तो भवति । उपपत्तम् ।

सूर्यास्तादनन्तरं चन्द्रोदयज्ञानम्

भगणार्थं रवेदत्वा कार्यास्तद्विवरासवः ।

तैः प्राणैः कृष्णपक्षे तु शीतांशुरुदयं व्रजेत् ॥ ५ ॥

अथ उदयसाधनमाह । कृष्णपक्षे भगणार्द्धं षट्राशीन् सूर्यस्य दत्त्वा संयोज्य
तुकारात् चन्द्रस्य अदत्तेत्वर्थः । तद्विवरासवः तयोः दुक्कर्मसंस्कृत चन्द्रसप्तइभ-
सूर्योः अन्तरासवः प्रागुक्तप्रकारेण साध्याः । तैः साधितैः असुभिश्चन्द्रः
सूर्यास्तानन्तरमुदय गच्छेत् । अत्रोपपत्तिः । सूर्यास्तकाले सप्तइभार्कस्य लग्नत्वात् सूर्ये
षट्राशियोजनम् । उदयसाधनार्थम् । प्राग्दुग्रहस्यापेक्षितत्वाच्चन्द्रो द्वक्कर्मसंस्कृतो
यथास्थितो न षट्राशियुक्तः । तद्विवरासुभिः चन्द्रस्य सूर्यास्तानन्तरमुदयः सावनैः ।
तच्चालितवन्नात् सूर्यास्तकालिकसप्तइभार्कच्च विवरासवो नाक्षत्रा इति ।
शृङ्गोन्नतिसाधनार्थं दृश्यकाले सूर्यचन्द्रो साध्यौ इति ज्ञापनार्थं चन्द्रस्य नित्योदयासौ
उक्तौ अन्येषां ग्रहनक्षत्रादीना प्रयोजनाभावाद् अनुकूलो चन्द्रोपलक्षणादुक्तौ वा तत्र
शुक्लकृष्णपक्षविवेको न इति ध्येयत् ॥ ५ ॥

भगणार्थं अर्थात् ६ राशि सूर्य में जोड़कर दृष्टमसंस्कृत के बल चन्द्र के अनन्तरासुओं का साधन करना चाहिये इन्हीं अनन्तरासुओं के तुल्य सूर्यास्त के अनन्तर कृष्णपक्ष में चन्द्रमा उदित होता है ॥ ५ ॥

उपपत्तिः—सूर्यास्तकाले षड्ग्राहशयुतो रविरेवास्तलग्नम् । कृष्णापक्षे सूर्यास्तानन्तरं श्वितजादधशचन्द्रो भवति । अतोऽस्तलग्नचन्द्रान्तरासुभिः चन्द्रोदयः स्यादित्युपपत्रम् ।

शृङ्गोत्रति साधने भुज-कोटि कर्णानामानयनम्

अर्केन्द्रोः क्रान्तिविश्लेषो दिक्साम्ये युतिरन्यथा ।

तज्ज्येन्दुरकर्धित्रासौ विज्ञेया दक्षिणोत्तरा ॥ ६ ॥

मध्याह्नेन्दुप्रभाकर्णसङ्गुणा यदि सोत्तरा ।

तदाऽर्कभास्त्रक्षजीवायां शोध्या योज्या च दक्षिणा ॥ ७ ॥

शेषं लम्बज्यया भक्तं लब्धो बाहुः स्वदिष्मुखः ।

कोटिः शङ्कुस्तयोर्वायुर्तेर्मूलं श्रुतिर्भवेत् ॥ ८ ॥

अथ प्रकृतं विवक्षुः प्रथमं तुपुयुक्तभुज कोटिकर्णात्मिकं क्षेत्रं श्लोकत्रयेण आह । सूर्यचन्द्रयोः स्पष्टक्रान्त्योदीर्दैक्येऽन्तरम् । अन्यथा दिग्भेदे योगः । अत्र क्रान्तिशब्दः क्रान्तिज्यापरो ज्ञेयः । उपपत्त्यविरोधात् । तज्ज्या सा च असौ ज्या च संस्कारसिद्धाङ्कमिता ज्येत्यर्थः । अर्कच्छिन्नो यत्र यस्यां दिशि तदिदका दक्षिणोत्तरा वा असौ ज्या ज्ञेया । एकदिशि रविक्रान्तिशचन्द्रक्राते: अधिकत्वे सूर्यच्छन्द्रस्य क्रान्तिदिक्स्थत्वेन ज्या क्रान्तिदिक् । ऊनत्वेऽकात् क्रान्तिदिवपरीत दिक्स्थत्वेन क्रान्तिभिन्नदिक् । भिन्नदिशि चन्द्रक्रान्तिदिग्ज्या ज्ञेया इत्यर्थः । सा ज्या मध्याह्नेन्दु प्रभाकर्णसङ्गुणा यत्काले चन्द्रः शृङ्गोनन्त्यर्थं साधितस्तत्काले मध्याह्नच्छायाकर्ण-नच्छायाकर्णशच्छन्द्रस्य साध्यः । स तु अशाशनद्रूपस्पष्टक्रान्त्योः उत्तरदिशि विद्योगो दक्षिणदिशि योगस्तद्रूपनवत्यशज्यया भक्तं द्वादशगुणितविच्चेति । उपपत्त्यनुरोधेन तु मध्याह्नपदं तत्कालपरम् । यत्काले चन्द्रसत्त्वाले चन्द्रस्य द्युगतं दिनशेषं वा प्रसाध्य विप्रशनाधिकारविधिना शङ्कु प्रसाध्य छायाकर्णः साध्यः । अहोऽहोरात्रस्य मध्यं सूर्यास्तस्तात् कालिकः । चन्द्रस्य छायाकर्णो वायमेव भगवदभिप्रेतः । कथमन्यथा चन्द्रस्य शृङ्गोनतौ दृक्कर्मद्वयसंस्कारः शृङ्गोनतौ शाशाङ्कस्येति प्रागुक्तः सङ्घच्छते । दिनाद्वारातिरिक्तच्छायासाधनार्थमेव दृक्कर्मणोः उपयोगात् अन्यत्र शृङ्गोनतिगणित उपयोगभावात् । स्पष्टक्रान्त्यैव छायाकर्णसिद्धेः । अत्रापि श्लोक-पूर्वार्द्धोक्तमेवाक्षदृक्कर्मसंस्कार्यम् । तेन छायाकर्णेन गुणिता इत्यर्थः । सा तदृशी ज्या यद्युत्तरा तदा द्वादशगुणितायाम् अक्षज्यायां शोध्यान्तरिता । तेन द्वादशगुणिता अक्षज्याधिका तादृशी ज्या । तदापि विपरीतशोधने न क्षतिः । यदि दक्षिणा तदा तस्यामेव युक्ता कार्या चोव्यवस्थार्थकः । शेषं सस्कारजं स्वदेशलम्बज्यया भक्तं फलं भुजः प्रातः । स्वदिष्मुखः स्वशब्देन सस्कारस्तस्य दिक् तस्यां मुखमग्रं यस्य असौ । संस्कारदिक्क इत्यर्थः । भुजस्य

कोटिकर्णसपेक्षत्वात् तौ आह । कोटिरिति । शङ्कुद्वादशाङ्गुलः कोटिः । तयोः भुजकोटयोः । वर्णयोर्योगात् पदं कर्णः स्यात् ।

अत्रोपपतिः— स्वाग्रास्वशङ्कुतलयोः समभिन्नदिक्त्वे ।

योगेऽन्तरं भवति दोरिनचन्द्रदोषोः

तुल्यांशयोर्विवरमन्यदिशोस्तु योगः ॥

स्पष्टो भुजो भवति चन्द्रभुजांशं हन्दोः

शुद्धे भुजे रविभुजाद्विपरीतदिक्ककः ।

इति सूक्ष्मभुजसाधनं भास्कराचार्येण सिद्धान्तशिरोमणौ उक्तम् । तदुपपत्तिस्तु तदीकायां व्यक्ता । अनया रीत्या भुजसाधनार्थं क्रान्तिज्ययोः अग्रे साध्ये लम्बज्याकोटी विज्या कर्णस्तदा क्रान्तिज्याकोटी कः कर्ण इत्यनुपातेन । ततस्वरूपं तु प्रत्येकं सूर्यचन्द्रयोः सूर्यक्रान्तिज्या विज्यागुणा लम्बज्या भक्ता $\left\{ \frac{\text{सू. क्र. ज्या} \times \text{वि. } १}{\text{ल. ज्या } १} \right\}$

चन्द्रस्पष्टक्रान्तिज्या विज्यागुणा लम्बज्याभक्ता $\left\{ \frac{\text{च. क्र. ज्या} \times \text{वि. } १}{\text{ल. ज्या } १} \right\}$ अनयोः स्व स्व

शङ्कुतलं संस्कार्यम् । तत्र शूद्रोनन्त्यर्थं सूर्येण भगवता सूर्योदयास्त कालिक गणितस्यैवाभ्युपगमात् । तत्र सूर्यशङ्कोरभावात् तच्छङ्कुतलभावाच्च सूर्यग्रैव सूर्य-भुजः सिद्धः । चन्द्रस्य तु तदा शङ्कोः सदभावाच्च शङ्कुतलमुत्पद्यते ततु लम्बज्याकोटी अक्षज्याभुजस्तदा शङ्कुकोटी को भुज इत्यनुपातेन तात्कालिक चन्द्रोनन्तनत-कालसाधितो विप्रश्नाधिकारोत्त चन्द्रमहाशङ्कु गुणिता अक्षज्या लम्बज्याभक्तेति

दक्षिणमेव शङ्कुतलस्वरूपम् $\left\{ \frac{\text{अक्षज्या} \times \text{चंश } १}{\text{ल. ज्या } १} \right\}$ इदं चन्द्र दक्षिणाग्रायां योज्यम् ।

चन्द्रस्य दक्षिणो भुजः । चन्द्रोन्तराग्रायां तु हीनं चन्द्रस्योन्तरो भुजः । चन्द्रोन्तराग्रया हीनमिदं चन्द्रस्य दक्षिणो भुजः । यथा दक्षिणो भुजः

$\left\{ \frac{\text{च. क्राज्या} \times \text{वि. } १ \times \text{अक्षज्या} \times \text{चंश } १}{\text{ल. ज्या } १} \right\}$ वा $\left\{ \frac{\text{च. क्राज्या} \times \text{वि. } १ \times \text{अक्षज्या} \times \text{चंश. } १}{\text{ल. ज्या } १} \right\}$

$\left\{ \frac{\text{च. क्राज्या} \times \text{वि. } १ \times \text{अक्षज्या} \times \text{चंश. } १}{\text{ल. ज्या } १} \right\}$ उत्तरो भुजः $\left\{ \frac{\text{च. क्राज्या} \times \text{वि. } १ \times \text{अक्षज्या}}{\text{ल. ज्या } १} \right\}$

$\times \text{चंश. } १ \right\}$ अयं चन्द्रभुजः सूर्यग्रैवैक दिश्यन्तरितो भिन्नदिशि युक्तः स्पष्टः

शूद्रोनन्त्युपयुक्तो भुजः । यथा सूर्यस्य दक्षिण गोले

$\left\{ \frac{\text{सू. क्राज्या} \times \text{वि. } १ \times \text{च. क्राज्या} \times \text{वि. } १ \times \text{अक्षज्या} \times \text{चंश. } १}{\text{ल. ज्या } १} \right\}$ $\left\{ \frac{\text{सू. क्राज्या} \times \text{वि. } १ \times \text{च. क्राज्या} \times \text{वि. } १ \times \text{अक्षज्या} \times \text{चंश. } १}{\text{ल. ज्या } १} \right\}$

इदं भुजद्वयं स्पष्टो भुजो भवति चन्द्रभुजांशं इत्युक्ते: दक्षिणम् । सूर्यभुजस्य न्यूनत्वेन शोध्यत्वात् । सूर्यभुजस्याधिकत्वे तु

$\left\{ \frac{\text{सू. क्राज्या} \times \text{वि. } १ \times \text{च. क्राज्या} \times \text{वि. } १ \times \text{अक्षज्या} \times \text{चंश. } १}{\text{ल. ज्या } १} \right\}$

$\left\{ \begin{array}{c} \text{सू. क्राज्या वि१च. क्राज्या वि१अक्षज्याचंशं १} \\ \text{ल. ज्या १} \end{array} \right\}$	$\text{इदं भुजद्वयमुत्तरम् । इन्दोः शुद्धे भुजे}$
$\text{रविभुजाद्विपरीतदिक्क इत्युक्ते । योगे तु उत्तरो भुजः } \left\{ \begin{array}{c} \text{सू. क्राज्या वि१च. क्राज्या} \\ \text{ल. ज्या १} \end{array} \right\}$	
$\left\{ \begin{array}{c} \text{वि१अक्षज्याचंशं १} \\ \text{ल. ज्या १} \end{array} \right\}$	$\text{सूर्योत्तरगोलेऽपि } \left\{ \begin{array}{c} \text{सू. क्राज्या वि१च. क्राज्या वि१अक्षज्याचंशं १} \\ \text{ल. ज्या १} \end{array} \right\}$
$\left\{ \begin{array}{c} \text{सू. क्राज्या वि१च. क्राज्या वि१अक्षज्याचंशं १} \\ \text{ल. ज्या १} \end{array} \right\}$	$\text{इदं भुजद्वयं दक्षिणम् । अन्तरे तु}$
$\text{सूर्यभुजस्य न्यूनत्वं उत्तरो भुजः } \left\{ \begin{array}{c} \text{सू. क्राज्या वि१च. क्राज्या वि१अक्षज्याचंशं १} \\ \text{ल. ज्या १} \end{array} \right\}$	
$\text{सूर्यभुजस्याधिकत्वे तु } \left\{ \begin{array}{c} \text{सू. क्राज्या वि१च. क्राज्या वि१अक्षज्याचंशं १} \\ \text{ल. ज्या १} \end{array} \right\}$	$\text{दक्षिणोऽयं भुजः । इन्दोः शुद्धे भुज इत्युक्तत्वात् ।}$

अत्र नवसु पक्षेषु प्रथमपक्षे सूर्यचन्द्रकान्तिज्ययोः एकदिशयोः अन्तरं व्रिज्यागुणितं तत्सूर्यक्रान्तिसम्बद्धं चेत् तेनोनाक्षज्येन्दुशङ्कुधातो लम्बज्याभक्तं इति । चन्द्रक्रान्तिसम्बद्धं चेत् तेन युतस्तदधातो लम्बज्या भक्तं इति सिद्धम् । तत्राक्षाशानां दक्षिणत्वेनैकदिशि योगार्थं चन्द्रशेषे दक्षिणत्वं सूर्यशेषे उत्तरत्वं भिन्नदिशि वियोगार्थं कल्पितम् । युक्तं च एतत् । सूर्यक्रान्त्याधिकत्वे सूर्यात् चन्द्रस्य उत्तरत्वात् । शङ्खोनतौ चन्द्रस्यैव प्राधान्याच्च । द्वितीयपक्षे क्रान्तिज्ययोः भिन्नदिशयोर्योगेन तादूशेन तदधात-मूनं कृत्वा लम्बज्यया भजेत् इत्यवाचि योगस्य अग्रेत्तरार्थुत्तरदिक्कल्पं चन्द्रक्रान्ते-रुत्तरत्वेन दक्षिणस्थसूर्यात् चन्द्रस्य सुतराम् उत्तरत्वाच्च । तुतीयपक्षे क्रान्तिज्ययोः एकदिशयोः अन्तरे सूर्यसम्बद्धं एव तादूशो तद्वधं ऊन इति वियोगार्थमन्तरस्य उत्तरदिक्कल्पम् । द्वयोदक्षिणं गोलस्थत्वेऽपि अधिकसूर्यात् न्यूनचन्द्रस्य उत्तरत्वात् । चतुर्थपक्षे भिन्नदिशयोः क्रान्तिज्ययोर्योगे तादूशो तद्वधं ऊन इति वियोगार्थं योगस्योत्तर-दिक्कल्पम् । चन्द्रस्य उत्तरदिक्स्थत्वात् । पञ्चमपक्षे तु चतुर्थपक्षोक्तं तुल्यत्वात् । षष्ठपक्षे क्रान्तिज्ययोर्भिन्नदिशयोर्योगो दक्षिणस्तद्वधे योगार्थं चन्द्रस्य दक्षिणगोलस्थ-त्वात् । सप्तमपक्षे क्रान्तिज्ययोः एकदिशयोः अन्तरं सूर्यसम्बद्धं तदा तद्वधे योज्यमित्यन्तरं दक्षिणम् । द्वयोः उत्तरगोलस्थत्वेऽपि चन्द्रस्य न्यूनत्वेन अर्कादि दक्षिणस्थत्वात् । अधिकत्वे तु उत्तरं तद्वधे हीनमिति । अष्टमपक्षे क्रान्तिज्ययोः एकदिशयोः अन्तरे चन्द्रसम्बद्धं उत्तरे तद्वधं ऊनः । चन्द्रस्याधिकत्वेन उत्तरस्थत्वात् । अन्त्यपक्षे तु समदिशयोः क्रान्तिज्ययोः अन्तरं सूर्यसम्बद्धं तद्वधे योज्यमिति दक्षिणम् । चन्द्रस्य न्यूनत्वेन दक्षिणस्थत्वात् इत्युपपनं प्रथमश्लोकोक्तम् ।

अत्र केनचित् क्रान्तिशब्देन चापात्मक क्रान्ती गृहीत्वा तत्स्तस्कारः कृतस्तस्य ज्या कार्येति व्याख्याताम् । तदुपपत्तिविरुद्धम् । न हि भुजसाधने चापात्मक क्रान्ती प्रयोजकत्वेनोपपने । येन व्याख्योक्ता युक्ता । नवा क्रान्तिज्ययोग वियोगार्थां चापात्मकक्रान्तियोग वियोगयोज्ये तुल्ये येनोक्तं सङ्गतं स्यात् । अन्यथा अक्षांश

क्रान्तिज्यासंस्कारांशज्यां विनापि **क्रान्तिज्याक्षज्ययोः** । संस्कारेण नतांशज्यायाः साधनापत्तेरिति दिक् । अथ अयं भुजस्त्रिज्यावृत्ते इति लाघवात् तात्कालिके चन्द्रच्छायाकर्णमितवृत्ते स्वेच्छया साधितरिवज्यावृत्तेऽयं भुजस्तदा चन्द्रच्छाया कर्णवृत्ते क इत्युपातेन **क्रान्तिज्ययोः** संस्कारमितमाद्यं खण्डं चन्द्रच्छायाकर्णगुणमिति । सिद्धम् । विज्यामितपूर्वगुणस्य इदानीन्तनविज्यामितहरस्य तुल्यत्वेन द्वयोर्नाशाच्च । अथ अपरखण्डं चन्द्रशङ्कृक्षज्याधातात्मकं चन्द्रच्छायाकर्णगुणं विज्याभक्तं कार्यम् । तत्र विज्याद्वादशघातस्य चन्द्रशङ्कृभक्तस्य छायाकर्णत्वात् शङ्कृविज्यामितयोर्मुण्हरयोः प्रत्येकं नाशात् अक्षज्या द्वादश गुणेति अपरं खण्डं सिद्धम् । द्वयोः एकदिशि योगो भिन्नदिशि अन्तरमिति संस्कारो लम्बज्या भक्तो भुजः संस्कारदिक्कः सिद्धः । शङ्कृः कोटिरिति चन्द्रच्छायाकर्णवृत्ते भुजसाधनात् तदवृत्ते कोटिरपि साध्या । सा तु नियता द्वादश । नियतकोट्यर्थमेव भुजश्चन्द्रच्छायाकर्णं वृत्ते साधितः सूर्योदयास्तयोः सूर्यशङ्कृः अभावात् सूर्यशङ्कृसंस्काराभावः । तदितरकाल उत्क्रियया न निर्वाहः कोटिभुजयोर्वर्गयोगान्मूलं कर्णं इत्युपपनं मध्याह्नेत्यादि श्लोकद्वयोक्तम् ॥ ६-८ ॥

सूर्य और चन्द्र की स्पष्टक्रान्तिज्याओं का एक दिशा में अन्तर तथा भिन्न दिशा में योग करने से सूर्य से, चन्द्रमा जिस दिशा में रहता है उस दिशा की ज्या होती है । अर्थात् सूर्य से चन्द्र दक्षिण दिशा में हो तो दक्षिण तथा उत्तर दिशा में हो तो उत्तर ज्या भुज होता है । इस ज्या रूप भुज को चन्द्रच्छायाकर्ण से गुणाकर द्वादश गुणित अक्षज्या में, उत्तर भुज होने पर ऋण तथा दक्षिण भुज होने पर धन करने से जो शेष रहे उसमें स्वदेशीय लम्बज्या का भाग टेने से भाग फल संस्कारोत्पत्र दिशा में भुज होता है । द्वादशांगुल शकु कोटि होती है । इन दोनों के वर्गयोग का वर्गमूल लेने से शृङ्गोत्रिति में कर्ण होता है ॥ ६-८ ॥

उपपत्तिः—अत्र प्रथमं सूर्यास्तकाले चन्द्रशङ्कृत्रिसाधनार्थं भुजसाधनं क्रियते ।

△ लम्बज्या-विज्या-अक्षज्या, △ क्रान्तिज्या-कुज्या-अग्रा इति क्षेत्रद्वयोः साजात्यादनुपातः क्रियते—

यदि लम्बज्यायां विज्या तदा चन्द्र क्रान्तिज्यायां क्रिमिति—

$$\frac{\text{विज्या} \times \text{चन्द्रक्रान्तिज्या}}{\text{लम्बज्या}} = \text{अग्रा} ।$$

एवमेव—लम्बज्यायां यदि अक्षज्या तदा चन्द्रशङ्कृ क्रिमिति—

$$\frac{\text{अक्षज्या} \times \text{चन्द्रशङ्कृ}}{\text{लम्बज्या}} = \text{शङ्कुतलम्} ।$$

अनयोर्योगवियोगाम्या भुजः—

$$\frac{(\text{विज्या} \times \text{चं. क्रान्तिज्या}) \pm (\text{अक्षज्या} \times \text{चं. शकु:})}{\text{लम्बज्या}} = \text{चन्द्रभुजः} ।$$

पुनरनुपातः—लम्बज्यायां विज्या तदा गविक्रान्तिज्यायां क्रिमिति—

$$\frac{\text{विज्या} \times \text{रविक्रान्तिज्या}}{\text{लम्बज्या}} = \text{अग्रा}$$

सूर्यस्तसमये सूर्यशङ्कोरभावाच्छइकुतलस्यापि अभावो भवति । अतोऽत्र अग्रा एव रवि-भुजः । रवि-चन्द्रयोः संस्कारेण स्पष्ट भुजो भवति ।

अतः चन्द्रभुजः \pm सूर्यभुजः = स्पष्टभुजः ।

$$\text{स्पष्ट भुजः} = \frac{(\text{विज्या} \times \text{क्रांज्या}) \pm (\text{अक्षज्या} \times \text{चं. शंकु}) \pm (\text{त्रि.} \times \text{सू० क्रा})}{\text{लम्बज्या}}$$

$$= \frac{\text{त्रि.} (\text{चं० क्रा} \pm \text{सू० क्रा})}{\text{लम्बज्या}} \pm \frac{\text{अक्षज्या} \times \text{चं. शंकु}}{\text{लम्बज्या}}$$

अत्रानुपातः—चन्द्रशङ्कौ विज्या तदा द्वादशाभिः किमिति—

$$\frac{\text{विज्या} \times १२}{\text{चन्द्रशङ्कु}} = \text{चन्द्रच्छायाकर्णः} ।$$

विज्याकर्णे स्पष्टभुजसदा चन्द्रच्छायाकर्णे किमिति—

$$\frac{\text{स्पष्टभुजः} \times \text{चन्द्रच्छायाकर्णः}}{\text{विज्या}} =$$

$$\frac{\text{त्रि.} (\text{चं. क्रांज्या} \pm \text{सू. क्रांज्या})}{\text{लम्बज्या}} \pm \frac{(\text{अक्षज्या} \times \text{चं. शंकु}) \text{ छायाकर्णः}}{\text{लम्बज्या}}$$

$$= \frac{\text{त्रि.} (\text{चं. क्रांज्या} \pm \text{सू० क्रांज्या})}{\text{लम्बज्या} \times \text{त्रि.}} \pm \frac{\text{अक्षज्या} \times \text{चं. शं.} \times \text{छा. का.}}{\text{लम्बज्या} \times \text{त्रि.}}$$

अत्र द्वितीयभागे छायाकर्णस्य रूपान्तरग्रहणेन—

$$= \frac{\text{त्रि.} (\text{चं. क्रांज्या} \pm \text{सू. क्रांज्या})}{\text{विज्या} \times \text{लम्बज्या}} \pm \frac{\text{अक्षज्या} \times \text{चं. शं.} \times \text{त्रि.} \times १२}{\text{त्रि.} \times \text{लम्बज्या} \times \text{चं. शंकुः}}$$

$$= \frac{\text{छा. क.} (\text{चन्द्रक्रांज्या} \pm \text{सू. क्रांज्या})}{\text{लम्बज्या}} \pm \frac{\text{अक्षज्या} \times १२}{\text{लम्बज्या}}$$

$$= \frac{\text{छा. क.} (\text{चं. क्रा} + \text{सू. क्रा})}{\text{लम्बज्या}} \pm \frac{\text{अक्षज्या} \times \text{द्वादश}}{\text{लम्बज्या}}$$

$$= \frac{\text{छाक} (\text{च. क्रा०} \pm \text{सू. क्राज्या}) \pm \text{अक्षज्या} \times १२}{\text{लम्बज्या}} = \text{स्पष्टभुजः}$$

अत्र स्पष्टो भुज एव भुजः । अतोपन्नम् ।

शुक्लाइगुल साधनम्

सूर्योनशीतगोर्लिप्ताः शुक्लं नवशतोद्धताः ।

चन्द्रविम्बाइगुलाभ्यस्त हतं द्वादशभिः स्फुटम् ॥ ९ ॥

अथ शुक्लानयनमाह । सूर्योनितचन्द्रस्य कला नवशत भक्ताः फलं शुक्लं तच्चन्द्रग्रहणाधिकारोक्तप्रकारेण आगतचन्द्रविम्बाइगुलैर्गुणितं द्वादशभिर्भक्तं फलं स्फुटं शुक्लं स्यात् ।

अत्रोपपतिः । दर्शन्ते सूर्यचन्द्रयोः अन्तराभावात् अस्मद् दृश्याद्देहं चन्द्रगोले सूर्यकिरणप्रतिफलनाभावात् शौकल्याभावः । ततो यथायथार्काच्चन्द्रः पूर्वोऽन्तरितस्था तथा चन्द्रगोलास्मद्दृश्याद्देहं चन्द्रपिण्डिमध्याक्रमेण शौकल्यवृद्धिः । एव षट्राशयन्तरे पौर्णमास्यन्ते चन्द्रगोलास्मद् दृश्याद्देहं सम्पूर्णं श्वेतं भवति । इतः षट्राशिकलाभिः खखाष्टदिभिर्भद्राद्वाद्वाद्वासविम्बं श्वेतं तदेष्वेन सूर्योनचन्द्रकलागुणेन किमित्यनुपाते प्रमाणफलयोः फलापवर्तनेन प्रमाणस्थाने नवशतम् । अतः सूर्योनचन्द्रस्य कला नवशतभक्ताः शौकल्यमिदं द्वादशाइगुलव्यासप्रमाणेन सिद्धम् । अतो द्वादशाइगुल प्रमाणेन इदं तदाभिमतचन्द्र विम्बाइगुलव्यासप्रमाणेन किमित्यनुपातेन उक्तमुपपन्नम् । अनेन प्रकारेण विभान्तरे चन्द्रगोलास्मद्दृश्याद्देहमर्द्दं श्वेतं भवतीति सिद्धम् । भास्कराचार्यैस्तु ।

कक्षाचतुर्थस्तरणेहिं चन्द्रः कर्णान्तरेतिर्यगिनो यतोऽज्ञात् । पादोनषट्काष्टलवान्तरेऽतो दलं नृदृशं दलमस्य शुक्लम् । इति शृङ्गोन्त्यधिकासनायामुक्तम् । शृङ्गोन्त्यधिकारे ।

चन्द्रस्य योजनमयत्रवणेन निघो व्यर्केन्दुदोर्गुण इनश्रवणेन भक्तः । तत्कामुकेण सहितः खलु शुक्लपक्षे कृष्णोऽमुना विरिहितः शशभृद्धिधेयः ॥ इति तदभिरेतश्वेतानयनोपयुक्तश्चन्द्रः साधित इत्यलम् ॥ ९ ॥

सूर्य रहित चन्द्र की कला में १०० का भाग देने से लभ्य चन्द्रमा का अइगुलात्मक शुक्ल मान होता है । इसे अइगुलात्मक चन्द्रविम्ब से गुणा कर १२ से भाग देने पर प्राप्त लक्ष्य स्पष्ट शुक्लमान होता है ॥ ९ ॥

उपपतिः—अमान्ते रविचन्द्रयोरन्तराभावात् (समत्वात्) दृश्यचन्द्रविम्बाधे सूर्यकरावरोधेन शुक्लाभावः । यथा-यथा चन्द्रः सूर्यदिनरितो भवति तथा-तथा दृश्यविम्बार्थे शुक्लत्ववृद्धिगिति । पूर्णान्ते रविचन्द्रयोः परमान्तरं भार्धशतुल्यं (६ राशिपरिमितं) भवति अतस्तदानीं दृश्यचन्द्रविम्बस्य पूर्णशुक्लत्वं दृश्यते । यद्यपि दृश्यो पूर्णविम्बः चन्द्रपिण्डस्य अर्धाश एव । अतोऽनुपातः—

६ गशिकलाभि द्वादशाइगुलशुक्लस्तदा चन्द्रसूर्ययोरन्तरकलाभि किमिति—

$$\frac{12 \times (\text{चन्द्र-सूर्य})}{6 \text{ गशिकला}} = \frac{12 \times (\text{चन्द्र-सूर्य})}{10800}$$

$$= \frac{(\text{चन्द्र-सूर्य})}{900} = \text{शुक्ल} . \text{ परमिदं फलं } 12 \text{ अइगुलात्मके व्यासे एव समायति अतः पुनरनुपातः— } 12 \text{ अंगुलैः इष्टशुक्लस्तदा इष्टव्यासैः किमिति—}$$

$$\frac{\text{इष्टशुक्लः} \times \text{इष्टव्यास}}{12} = \text{स्पष्टशुक्लव्यासः} \quad \text{उपपत्रम्} .$$

शूक्रोत्रिति परिलेखः

दत्वाऽर्कसज्जितं बिन्दुं ततो बाहुं स्वदिष्मुखम् ।
ततः पश्चान्मुखीं कोटि कर्ण कोट्यग्रमध्यगम् ॥ १० ॥
कोटिकर्णयुताद्विन्दोर्बिम्बं तात्कालिकं लिखेत् ।
कर्णसूत्रेण दिक्सिद्धं प्रथमं परिकल्पयेत् ॥ ११ ॥
शुक्लं कर्णेन तद्विम्बयोगादन्तर्मुखं नयेत् ।
शुक्लाग्रायाम्योत्तरयोमध्ये मत्स्यौ प्रसाधयेत् ॥ १२ ॥
तन्मध्यसूत्रसंयोगाद् बिन्दुविस्पृण् लिखेदधनुः ।
प्राग् विम्बं यादूरेव स्यात् तादृक् तत्र दिने शशी ॥ १३ ॥

अथ श्लोकचतुष्टयेन शूक्रोन्तिपरिलेखमाह । समभूमौ अभीष्टस्थाने दिक्साधनं कृत्वा पूर्वपिरा दक्षिणोत्तरा च रेखा कार्या । तत्र दिक्सम्पातेऽर्क सज्जितमर्कसंज्ञासञ्ज्ञाता यस्येति एतादूशमर्कसंज्ञं विन्दुं चिह्नं दत्वा कृत्वेत्यर्थः । ततो विन्दोः सकाशादभुजं पूर्वसाधितं स्वदिष्मुखं स्वदिशा दक्षिणोत्तरा अन्यतरा तदभिमुखं दत्वा भुजाइगुलानि गणयित्वा चिह्नं कृत्वा ततो भुजाग्रचिह्नात् पश्चान्मुखीं पश्चिमदिक्सम्पातेभिमुखाग्रां कोटि द्वादशाइगुलात्मिकां दत्वा कर्णं पूर्वसाधितं कोट्यग्रमध्यगमं कोट्यग्रचिह्नं मध्यं सूर्यसंज्ञकचिह्नं तयोर्गतं स्पृष्टम् । तदन्तरकाले कर्णागुलानि दत्वेत्यर्थः । कोटिकर्णरेखासंयोगे मध्यं प्रकल्प्या तात्कालिकं सूर्यस्तोदय कालिकं चन्द्रस्य साधितं मण्डलं लिखेत् । तत्र लिखितचन्द्रविम्बे कर्णसूत्रेण कर्ण-रेखाया प्रथममादौ दिक्सिद्धं दिशानिष्ठतिं परिकल्पयेत् । कुर्यात् । चन्द्रमण्डलं कर्ण-रेखायां यत्र लग्नं तत्र चन्द्रवृत्ते पूर्वा । कर्ण-रेखां स्वमार्गेण अग्रे निःसार्य चन्द्रवृत्तपरिधीयते कर्ण-रेखापरभागे लग्ना तत्र पश्चिमा । तन्मत्स्याभ्यां रेखा दक्षिणोत्तरा चन्द्रवृत्ते यत्र लग्ना तत्र दक्षिणोत्तरेति फलितार्थः । शुक्लं पूर्व-साधितं कर्णेन कर्ण-रेखामार्गेण तद्विम्बयोगात् कर्णरेखाचन्द्रमण्डलं परिष्ठयोः सम्पातात् अपूर्वात् । अन्तर्मुखं चन्द्रवृत्तकेन्द्रभिमुखं नयेत् । शुक्लाग्रचिह्नं कुर्यात् । चन्द्रवृत्तान्तः कर्णरेखायां पश्चिमं चिह्नोत् शुक्लाइगुलानि गणयित्वा चिह्नं कुर्यात् इत्यर्थः ।

शुक्लग्राम्योत्तरयोशचन्द्रवृत्तान्तर्यत्र शुक्लाग्रचिह्नं यत्र च चन्द्रवृत्तपरिधौ दक्षिणोत्तर-योश्चिह्नं तयोरित्यर्थः । मध्येऽन्तराले । मत्स्यो प्रत्येकं साधयेत् । शुक्लाग्रदक्षिण विहाभ्यां मत्स्यशुक्लाग्रोत्तर विहाभ्यां मत्स्यश्चेति पूर्वाक्तरीत्या मत्स्यो कुर्वादित्पर्यः । तमध्यसूत्रसंयोगात् । तयोर्मत्स्ययोः मध्यसूत्रं मुखपुच्छस्पृग्भसूत्रं प्रत्येकं तयोर्यत्र चन्द्रमण्डलान्त सतहिर्विहा केन्द्रात् शुक्लाग्रस्य पश्चिमत्वे पूर्वभागे संयोगः पूर्वत्वे पश्चिमभागे संयोगः स्वस्वमार्गेण प्रसारितयोः तयोः सम्पातस्तस्मात् स्थानात् विन्दुविश्पृष्टं शुक्लाग्रविन्दुम्योत्तरयोश्चिह्नविन्दुरिति विन्दुवितयस्पर्शं धनु-वृत्तैकदेशात्मकं लिखेत् । सूत्रस्थानं शुक्लाग्रविन्दुतरालाइगुलव्यासार्द्देन समात-स्थानात् विन्दुविश्पृष्टं वृत्तपरिध्येकदेशात्मकं चन्द्रमण्डलान्तश्चापं कुर्यात् इत्यर्थः । प्राक् पूर्वकाले । लिखितं चन्द्रविम्बम् । यादृक् । लिखितचापच्छेदेन यादृशं पश्चिमभागे भवति । तादृशः एवकारस्तदिभन्ननिरासार्थकः । तस्मिन् दिने । शृङ्गोन्नति गणिताश्रयी भूतसञ्चासमये चन्द्र आकाशस्थो भवति ।

अत्रोपपतिः । भुजस्तु सूर्यचन्द्रो यावतान्तरेण तदूप इति सूर्यस्थानं प्रकल्प्या तस्मात् यथा दिभुजो देयस्तस्मात् शुक्लपक्षे पश्चिमदिक्स्थस्य चन्द्रस्य शृङ्गोन्नति-भवतीति सूर्यचन्द्रयोरूद्धधारान्तरं कोटिर्दत्ता । सूर्यचन्द्रयोः अन्तरं तिर्यक्कर्ण इति कोटयग्रसूर्यविम्बान्तराले कर्णो दत्तः । कर्णदानं कोटे: सरलत्वसिद्ध्यर्थं तत्र कोटि-कर्णयोगे चन्द्रावस्थानात् चन्द्रवृत्तं तमध्यत्वेन लिखितम् । कर्णमार्गेण शुक्लदर्शनात् चन्द्रविम्बे कर्णसूत्रानुरूद्धा पूर्वपिरा तदनुरूद्धा दखिणोत्तरा च । शुक्लपक्षे चन्द्र-पश्चिमभागोऽक्षिमुखत्वेन शौकल्यात् पश्चिमस्थानात् कणरिखायां चन्द्रवृत्तान्तः श्वेत दत्तम् । तत्र चन्द्रमण्डले याम्योत्तरचिह्नो अधिकं वृत्तैकदेशरूपं धनुः शुक्लाग्र-विन्दुस्पृष्टं चन्द्राकृतिदर्शनार्थं कार्यम् । अतो विन्दुविश्पृष्टं वृत्तस्य केन्द्रज्ञानार्थं प्रागुक्तरीत्या विन्दुविश्पृष्टो मत्स्यो प्रसाध्य तत्सूत्रयुतिः केन्द्रमस्मात् चापं तथैव भवतीति चन्द्राकृतिः प्रत्यक्षा ॥ १०—१३ ॥

समतल भूमि में दिक्साधन कर दिक्सूत्र समाप्त में अर्क संज्ञक विन्दु बना कर वहाँ से अपनी दिशा में पूर्व साधित भुज के तुल्य रेखा करें । उस भुज के अग्र से पश्चिमाभिमुखी ढांडशा अद्युलात्मक कोटि का दान कर कोटि के अग्र से सूर्यसंज्ञक विन्दु पर्यन्त कर्ण के तुल्य रेखा करें । कोटिकर्ण के योग विन्दु को केन्द्र मानकर तात्कालिक अंगुलात्मक चन्द्रविम्ब व्यासार्द्दे से चन्द्रमण्डल बनाकर कणरिखा से दिक्साधन करना चाहिए । अर्थात् चन्द्रविम्बपरिधि एवं कर्णरिखा के योग को गृह्ण तथा कर्ण रेखा को अपने मार्ग में बढ़ाने से दूसरे भाग में चन्द्र विम्बपरिधि में जहाँ स्पर्श करे वहाँ पश्चिम दिशा कल्पना कर इनसे दक्षिण और उत्तर दिशा का साधन करना चाहिए । फिर चन्द्रविम्बपरिधि और कर्णरिखा के सम्पात विन्दु से कणरिखा के मार्ग से चन्द्रविम्ब केन्द्र की ओर पूर्व साधित शुक्ल अंकित कर शुक्लाग्र और दक्षिणोत्तर चिह्नों से लो मत्स्य बनाकर उनके मुखपुच्छगत रेखाओं के सम्पात विन्दु को केन्द्र मानकर शुक्लाग्र और दक्षिणोत्तर

यिहनों को स्पर्श करते हुए चाप से निर्मित चन्द्रवृत्त क्षेत्रस्थ चापच्छेद से यहाँ जैमा दीखता है वैसा ही उस दिन आकाश में भी चन्द्रमण्डल दीखेगा ॥ १०-१३ ॥

उपपत्ति:—सूर्याच्चन्द्र यावदन्तर याम्योत्तर भुजतुल्य भवति । अतः कल्पित-सूर्यविनुतः स्वदिशि भुजदानं क्रियते । भुजाग्राच्चन्द्रपर्वन्तमूर्धधरमन्तर कोटितुल्य-भिति । कोट्यग्रे चन्द्रविम्बं भवति । ततो रविविम्बपर्यन्तं कर्णः । अतो भुजाग्रात् कर्णदानपूर्वकं कोट्यग्रे चन्द्रमण्डलं विशाय कोट्यग्रात् सूर्यपर्यन्तं कर्णिरिखा कृता । शुक्रः कर्णमार्गात् दृश्यो भवति । अतः कर्ण मार्गात् शुक्लदानं कृत्वा चन्द्रस्याकृति-सिद्धये शुक्लग्रे याम्योत्तरविन्दोः स्पर्शकरं चाप निर्मायते । एवमेव चापाद् पृष्ठवर्ति-चन्द्रविम्बं यादृशं भवति तादृशं एव चन्द्रविम्बं दृश्यं भवति । उपपन्नम् ।

कोट्या दिक्साधनात् तिर्यक् सूत्रान्ते शृङ्गमुनतम् ।

दर्शयेदुन्नतां कोटिं कृत्वा चन्द्रस्य साऽऽकृतिः ॥ १४ ॥

ननु यदर्थमयमयुग्मोगस्तस्या: शृङ्गोन्तेर्जन्निं नोक्तम् अत आह । कोट्या कोटि-रेखया चन्द्रवृत्ते कर्णिरिखावत् दिक्साधनात् परिलेखे शुक्लधनुषः कोटिमग्रभागात्मिका मुन्तमुच्चां कृत्वा दृश्वा । तिर्यक्सूत्रान्ते । दक्षिणोत्तररेखाया अन्ते अवसाने । उन्नतमुच्चां शृङ्गं दर्शयेत् । सा परिलेखसिद्धा । आकृतिः स्वरूपम् । चन्द्रस्य आकाशस्थचन्द्रस्य । भवति । परिलेखसिद्धरूपम् आकाशस्थचन्द्रे प्रत्यक्षमित्यर्थः ।

अत्रोपपत्ति: । यथा चन्द्रवृत्ते कर्णिरिखाया चन्द्रदिशस्तथा कोटिरेखया चन्द्रवृत्ते सूर्यदिशस्तयोः अन्तरं भुजस्चन्द्र वृत्तपरिणतः । अथ चन्द्र दक्षिणोत्तरयोर्धनुः कोट्योः संलग्नत्वात् सूर्यदक्षिणोत्तराध्यां कोटिरूपशृङ्गेण नतोन्ते भवतस्त्र भुजदिक्कं शृङ्गं नतम् । तदितरदिक्कं शृङ्गमुनतम् । अत एव भास्कराचार्यरूपतम् ।

स्यात् तु शृङ्गं वलनान्यदिक्स्थम् । इति ॥ १४ ॥

चन्द्रमण्डल में कर्णिरिखा की तरह कोटिरेखा से दिक्साधन कर कोटि को उत्रत करके दक्षिणोत्तर रेखा के अन्त में अर्थात् दक्षिण दिशा की ओर अथवा उत्तर दिशा की ओर उत्रत शृङ्ग को बनाने से आकाश में स्थित चन्द्रमा की दृश्य आकृति होती है ॥ १४ ॥

उपपत्ति:—चन्द्रमण्डले कर्णिरिखाया चन्द्रदिक् कोटिरेखया च सूर्यस्य दिग्ज्ञानं भवति । अनयोरत्तरं चन्द्रपरिणतभुजो भवति । सूर्यश्चन्द्रात् यस्यां दिशि भवति तस्या दिशि दक्षिणोत्तररेखाया चन्द्रस्य शृङ्गमुनतं भवति । अर्थात् भुजस्य पाश्वेण शृङ्गं नतमपरदिशियोन्नत भवति । उपपन्नम् ।

चन्द्रविम्बेऽसितानयनम्

कृष्णो षड्भयुतं सूर्यं विशोध्येन्दोस्तथाऽसितम् ।

दद्याद् वामं भुजं तत्र पश्यिचमे मण्डलं विधोः ॥ १५ ॥

॥ सूर्यसिद्धान्ते शृङ्गोन्त्यधिकारः सम्पूर्णः ॥ १० ॥

ननु सूर्योनचन्द्रस्य षड्भाधिकत्वं उक्तप्रकारेण चन्द्र विष्वाभ्यधिकं शुक्ल-
मायाति तत् कथं युक्तं व्याघातादित्यतः तदुत्तरं विशेषं च आह । कृष्णपक्षे षड्ग्राशिभिः
सहितमर्कं चन्द्राद्विशोध्य । तथा लिप्ता नवशतं भक्ता इति पूर्वप्रकारेण । असितं
श्याममानेन्यम् । तथा च पूर्वोक्तं शुक्लानयनं शुक्लपक्षे एव चन्द्रशौल्क्यवृद्धि
ज्ञानार्थम् । कृष्णपक्षे तु शौल्क्यह्रासात् कृष्णानयनं युक्तं न शुक्लानयनम् ।
अतः एव दर्शनिमासस्य शुक्लकृष्णौ द्वौ पक्षौ इति भावः । अथ कृष्ण परिलेखार्थं
पूर्वोक्ते विशेषमाह । दद्यादिति । तत्र कृष्णपरिलेखविषये वामं विपरीतं भुजं प्रागुक्तं
दद्यात् । अकर्विहात् उत्तरं भुजं दक्षिणतो दक्षिणं भुजमुत्तरतो गणको दद्यात् । चन्द्रस्य
मण्डलं पश्चिमं दशयेत् । यथा शुक्लपक्षे चन्द्रमण्डलस्य पश्चिमभागे शौक्ल्यं तथा
कृष्णपक्षे चन्द्रमण्डलस्य पश्चिमभागे कृष्णाभिवृद्धं दशयेत् इत्यर्थः ।

अत्रोपतिः । कृष्णापक्षारम्भे सूर्यचन्द्रयोः षट्राश्यन्तरम् । ततः षट्राशि पर्वतं
कृष्णाभिवृद्धिः । अतः षट्राशियुतसूर्येण वर्जितचन्द्रात् पूर्वप्रकारेण कृष्णानयनं युक्तम् ।
अथ शुक्लशूर्णां यवनतं तत्र कृष्णाशृङ्गमुन्नतं यत्र चोन्नतं तत्र नतम् । अतः कृष्ण परि-
लेखार्थं भुजो विपरीतो देयः । तदपि कृष्णं पश्चिमं भागात् एवाभिवृद्धम् । अतः कर्ण-
रेखायां चन्द्रविष्वान्तः पश्चिमस्थानात् देयम् । ततः प्राग्वत् कृष्णशृङ्गोन्तरिति ॥१५॥

अथ अग्रिम ग्रन्थस्य असङ्गतित्वनिरासार्थमधिकार समाप्तिं फक्तिकया आह ।
चन्द्रोदयास्तयोः शृङ्गोन्तरिति विषयत्वेन उक्तत्वात् अस्यामेवानभवी न स्वतन्त्राधि-
कारत्वमन्यथा ग्रहोदयास्ताधिकारे तदुक्त्यापत्ते । एतेन चन्द्रोदयास्तयोः पौर्णिमास्य-
धिकारत्वं पर्वतोक्तं निरस्तम् । तत्सज्जायां प्रमाणाभावात् अन्यथा अमावास्या-
धिकारत्वस्यैव सुवचत्वापत्तेरिति ध्येयम् ।

रङ्गनाथेन रघिते सूर्यसिद्धान्तटिष्ठणे ।
शृङ्गोन्त्यधिकारोऽयं पूर्णो गूढप्रकाशके ॥

॥ इति श्रीसकलगणकसार्वभौमबल्लालदैवज्ञामजरङ्गनाथगणकविरचिते
गूढार्थप्रकाशके शृङ्गोन्त्यधिकारः पूर्णः ॥ १० ॥

↔* ↔ * ↔ *

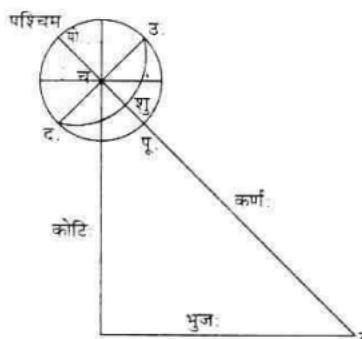
कृष्णपक्ष में ६ गणियुत सूर्य को चन्द्रमा में घटाकर पूर्वोक्त प्रकार से
असितमान का साधन करना चाहिए । यहाँ भुज का सम्भाव विपरीत होता है तथा
चन्द्रमण्डल के पश्चिम भाग में कृष्णमान की वृद्धि होती है ॥ १५ ॥

उपतिः—कृष्णपक्षस्यादौ सूर्यचन्द्रमसोन्नतरं पश्चिमसमं भवति । अत्र
सम्पूर्ण दृश्यविम्बं शुक्लं भवति । अतः परं पश्चिमपर्यन्तं कृष्णभागस्य वृद्धिर्भवति ।
अतः षट्राशियुतो रविशचन्द्राद् विशेषध्यं कृष्णभागस्य मानमानीयतः । यस्या दिशि
शुक्लशृङ्गोन्नतं तस्या दिशि कृष्णाशृङ्गमुन्नतं भवति । अतोऽत्र शुक्लदानं विपरीतम् ।

अस्यां स्थितीं चन्द्रस्य पृष्ठभागः कृष्णः । अतश्चन्द्रवृत्ताभ्यन्तरे कर्णमार्गात् पश्चिमे
कृष्णामानं देयम् । शृङ्खोत्रते शुक्रलस्य च साधनार्थं क्षेत्रं प्रदर्शयते—

शृङ्खोत्रति परिलेखः

क्षेत्रं परिचयः—

अत्र र = रवि केन्द्रम् ।	च = चन्द्रविम्बकेन्द्रम् ।
र भु = स्पष्टो भुजः ।	द उ = कणरिखोपरिलम्बरूपायाम्योत्तरा रेखा ।
च भू = कोटि ।	पू भु = शुक्रलग्नुलम् ।
द पू उ, उ भु द = दृश्यश्चन्द्रः, द = दक्षिणशृङ्खम्, उ = सौम्यशृङ्खम् ।	

॥ पण्डितवर्य बलदेवदैवज्ञात्मज प्रो० रामचन्द्रपाण्डेय द्वारा विरचित सूर्यसिद्धान्त
के शृङ्खोनत्यधिकार का हिन्दीभाषानुवाद एवं संस्कृतोपपत्ति सम्पूर्ण ॥ १० ॥

==*==

अथ पाताधिकारः - ११

वैधृति-व्यतीपातयोर्लक्षणम्

एकायनगतौ स्यातां सूर्यचन्द्रमसौ यदा ।

तद्युतौ मण्डले क्रान्त्योस्तुल्यत्वे वैधृताभिधः ॥ १ ॥

अथ पाताध्यायो व्याख्यायते । तत्र भेदद्वयात्मकपातस्य सम्भवं विवक्षुः प्रथमं वैधृतसंज्ञापातस्य सम्भवमाह । सूर्य चन्द्रौ । सूर्यचन्द्रसमौ धाता यथापूर्वमकल्प्यत् इति श्रुत्युक्तप्रयोगः । एकायनगतौ । अभिन्द दक्षिणोत्तरान्यतरायनस्थौ भवतस्तत्र यदा यस्मिन् काले तद्युतौ सूर्यचन्द्रयोः भाद्योर्योगे मण्डले द्वादशराशिमिते सति तदा तयोः क्रान्त्योः समत्वे महापातरूपे वैधृतसंज्ञः पातो भवति ॥ १ ॥

यदि सूर्य और चन्द्र एक ही अयन में गये हो, दोनों का योग १२ राशि हो, तथा इनकी स्पष्ट क्रान्ति समान हो तो वैधृतसंज्ञक पात होता है ॥ १ ॥

विपरीतायनगतौ चन्द्रार्कोऽक्रान्तिलिपिकाः ।

समास्तदा व्यतीपातो भगणार्थे तयोर्युतौ ॥ २ ॥

अथ व्यतीपातसंज्ञापातस्य सम्भवमाह । चन्द्रार्कोऽक्रान्तिलिपिकाः विपरीतायनगतौ भिन्नायनस्थौ भवतस्तत्र यदा तयोः सूर्यचन्द्रयोः भाद्योर्योगे भगणाद्दें रशिषट्के सति । तयोः क्रान्तिकलास्तुल्या भवन्ति तदा तस्मिन् काले व्यतीपातसंज्ञकः पातो भवति ।

अत्रोपपत्तिः । समक्रान्तिकालो महापातकालः । तत्र स्पष्टक्रान्त्योरति वैलक्षण्योपचयापययोः नियमाभावाच्च समकालो दुर्लक्ष्य इति मध्यमक्रान्त्योः समत्वकालात् पूर्वम् अपरत्र वा शरवशेन शरसंस्कृत क्रान्तिसमत्वं भवतीति निश्चित्य वस्तुभूत तत्कालज्ञानार्थं प्रथमं तदासन्कालस्य मध्यमक्रान्ति तुल्यस्य ज्ञानमावश्यकं ततु सूर्यचन्द्रयोः क्रान्तिसमत्वं भुजतुल्यत्वे सम्भवति भुजोत्पन्त्वात् । भुजसमत्वं सूर्यचन्द्रयोः षड्हराशिमितयोगे द्वादशराशिमितयोगे वा षड्हशिमितान्तरेऽन्तराभावे वा कुत एवमिति चेत् शृणु । तत्र अन्तराभावे द्वयोः तुल्यत्वेन भुजसाम्ये विवादाभावः । एवं षड्हभान्तरेऽपीतरयोः विषमपदस्थयोः समपदस्थयोर्क्रमेण पदगतैव्ययोस्तुल्ययोः भुजत्वमित्यविवादः । षड्हद्वादशराशियोगे तु तयोर्विषमसमपदस्थत्वात् क्रमेण तुल्यगतैव्यत्वेन भुजतुल्यत्वम् । रविगोलायनसञ्चिस्थयोस्तु क्रान्तिपरमाभावत्वं इति तत्रापि तदन्तरयोगयोः षड्हद्वादशराशयोः यथायोग्यसत्वात् क्रान्तिसाम्यं सहजत एव ।

अत एकायनस्थयोः भिन्नगोलस्थयोः द्वादशराशियोग एकगोलायनस्थयोः अन्तराभावे क्रान्तिसाम्यम् । एवं भिन्नायनस्थयोः एकगोलस्थयोः षड्ग्राशियोगे गोलभेदस्थयोः षड्ग्राशयन्तरे क्रान्तिसाम्यमिति युतो इत्युपलक्षणादन्तर इत्यपि ज्ञेयम् । न तु तद्युतौ मण्डले भगणाद्वै तयोर्युतौ इत्युक्तेन क्रमेण गोलभेदैवययोः अन्तरनिरासार्थकोक्ति-स्तत्रापि क्रान्तिसाम्यत्वेन अनिवार्यत्वात् । अत्र एकायनगतौ इति विपरीतायनगतौ इति च स्वरूपोक्तिः अनावश्यकीति ध्येयम् । वस्तुतस्तु सूर्यचन्द्रयोः द्वादशमिते योगेऽन्तरे वा वैधृताख्यं क्रान्तिसाम्यम् । षड्ग्राशिमिते तयोर्योगेऽन्तरे वा व्यतीपाताख्यं क्रान्ति-साम्यमिति तात्पर्योक्तिः । अत एवाग्रे भास्करेऽद्वैः इत्याद्युक्तं युक्तमिति तत्त्वम् ॥ २ ॥

जब सूर्य और चन्द्र का अयन परस्पर विपरीत हो, दोनों का योग ६ राशि हो तथा दोनों की क्रान्ति समान हो तब व्यतीपातसंज्ञक पात होता है ॥ २ ॥

उपपत्तिः—सूर्यचन्द्रमसोः क्रान्तिसाम्यं पातसंज्ञकं भवति । यदा चन्द्रसूर्यौ समौ भवतस्तदानीं तयोर्भुजयोः साम्यात् क्रान्तिसाम्यमिति भवति । यदा चन्द्रसूर्ययोर्योगः षड्ग्राशिसमो द्वादशराशिसमो वा भवति तदा तयोर्भुजावपि तुल्यौ स्याताम् । अस्मात् तयोर्मध्यक्रान्तिरपि तुल्या । अनयोः क्रान्तिसाम्यकालः महापातकाल इति । यदि तयोर्योगः एकायनगते भिन्नगोले अर्थात् १२ राशिपर्यन्तं भवेत् तदा क्रान्तिसाम्ये वैधृतिपातः । एवमेव भिन्नायनगते ६ राशिपर्यन्तमेवार्थात् एकस्मिन् गोले तयोर्योगस्तदा क्रान्तिसाम्ये व्यतीपातयोगः ।

पातस्याशुभत्वम्

तुल्यांशुजालसम्पर्कात् तयोस्तु प्रवहाहतः ।
तदृढ़क्रोधभवो वहिनर्लोकाभावाय जायते ॥ ३ ॥

ननु क्रान्त्योः साम्ये कथं पातो भवतीत्यत आह । तयोः चन्द्रसूर्ययोः । तुकारात् क्रान्तिसाम्यकालिकयोः । तुल्यांशुजालसम्पर्कात् समकिरणानां जालं समूहस्तयोः अन्योन्याभिमुखयोः सम्पर्कात् । एकीभावापन्तत्वात् । तदृढ़क्रोधभवः सूर्यचन्द्रयोः अन्योन्याभिमुखयोः दृढ़क्रोधो विम्बकेन्द्रयोः दृग्गूपयोः क्रोधः परस्पराभिमुखेन दीप्त्याधिक्यं तदुत्तन्नोऽग्निः । प्रवहाहतः प्रवहवायु प्रज्वलितः । लोकाभावाय जनानाम-शुभफलाय जायते ॥ ३ ॥

क्रान्तिसाम्य कालिक सूर्य और चन्द्र के किरणों के संपर्क से तथा परस्पर दृष्टियों के क्रोध से उत्पन्न अग्नि, जो प्रवहवायु के वेग से आहत होकर प्रज्वलित होती है, वह लोक के लिए अशुभ फलदायक होती है ॥ ३ ॥

व्यतीपातवैधृतयोरन्वर्थता

विनाशयति पातोऽस्मिन् लोकानामसकृद्यतः ।

व्यतीपातः प्रसिद्धोऽयं संज्ञाभेदेन वैधृतः ॥ ४ ॥

अथ अयं वहिनव्यतीपाताख्यो वैधृताख्यो वा इत्यत आह । अस्मिन्

क्रान्तिसाम्यकाले । प्रसिद्धः पूर्वश्लोकोक्तस्वरूपः । पातो वहिनः । यतः कारणात् । असकृत् स्वसम्भवेन वारं वारम् । लोकानां विनाशयति । नाशं करोति । अतः कारणात् अय वहिनर्वतीपातसज्जोऽयमेवाग्निः सज्जाभेदेन नामान्तरेण वैधृतिसज्जः । तथा चोभयत्र पाताख्यो वहिनर्वतीति भावः ॥ ४ ॥

क्रान्तिसाम्यकालिक यह पातरूप अग्नि बार-बार लोक के मङ्गलों का नाश करती है इसलिये यह व्यतीपातसज्जक पात प्रसिद्ध है । यही व्यतीपातसज्जक अग्नि नाम भेद से वैधृतिपात संज्ञक होती है ॥ ४ ॥

पातस्वरूपम्

स कृष्णो दारुणवपुलोहिताक्षो महोदरः ।
सर्वानिष्टकरो रौद्रो भूयो भूयः प्रजायते ॥ ५ ॥

अथ तत्स्वरूपमाह । स क्रान्ति साम्यकालोत्पन उभय संज्ञकः पाताख्यो-
अग्निपुरुषः कृष्णः श्यामः । दारुणवपुः कठिनशरीरः । लोहिताक्ष आरक्तनेत्रः । महोदरः
पृथूदरः । अतएव सर्वानिष्टकरः सर्वलोकनामशुभकारकः । रौद्रः क्षयकारकः । भूयो
भूयोऽनेकवारम् । प्रजायते । प्रत्येकं क्रान्ति साम्यकाल उत्पन्नो भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

कृष्णवर्ण वाला, कठोर एवं भयद्वार शरीरवाला, लाल नेत्रों से युक्त, विशाल उदरवाला, सबका अनिष्ट करने वाला भयानक वह (अग्निपुरुष रूपी पात) बार-
बार उत्पन्न होता है। (प्रायः एक मास में दो बार पात की स्थिति आती है) ॥ ५ ॥

पातसाधनार्थमुपकरणम्

भास्करेन्द्रोर्भचक्रान्तश्चक्रार्धविधिसंस्थयोः ।
दृक्तुल्यसाधितांशादियुक्तयोः स्वावपक्रमौ ॥ ६ ॥

अथ स्पष्टकालज्ञानं विवक्षुः प्रथमं तादूशयोः सूर्यचन्द्रयोः सायनांशयोः क्रान्ती
साध्ये इत्याह ।

सूर्यचन्द्रयोदृक्तुल्यसाधितांशादियुक्तयोः ।
प्राक् चक्रं चलितं हीने छायाकार्त् करणागते ॥

इत्यादिना । दूगोचरीभूतं साधितमंशादिकं तेन संस्कृतयोः इत्यर्थः । एतेन
पूर्वसाधारणोक्तिरपि स्पष्टीकृता क्रान्त्योः सायनोत्पन्त्वात् । भचक्रान्तर्भचक्रं द्वादश-
राशयस्तन्मध्ये । संस्थयोः स्थितयोः । ययोर्योगो द्वादशराशयस्तयोः इत्यर्थः ।
चक्रार्द्धविधि संस्थयोः । चक्रार्द्ध राशिषट्कं तदवधि तदन्तः स्थितयोः ययोः योगो
राशिषट्कं तयोरित्यर्थः । स्वौ स्वकीयौ । अपक्रमी साध्यौ । सूर्यस्य क्रान्तिः साध्या ।
चन्द्रस्य विक्षेपसंस्कृता क्रान्तिः साध्येत्यर्थः ॥ ६ ॥

दृक्तुल्य अर्थात् अयनाशों से संस्कृत मूर्य और चन्द्र का योग १२ गणि
या ६ राशि के तुल्य होने परं उनकी क्रान्ति का साधन करना चाहिये । अर्थात्

सायन सूर्य द्वारा क्रान्ति तथा सायन चन्द्रमा द्वारा शर संस्कृत स्पष्ट क्रान्ति का साधन करना चाहिये ॥ ६ ॥

पातस्य गतैष्यत्वसाधनम्

अथौजपदगस्येन्दोः क्रान्तिर्विक्षेपसंस्कृता ।
यदि स्यादधिका भानोःक्रान्तेःपातो गतस्तदा ॥ ७ ॥
ऊना चेत् स्यात् तदा भावी वामं युग्मपदस्य च ।
पदान्यत्वं विधोः क्रान्तिर्विक्षेपाच्चेद्विशुद्ध्यति ॥ ८ ॥

अथ साधितक्रान्तिभ्यां स्वकालात् स्पष्टपात् कालस्य गतैष्यत्वं विशेषं च श्लोकाभ्यामाह । अथ सूर्यचन्द्रयोः क्रान्ति साधनान्तरम् । चन्द्रस्य विषमपदस्थस्य । विक्षेपसंस्कृता क्रान्तिः । स्पष्टक्रान्तिरित्यर्थः । यदि यहि । सूर्यस्य विषम सामान्यतर-पदस्थस्य । साधितक्रान्ते: सकाशादधिका स्यात् । तदा तहि । पातः स्पष्टक्रान्ति साम्यात्मकः । गतः । साधित क्रान्तिकालात् पूर्वकाले जात इत्यर्थः । चेत् यहि । सूर्य क्रान्ते विषमपदस्थचन्द्र स्पष्टक्रान्तिर्नूना भवति तदा तहि स्पष्ट क्रान्तिसाम्यरूपपातः । भावी । साधितक्रान्तिकालात् उत्तरकाले भवतीत्यर्थः । ननु विषमपदे चन्द्रो न भवति तदा गतैष्यत्वज्ञानं कथं स्यादत आह । वाममिति । युग्मपदस्य । समपदस्थचन्द्रस्य इत्यर्थः । चकारात् स्पष्टक्रान्तिः सूर्यक्रान्ते: सकाशादधिकोना वा स्यात् तर्हीत्यर्थः । वामम् । उक्त गतैष्यक्रमेण वैपरीत्यम् । एष्यगतत्वं पातस्य भवतीत्यर्थः । अथ चन्द्रस्य विशेषमाह । पदान्यत्वमिति । चन्द्रस्य स्पष्ट क्रान्तिक्रियायाम् । चेद्यहि । चन्द्रस्य विक्षेप संस्कृत केवल क्रान्तिर्विक्षेपात् भिन्नदिक्काद्विशुद्ध्यति हीना भवति । क्रान्ति वर्जित विक्षेपरूपा स्पष्टक्रान्तिर्यदि स्यात् तदा इत्यर्थः । पदान्यत्वं राश्यादि चन्द्राधिष्ठितपदभिन्नपदस्थत्वं चन्द्रस्य शेयम् । सायनराश्यादिना समपदस्थस्य चन्द्रस्य विषमपदस्थत्वम् । सायनराश्यादिना विषमपदस्थस्य चन्द्रस्य समपदस्थत्वम् तत्पदसम्बन्धा स्पष्टा क्रान्तिर्ज्ञेया इत्यर्थः ।

अत्रोपपतिः । विषमपदे क्रान्तिरूपचिता समपदेऽपचिता । अतः सूर्यक्रान्ते: विषमपदस्थ इन्दुक्रान्तिरिधिका तदा अग्रे सुतराम् अधिकत्वात् रविक्रान्त्युपचयस्य अल्पत्वाच्च न्यूनया रविक्रान्त्या चन्द्रक्रान्ते: समत्वम् अग्रिमकालेन भवति । अतः पूर्वकाले चन्द्रक्रान्तेर्न्यूनत्वात् रविक्रान्त्युपचयस्य अल्पत्वाच्च तत्क्रान्ति साम्यं जात-भित्युपमितम् । एवं समपदस्थ इन्दुक्रान्तिरूना तदा अग्रे सूर्यक्रान्तेर्नूना । तदा अग्रे सुतरां न्यूनत्वात् तत् साम्याभावः । पूर्वं तु अधिकत्वात् तत्समत्वं जातमिति ज्ञातम् । यदा तु सूर्यक्रान्ते: विषमपदस्थ इन्दुक्रान्त्युधिकत्वेन तत् क्रान्तिसाम्यं भवति पूर्वं तन्यूनत्वे तदभावात् । एवं सूर्यक्रान्ते: समपदस्थेन्दुक्रान्तिरिधिका तदा अग्रे न्यूनत्वेन तत्साम्यं भवति । अत एव ततुल्यत्वे वर्तमान इति । अत्र चन्द्रस्य विक्षेपवृत्त विषुवद्वते लग्नं यत्र तत्र स्पष्टक्रान्ते: अभावात् गोलसन्धिः । तस्मात् त्रिभान्ते विक्षेपवृत्तेऽयनसन्धिः । स्पष्टक्रान्तिः तदन्तराल उपचितापचितायनसन्धिस्थ क्रान्त्यनिधिका । यदा चन्द्रक्रान्तिर्मध्यमा शरभिन्नदिक्का शरादल्या तदा शराच्छोधनेन स्पष्टक्रान्तिः

मध्यम क्रान्ति सम्बन्ध पदभिन्नपदसम्बन्धा भवति । अतः ।

पदान्यत्वं विधोः क्रान्तिविक्षेपाच्चेद्विशुध्यति । इति सम्यगुक्तम् ।
भास्कराचार्योक्तं च ।

चक्रे चक्रार्द्धे च व्ययनाशेऽर्कस्य गोलसच्चिः स्यात् ।
एवं विभे च नवभेऽयनसच्चिर्व्ययनभागेऽस्य ॥
अयनांशोनितपाताद्वदोः कोटिज्ये लघुज्यकोत्थ्ये ये ।
ते गुणसूर्यैरश्वैरुणिते भक्ते कृते: सूर्यैः ॥
अयनांशोनितपाते मृगकक्षीदिस्थिते द्विष्टरामैः ।
कोटिफलयुतविहीनैर्बहुफलं भक्तमाप्तांशैः ॥
मेषादिस्ये गोलायनसम्भी भास्करस्योनौ ।
तौ चन्द्रस्य स्यातां तुलादिष्टदक्षिते तु संयुक्तौ ॥
गोलायनसम्भ्यन्तं पदं विधोरत्र धीमता ज्ञेयम् ।
रविगोलवदस्पशा स्पष्टा क्रान्तिः स्वगोलदिक् शशिनः ॥

इति पदज्ञानम् । अनेनैव प्रकारेण चन्द्रस्पष्टक्रान्ते: पदं ज्ञेयं विक्षेपवृत्त सम्बन्धत्वात् । न साधारणपदज्ञानेन स्पष्टक्रान्ते: क्रान्तिवृत्तसम्बन्धाभावात् । अन्यथा पदज्ञानासम्भवापत्ते: । एतद्वैकारे पदान्यत्वमित्याद्वै व्यर्थमपि भगवता तदर्द्धेन एतादृशं पदं ज्ञापितमन्यथा तदनुकूलपत्तेरिति दिक् ॥ ७-८ ॥

विषमपद में स्थित चन्द्र की शरसंस्कृत क्रान्ति अर्थात् स्पष्टक्रान्ति यदि सूर्य की क्रान्ति से अधिक हो तो गत पात तथा ऊन हो तो गम्य पात होता है । समपद में चन्द्रमा हो तो इससे विषयीत अर्थात् सूर्य की क्रान्ति से चन्द्र की क्रान्ति यदि न्यून हो तो गत पात, अधिक हो तो गम्यपात होता है । भिन्न दिशा के शर में चन्द्रक्रान्ति घट जाने पर चन्द्रमा का पद भिन्न होता है ॥ ७-८ ॥

उपपत्तिः—रविक्रान्ति, विषमपदे प्रत्यह वर्धमाना तथा च समपदे क्षीयमाणा दृश्यते । अतः विषमपदे स्थितस्य चन्द्रस्य क्रान्तिः सूर्यक्रान्त्यापेक्षयाधिकाशचेत् तदा अग्रेऽपि अधिका एव भवति । यतो हि रविः स्थिरागतिकश्चन्द्रस्तीव्रगत्याशचलः । तस्तस्य क्रान्ते: प्रतिक्षणं वैलक्षण्यमिति । विषमपदे वर्तमानस्य चन्द्रस्य क्रान्तिरूपचीयते । प्रथमपदस्य तृतीय पदस्य च गोलसम्भी आदि । तदग्रतः राशिव्रयान्तरे क्रान्ते: परमत्वम् । अतो विषमपदे स्थितः यथा यथा अग्रतो याति तथा तथा क्रान्तिरूपचीयते । अनन्तरं सविभातु द्वितीयगोलसच्चिं यावत् समपदम् । तत्र स्थितो ग्रहः यथा यथाग्रतो याति तथा तथा क्रान्तिरूपचीयते । एवमेव तृतीय-चतुर्थपदयोरपि । अतः विषमपदे स्थितस्य चन्द्रस्य क्रान्तिर्यदा सूर्यक्रान्त्यापेक्षयाधिका तदाग्रे चालितस्य चन्द्रस्यानिशयेनाधिका भवति । यदि चन्द्रो यथा-यथा पृष्ठतश्चालिते तथा-तथा तस्य क्रान्तिर्युना भवति । अतोऽस्या रविक्रान्त्या सह साम्यं गतमेव कल्पितम् । एवमेव समपदे स्थितस्य चन्द्रस्य क्रान्ति सूर्यप्रेक्षया स्वल्पा भवति तदापि पृष्ठतश्चालितस्य चन्द्रस्य क्रान्तिरधिका भवति ।

अतोऽत्रापि सूर्यक्रान्त्या सह-चन्द्रक्रान्त्या साम्यं गतिमिति सुम्पष्टम् । अस्माद् भिन्नत्वे क्रान्तिसाम्यैव्यमिति । अतो गतगम्यलक्षणं युक्तियुक्तमेव । उपपत्रम् ।

पातस्य गतगम्यकालज्ञानम्

क्रान्त्योजर्ज्ये व्रिज्ययाऽभ्यस्ते परक्रान्तिज्ययोदधृते ।
 तच्चापान्तरमर्थं वा योजयं भाविनि शीतगौ ॥ ९ ॥
 शोध्यं चन्द्रादगते पाते तत्सूर्यगतिताडितम् ।
 चन्द्रभुक्त्या हतं भानौ लिप्तादि शशिवत् फलम् ॥ १० ॥
 तद्वच्छशाङ्कपातस्य फलं देयं विपर्यात् ।
 कर्मेतदसकृत् तावद् यावत् क्रान्ती समे तयोः ॥ ११ ॥

अथ गतैव्यकालानयनं विवक्षुः प्रथमं स्पष्टक्रान्तिसाम्यानयनप्रकारं श्लोक-
 ब्रयेण आह । सूर्यचन्द्रयोः साधितक्रान्त्योजर्ज्ये कार्ये ते व्रिज्यया गुणिते । परक्रान्तिज्यया ।
 परमापक्रमज्या तु सप्तरन्धगुणेन्दवः । इति । पूर्वोक्तपरमक्रान्तिज्यया इत्यर्थः । भक्ते ।
 तयोः फलयोः धनुषी कार्ये । चन्द्रस्य यदा व्रिज्याधिकं फलं तदोक्तप्रकारेण
 धनुषोऽसम्भवात् व्रिज्यया नवत्यंशास्तदेष्टज्यया क इत्यनुपातेन धनुः कार्यमथवा
 व्रिज्याते यदधिकं तदुत्क्रमधनुषा युक्ताश्चतुः पश्चाशच्छतकला धनुः स्यात् इति
 ध्येयम् । तयोः अन्तरम् । अर्द्धम् । अन्तरार्द्धम् । वा विकल्पार्थकः । अथवा
 विषयव्यवस्थार्थकः । सा तु यदान्तरमल्पं तदान्तरम् । यदा तु बहवन्तरं तदान्तरार्द्धं
 ग्राह्यमिति । भाविनि भविष्यत्याते । चन्द्रे राशयात्मके । तत्कालात्मकं युक्तं कार्यम् ।
 गते पाते सति । चन्द्राद्वीनं कार्यं चन्द्रः स्यात् ।

सूर्यसाधनमाह । तदिति । चन्द्रसम्बन्धि संस्कृतफलम् । स्पष्टसूर्यात्या गुणितं
 स्पष्टचन्द्रगत्या भक्तं फलं कलादिकं चन्द्रवत् । चन्द्रयुतहीनक्रमेण सूर्ये युतहीनं कार्यं
 सूर्यः स्यात् । चन्द्र पातसाधनमाह । तद्वदिति । चन्द्रपातस्य फलं कलादिकाग् । तद्वत् ।
 चन्द्रफलं पातगत्या गुणितं स्पष्टचन्द्रगत्या भक्तं विपर्यात् व्यत्यासात् । देयं
 संस्कार्यम् । चन्द्रयुतहीनक्रमेण चन्द्रपाते हीनयुतं कार्यम् । चन्द्रपातः स्यात् ।

उक्तक्रियातिदेशमाह । कर्मेति । एतत् । उक्तं कर्म गणित क्रियारूपम् । असकृत्
 अनेकवारम् । साधितसूर्यात् । सूर्यक्रान्तिं प्रसाध्य साधितचन्द्र पाताभ्यां चन्द्रस्पष्ट-
 क्रान्तिं प्रसाध्य ताम्यां क्रान्तिभ्यां क्रान्त्योजर्ज्ये इत्यादिना चापान्तरं तदर्द्धं वा
 तत्क्रान्तिभ्यां मवगतगतैव्यपात लक्षणवशात् । द्वितीयचन्द्रे हीनयुतं तृतीयचन्द्रः स्यात् ।
 आद्यसूर्य चन्द्र गतिभ्याम् अवगतसूर्य पातफलं द्वितीयसूर्य पातयोः यथोक्तं संस्कृतं
 तृतीय सूर्यपातौ । एभ्यः सूर्य चन्द्रपातेभ्यः सूर्य चन्द्र क्रान्तिभ्यां साधिताभ्यां चापान्तरं
 तदर्द्धं वा तृतीयचन्द्रे तत् क्रान्त्यवगत गतैव्यपातवशात् संस्कृतं चतुर्थचन्द्रः स्यात् ।
 आद्यसूर्य चन्द्रगत्यवगतस्वफलं संस्कृतौ तृतीय सूर्य पातौ चतुर्थं सूर्यपातौ स्तः ।
 एवमेभ्यः पञ्चमाशचन्द्रसूर्यपाता उक्तरीत्या साध्या इत्युत्तरोत्तर मुहुः साध्या इत्यर्थः ।

अवधिमाह । तावदिति । यावद्यदवधि तयोः सूर्य चन्द्रयोः क्रान्ती स्पष्ट क्रान्तिरुल्ये स्तः तावत् तदवधि क्रिया कार्या इत्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । मध्यमक्रान्तिसाम्यरूप पातकालिक स्पष्टक्रान्तिभ्यां स्पष्टक्रान्ति साम्यरूपवस्तुभूतं पातकालो गतैष्यत्वेन ज्ञातोऽपि विशेषतस्तकालज्ञानार्थं सूर्य-चन्द्रयोः क्रान्ती समे स्पष्टे उपपने कार्ये । तत्र मध्यपातकालादुगतैष्यपातवशाद् अभीष्टकाले चन्द्रसूर्यपातान् प्रसाध्य तयोः क्रान्ती साध्ये । एवं साधित-क्रान्तीर्थदैवातुल्यत्वं तदैव स्पष्टपातः । अथ अनियमात् प्रथमं पूर्वग्रिमकाले चन्द्रसाधनार्थं चन्द्रस्येष्टांशा हीना योज्याशवेति नियता भागा उक्तप्रकारानीता एवेष्टा: कल्पिताः । तथाहि । सूर्यक्रान्तिज्यातः परक्रान्तिज्यया न्यूनया चतुर्दश शतमित्या त्रिज्या तुल्या दोर्ज्या तदेष्टक्रान्तिज्यया केत्यभीष्ट दोर्जयायाश्चापं सायनसूर्यभुजं एव । एवं चन्द्रस्पष्टक्रान्तिज्यातश्चापं सायनसूर्यभुजान्यूनमधिकं भवति । क्रान्तिसमत्वा-भावात् । यद्यपि न्यूनचतुर्दशशताधिकस्पष्टक्रान्तेरुक्तरीत्या भुजज्यायास्त्रिज्याधिकत्वेन चापाकरणमशक्यं तथापि ।

त्रिज्याधिकस्य क्रमचापलिपाः खण्डाधिकाणा धनुरुत्क्रमात् स्थात् ।

इति सिद्धान्तशिरोमण्युक्त वैपरीत्येन त्रिज्यातो यदधिकं तदुत्क्रमचापयुक्ताः चतुः पञ्चाशास्त्र्युक्तकला इत्यनेन चापोत्पत्ती न क्षतिः । एतेन चापासम्भवशङ्क्या साद्विष्टविंशत्यर्थानां ज्या परमक्रान्तिज्ययेति स्वायनसन्धिस्थस्पष्टक्रान्तिज्या च इति च निरस्तम् । ग्रन्थे तयोः परमक्रान्तिज्यात्वानुक्ते । स्पष्ट क्रान्तिसाम्यानन्तरमपि उक्तरीत्या कर्मान्तर निवारणानुपपत्तेश्च क्रान्त्योस्तुल्यत्वेऽपि हरभैदात् तच्चापानन्तरसद्भावेन क्रियाकुण्ठनासम्भवात् । न हि असकृत्कर्मणि स्वाभीष्टसिद्ध्यनन्तरं कर्मान्तरं सम्भवति । अप्रसिद्धेः स्वरूपव्याधाताच्च । तच्चापयोः अन्तरमिष्टशाश्चन्द्रस्य गतैष्यपातवशादीनयुता अभीष्टचन्द्रो भवति । तदेष्टांशानां बहुत्वे बहुरिवर्त्तैः अभीष्टसिद्धिरेऽप्यपरिवर्त्तैः अभीष्टसिद्ध्यर्थं तदद्भिष्टांशा इति ।

अथ एते चन्द्रस्येष्टांशा इत्येष्यशचन्द्र गतिप्रमाणेन एते तदा सूर्यपातगतिभ्यां क इत्युपातेन तयोरेचन्द्रकालिकत्वं सिद्धार्थमिष्टांशा एते सूर्यस्य संस्कृताश्चचन्द्रवदभीष्टसूर्यो भवति । पातस्य तु चक्रशुद्धत्वेन विपरीतत्वात् पातेष्टांशा: पातस्य व्यस्तं संस्कार्या अभीष्टपातो भवति । एष्यः सूर्यचन्द्रयोः स्पष्टक्रान्ती साध्ये । तयोः असमत्वं उक्तरीत्या चन्द्रस्येष्टांशा एतत्साधित चन्द्रे संस्कार्याः । न प्रथमचन्द्रे । ततुक्रान्तिज्यत्वा भावात् । अन्यथा समक्रान्त्यनन्तरमपि तयोरिष्टांशाभावे प्रथमं चन्द्रं सूर्यपातानां तत्संस्कृतेऽपि अविकारा ततुक्रान्त्योः द्वितीयपरिवर्त्तक्रान्तिसमत्वेन कर्मान्तरसम्भवात् क्रियाकुण्ठनत्वानुपपत्तेः । अव्यवहितं पूर्वग्रहयोजने तु अन्त्यकर्मण एव सिद्धेः । कर्मान्तरासम्भवाच्च । सूर्यपातयोरिष्टांशास्तु पूर्वचन्द्रं सूर्यस्पष्टगतिभ्यामेव स्वल्पान्तरात् कार्याः । अव्यवहितं पूर्वकाले स्पष्टगत्यज्ञानात् । एवमसकृत् करणेन

क्रान्त्योः सामयमुत्तरोत्तरं परिवर्त्तन्तरे भवति एव इत्युपपनं क्रान्तयोज्येऽ इत्यादि श्लोकत्रयम् ॥ ९-११ ॥

सूर्य और चन्द्रमा की क्रान्तिज्या को पृथक्-पृथक् विज्या से गुणाकर दोनों में परमक्रान्तिज्या का भाग देने से जो लक्ष्य प्राप्त हो उनके चापों के अन्तर को अथवा अन्तर के आधे को गत-गम्य पातों के अनुसार चन्द्रमा में हीन युत करने से अभीष्ट चन्द्रमा होता है। इस चन्द्र सम्बन्धिफल (चापान्तर वा चापान्तरार्थ) को सूर्य की गति से गुणाकर चन्द्र की गति का भाग देने से प्राप्त लक्ष्य को सूर्य में चन्द्रमा की तरह युत हीन करने से सूर्य होता है। ऐसे ही चन्द्र सम्बन्धी फल को चन्द्रपात की गति से गुणाकर चन्द्रगति का भाग देने से जो फल आवे उसका पात में विलोम संस्कार (अर्थात् चन्द्रमा में धन किया हो तो पात में क्रण और हीन किया हो तो युत) करने से चन्द्रपात होता है। इस प्रकार से साधन किये हुए सूर्य की क्रान्ति और पात संस्कृत चन्द्र की, स्पष्टक्रान्ति, अनुल्य हों तो फिर पूर्ववत् साधन किये हुए चापान्तर से संस्कृत सूर्य और चन्द्र की क्रान्ति का साधन करना चाहिए। फिर भी यदि क्रान्ति अनुल्य हों तो जब तक क्रान्ति समान न हो जाय तब तक असंस्कृत (यही किया बार-बार) करनी चाहिए। इस प्रकार सूर्य और चन्द्रमा की क्रान्ति समान होगी ॥ ९-११ ॥

उपपत्तिः—सूर्य—चन्द्रयोः क्रान्तिसाम्यं पातः । अतः रविचन्द्रयोः इष्ट-क्रान्तिज्यातोऽनुपातद्वारा तयोर्भुजयोः साधनं क्रियते ।

यदि परमक्रान्तिज्यायां विज्या रूपभुजज्या तदा सूर्यक्रान्तिज्यायां किमिति—

$$\frac{\text{विज्या} \times \text{रविक्रान्तिज्या}}{\text{परमक्रान्तिज्या}} = \text{रविभुजज्या} \mid \text{अस्या चापं भुजः} \mid$$

$$\text{एवमेव } \frac{\text{विज्या} \times \text{चन्द्रक्रान्तिज्या}}{\text{परमक्रान्तिज्या}} = \text{चन्द्रभुजज्या} \mid \text{अस्या चापं} = \text{भुजः} \mid$$

$$\text{चन्द्रभुजः} = \text{रविभुजः} = \text{भुजान्तरम्} \mid$$

यद्यपि क्रान्तेरन्तरं याम्योत्तरं भवति परन्त्वत्र क्रान्तिसाम्यज्ञानार्थं भुजान्तरं माधितम् तत् सूर्यचन्द्रमसोः पूर्वापियन्तरम् ।

गत-गम्ययोः पातयोः क्रमेण चन्द्रेण रात्रिं सहितं वा करणेन अभीष्टशचन्द्रो भवति । अत्र क्रिया लाश्वरार्थं चापान्तरार्थस्य संस्कारः कृतः । यावतंता कालेन चन्द्रस्य चापान्तराशानां भोगं करोति तावत्कालपर्यन्तं स्व स्व गत्या सूर्यः पातश्चापि चलति ।

अतोऽनुपातः—

यदि चन्द्रगतौ चापान्तरम् तदा सूर्यगतौ किमिति—

$$\frac{\text{चापान्तरम्} \times \text{सूर्यगति}}{\text{चन्द्रगति}} = \text{सूर्यफलम्} \text{ ।}$$

$$\text{एवमेव } \frac{\text{चापान्तरम्} \times \text{चन्द्रपातगति}}{\text{चन्द्रगति}} = \text{पातफलम्} \text{ ।}$$

सूर्यफलस्य संस्कारः (धर्णर्णत्वम्) सूर्ये चन्द्रवद्भवति । तथा च विलोम गतित्वात् पाते पातफलस्य विपरीत संस्कारे भवति । अनया रोत्या चन्द्रकालिकै सूर्यपातौ भवतः । आध्या चापान्तरद्वारा असकृत् कर्मणा सूर्यचन्द्रमसोः साधनेन अनयोस्तुल्या क्रान्तिः स्फुटा भविष्यति । उपपत्रम् ।

क्रान्त्योः समत्वे पातोऽथ प्रक्षिपांशोनिते विधौ ।

हीनेऽर्धरात्रिकाद् यातो भावी तात्कालिकेऽधिके ॥ १२ ॥

अथ क्रान्तिसाम्यं पात इति स्पष्टं कथयन् तत्कालज्ञानार्थं साधितक्रान्तिसाम्यं सम्बन्धिचन्द्रासन्नार्द्धरात्रात् पातकालस्य गतगम्यत्वमाह । सूर्यचन्द्रयोः स्पष्टक्रान्तयोः साम्ये स्पष्टः पातः स्यात् । अथ अनन्तरम् । स्पष्टपातसम्बन्धी साधित चन्द्रः पूर्वानुसन्धानेन आपाततो यद्दिनीयो भवति तदासन्नार्द्धरात्रकाले स्पष्टचन्द्रो मध्यस्पष्टाधिकारोक्तप्रकारेण साध्यः । तस्मादर्द्धरात्रकालिकाच्यन्द्रात् प्रक्षिपांशोनिते क्रान्तिचापान्तरेण तदर्द्धेन वा युतेनिते चन्द्रे स्पष्टक्रान्ति साम्यसम्बद्ध साधितचन्द्रे न्यूने सति तदर्द्धरात्रकालात् पातकालो गतः । तात्कालिके क्रान्तिसाम्य कालिक साधित-चन्द्रेऽर्द्धरात्रकालिकचन्द्रादधिके सति तदर्द्धरात्रकालात् पातकाल एष्य इत्यर्थः ।

अत्रोपतिः । यद्यपि स्पष्टक्रान्तिसाम्य सम्बद्ध चन्द्रमध्य क्रान्ति साम्यकालिक चन्द्राभ्यां वक्ष्यमाण प्रकारेण पातकालस्य मध्य क्रान्तिसाम्य कालात् गतैष्यघट्यादिज्ञानं भवतीति निकटार्द्ध रात्रिकचन्द्रात् तत्साधनं पुनस्तत् गतैष्यकथनं च गौरवम् ।

आर्द्धरात्रिकस्पष्टचन्द्रसाधनक्रियाधिक्यात् । तथापि चन्द्र गतेरतिमहत्वेन प्रतिक्षणं गतेर्वह्वन्तरेणान्यादृशत्वात् बहुकालान्तरे बहुकालान्तरित स्पष्टगत्यानीत-घट्यात्मकस्याति स्थूलत्वात् आसन्काले स्वल्पान्तराच्च आसन्नार्द्धरात्रिकः स्पष्ट-चन्द्रो ग्रन्थोक्तः स स्पष्टगतिकोऽवश्यमपेक्षितः । अतस्तस्माच्यन्द्रात् स्पष्ट क्रान्ति साम्य सम्बद्ध चन्द्रस्य न्यूनाधिकत्वे क्रमेण तदर्द्धरात्रात् स्पष्टपातो गतैष्य इति सम्यगुक्तम् । अतएव । “समीपतिथ्यन् समीप चालनं विधोस्तु तत्कालजयैव युज्यते ॥” इति भास्कराचार्योक्तं सङ्घच्छते ॥ १२ ॥

सूर्य और चन्द्र की स्पष्टक्रान्ति समान होने पर स्पष्टपात अर्थात् पात का मध्यकाल स्पष्ट होता है । स्पष्टपात सम्बन्धि चन्द्रमा अपने आसन्न अर्द्धरात्रकालिक चन्द्रमा से हीन हो तो उस अर्धरात्रिकाल से पातकाल गत तथा अधिक हो तो पातकाल गम्य होता है ॥ १२ ॥

स्थिरीकृतार्धरात्रेन्द्रोद्योर्विवरलिपिका:
षट्ठिष्ठश्चन्द्रभुक्त्यापाः पातकालस्य नाडिकाः ॥ १३ ॥

अथ स्पष्टकाल ज्ञानमाह । स्थिरीकृतार्धरात्रेन्द्रोः स्पष्ट क्रान्तिसाम्य सम्बद्धसाधिता सकृत्क्रिया नियतचन्द्रस्तदा सन्नार्द्धरात्रिक स्पष्टचन्द्रः । तयोः उभयोः । अत्र द्वयोरिति पूर्वपदार्थं व्यक्तीकरणाय । तयोः उभयोः । अत्र द्वयोरिति पूर्वपदार्थं व्यक्तीकरणाय । अन्यथा एकचन्प्रमादाद्वयाकुलतापते । अन्तरकलाः पद्या गुणिता अर्द्धरात्रिकचन्द्रस्पष्टकलात्मकगत्या भक्ताः फलम् । पातकालस्य आर्द्धरात्रात् गतैव्य स्पष्टक्रान्ति साम्यस्य षट्ठिका भवन्ति । आर्द्धरात्रात् गतैव्यक्रमेण फलघटीभिः पूर्वमुत्तरव स्पष्टक्रान्ति साम्यरूप पातः स्यात् इत्यर्थः ।

अत्रोपपतिः । चन्द्रस्पष्टगत्या षट्ठिसावन षट्ठिकास्तदा स्वाभीष्टार्द्धरात्रकालिक-क्रान्तिसाम्यकालिकस्पष्टचन्द्रयोः अन्तरकलाभिः का इत्युपन्नमुक्तम् । साधितसूर्यस्य प्राथमिक चन्द्रगतिश्रहणेन स्थूलत्वात् अर्द्धरात्रिकस्पष्ट सूर्यादुक्तरीत्या पातकालानयनं स्थूलं नोक्तमिति घ्येयम् ॥ १३ ॥

स्थिरीकृतचन्द्र अर्थात् स्पष्टक्रान्तिसाम्यकालिक चन्द्र और अर्धरात्रकालिकचन्द्र की अन्तरकला को ६० से गुणा कर गुणनफल में अर्द्धरात्रिकालिक चन्द्रगति का भाग टेने से प्राप्त लघुत्तुल्य षट्ठिका अर्द्धरात्रिकाल से पातकाल की गत गम्य षट्ठिका होती है ॥ १३ ॥

उपपतिः—अभीष्टपातकालस्य गत-गम्यषट्ठिका साधनार्थमनुपातः—

चन्द्र-स्पष्टगतिकलाभिः षट्ठिषट्ठिकाः लघुन्ते तदा स्थिरीकृतचन्द्र-अर्द्धरात्रिकालिकचन्द्रयोरन्तरकलाभिः किमिति—

६० × (स्थिर चन्द्रकला ~ अर्द्धरात्रिकालिकचन्द्रकला)	= गत-गम्य
चन्द्रस्पष्टगतिकला	षट्ठिका पातस्य ।
	उपपत्रम् ।

पातस्याद्यन्तकालयोः साधनम्

रवीन्दुमानयोगार्धं षट्ठ्या संगुण्यं भाजयेत् ।

तयोर्भुक्त्यन्तरेणाऽऽप्तं स्थित्यर्थं नाडिकादि तत् ॥ १४ ॥

अथ पातकालस्य स्थित्यद्वन्नियनमाह । सूर्यचन्द्रयोः चन्द्रग्रहणाधिकारोक्त प्रकारेण ये विम्बमानकाले स्वस्वगति कलोः । न तयोः ऐक्यस्यार्द्धं षट्ठ्या गुणयित्वा सूर्यचन्द्रयोः कलात्मक स्पष्टगत्योरन्तरेण भजेत् । यत् लघुं तदषट्ठिकादिकं स्थित्यर्द्धं पातकालात् पूर्वमपत्रं च स्थित्यर्द्धकालपर्यन्तं पातस्य अवस्थानमित्यर्थः ।

अत्रोपपतिः । सूर्यचन्द्र विम्बकेन्द्रयोः एकद्वाराद्वृत्तस्थत्वे विपुलवृत्तादुभय-तस्तुल्यान्तरत्वे वा पातमध्यं केन्द्रसाम्याद्विषुवद् वृत्तात् क्रान्तिसूत्रस्थो मण्डलपरिधि

प्रदेशो य आसनः स विम्बपृष्ठप्रान्तः दूरस्थस्तु विम्बाग्रप्रान्तः । याम्योत्तरगमनेन पातस्य उक्ते । तत्र शीघ्रविम्बाग्र प्रान्तमदपृष्ठविम्बप्रान्तयोः तथात्वे पातारम्पः सूर्यविम्बाग्रप्रान्त चन्द्रविम्बपृष्ठप्रान्तयोः तथात्वे पातान्तः । अत आद्यन्तकालाभ्यां क्रमेण पूर्वोत्तरकालयोः चन्द्राकं विम्बान्तर्गतप्रदेशानां केषामयुक्त रूपस्थितित्वाभावेन सूर्यचन्द्रयोः तथाभावात् पाताभाव इत्यादिकालमारभ्यान्कालपर्यन्तं सूर्यचन्द्रयोः तथात्वात् पातस्थितिः । पातमध्यकाले क्रान्त्यन्तराभावः पाताद्यन्तकालयोः मानैक्यार्द्ध-तुल्यं क्रान्त्यन्तरम् । तेन ततुल्यान्तरस्यापचयकाल उपचयकालश्चाद्यन्तस्थित्यर्थे । तत्र तत्कालानयनं सूर्यचन्द्रगत्यन्तरेण पष्टिघटिकास्तदा मानैक्यखण्डकलभिः का इत्यनुपातेन उक्तमुपपनम् । यद्यपि प्रमाणेच्छयोः समजातित्वाभावात् अनुपातोऽसङ्गतः क्रान्ते: दक्षिणोत्तरान्तरस्यो पचयापचयोः सूर्यचन्द्र गत्यन्तरस्य पूर्वोपान्तरस्यो-पचयापचयाभ्याम् अतिविलक्षणत्वात् । तथापि गणितलाधवार्थं भगवता स्वल्पान्तरत्वेनानुपातो लोकानुकम्पया अङ्गीकृत इत्यदोषः । भास्कराचार्यस्तु ।

मानैक्यार्द्धं गुणितं स्पष्टिघटीभिर्विभक्तमाद्येन ।

लघुघटीभिर्विधादादिः प्रागग्रतश्च पातान्तः ॥

इति युक्तमुक्तम् । केचित् तु पष्टिघटिकाभिः ग्रहान् प्रचाल्य क्रान्तिः स्पष्टा साध्या । प्रत्येकं तयोरन्तरं योगो वा गत्यन्तरमिति भास्कराभिमतमाहुः ॥ १४ ॥

सूर्य और चन्द्र की [चन्द्रप्रहणाभिरोक्त प्रकार से] विम्बमान कला का साधन कर देनों के योग के आधे (मान योग दल) को ६० से गुणाकर गुणनफल में सूर्य और चन्द्र की गत्यन्तर का भाग देने से लक्ष्य स्थित्यर्थ घटिका होती है ॥ १४ ॥

उपपत्तिः— गविम्ब-चन्द्रविम्ब केन्द्रभिरायणं क्रान्तिसाम्यकालः पातमध्यकालो भवति । चन्द्रविम्बाग्रप्रान्तमूर्यविम्बपृष्ठप्रान्तयोः क्रान्तिसाम्यात् पातारम्पकालः । एवमेव चन्द्रविम्बपृष्ठप्रान्तमूर्यविम्बाग्रप्रान्तयोः क्रान्तिसाम्यकालः पातान्तकालो भवति । क्रान्त्यन्तराभावः पातमध्यकाले भवति तथा च पातादौ पातान्ते च मानैक्यार्थान्तुल्यं क्रान्त्यन्तरं भवति । अतः मानैक्यार्थतुल्य-क्रान्त्यन्तरस्यापचयोपयचकालौ क्रमेण पातादौ पातान्ते च स्थित्यर्थघटिकास्तुल्यौ भवतः । स्थित्यर्थघटिकानां साधनमनुपातद्वारा क्रियते—

गत्यन्तरकलभिः घटिघटिकास्तदा मानैक्यार्थकलाभिः किमिति—

$$= \frac{60 \times \text{मानैक्यार्थकला}}{\text{गत्यन्तरकला}} = \text{स्थित्यर्थघटिका} ।$$

अत्र सूर्यचन्द्रमसोः एकदिवसीय क्रान्त्यन्तरेणानुपातोऽपेक्षितः । परं क्रियालाधार्थं भगवता सूर्येण स्वल्पान्तरत्वात् गत्यन्तरकलाभिरनुपातः कृतः । उपपत्रम् ।

पातकालः स्फुटो मध्यः सोऽपि स्थित्यर्धवर्जितः ।

तस्य सम्भवकालः स्यात् तत्संयुक्तोऽन्त्यसंज्ञितः ॥ १५ ॥

अथ पातस्यादिमध्यान्त कालानाह । स्थिरीकृतार्द्धरात्रेत्यादिना स्पष्टः पातकालः क्रान्तिसाम्यस्य काल आनीतो मध्यसंज्ञो ज्ञेयः । स मध्यकाल आनीतस्थित्यर्द्धेन हीनस्तस्य पातस्य सम्भवकाल आरम्भकालः । अपि समुच्चये । तत् संयुक्तः स्थित्यर्द्धयुक्तोः मध्यकालोऽन्त्यसंज्ञितः पातो भवति । पातस्यान्तकाले भवति इत्यर्थः । अत्रोपपत्तिः—चन्द्र ग्रहणस्पर्शमोक्षवत् स्पष्टा । स्वरूपं तु प्राणव्यक्तीकृतम् ॥ १५ ॥

पूर्वोक्त (‘स्थिरीकृतार्द्धरात्रेन्द्रोः—’ इत्यादि) प्रकार से साधित स्पष्टपातकाल ही पात का मध्यकाल कहा गया है । इसमें स्थित्यर्द्ध घटिका घटाने से पात का आरम्भ काल तथा जोड़ने से पात का अन्तकाल अर्थात् निवृत्तिकाल होता है ॥ १५ ॥

पातस्थितिकालस्य फलम्

आद्यन्तकालयोर्मध्यः कालो ज्ञेयोऽतिदारुणः ।
प्रज्वलज्ज्वलनाकारः सर्वकर्मसु गर्हितः ॥ १६ ॥
एकायनगतं यावदर्केन्द्रोर्मण्डलान्तरम् ।
सम्भवस्तावदेवास्य सर्वं कर्मविनाशकृत् ॥ १७ ॥

अथ एतत् ज्ञानस्य प्रयोजनं किमित्यतः पातस्थितिकालो मङ्गलकृत्ये निषिद्ध इत्याह । पातस्यारम्भ-समाप्ति-समययोः अन्तरालवर्ती समयः । अत्यन्तं कठिनः । सर्वेषु मङ्गल कृत्येषु निन्दितो ज्ञेयः । अत्र हेतुगर्भं विशेषणमाह । प्रज्वलज्ज्वलनाकार इति । देवीप्यमाणिनस्वरूपः । तथाच कृतं मङ्गलकृत्यं भस्मावशेषं स्यात् इति भावः ॥ १६ ॥

ननु पातस्य क्रान्तिसाम्यत्वेन सूक्ष्मकालरूपत्वादागतमध्यकाल एव सूक्ष्मः शुभकर्मसु निन्दितो न पातस्थित्यात्मकस्थूलकालः क्रान्तिसाम्याभावादित्यत आह । सूर्यचन्द्रयोः मण्डलान्तरं प्रत्येकं विम्बैकदेशरूपं यावदत्कालपर्यन्तमेकायनगतं तुल्यमार्गस्थितं भवति । तावत् तत्काल पर्यन्तम् । एवकारो न्यूनाधिकव्यवच्छेदार्थकः । अस्य पातस्य । सकलशुभकर्मणामाचरितानां नाशकारी । सम्भव उत्पत्तिः । स्थितिरिति यावत् । न क्रान्तिसाम्यमात्रं स्थितिरलक्ष्यत्वात् । तथाच विषुवद् वृत्तादुभयत एकतो वा चन्द्रार्कविम्बैकदेशयोः क्योरपि तुल्यान्तरेण यावदवस्थानं केन्द्रावस्थानाभावेऽपि विम्बसम्बन्धात् पातस्थितिः अतएव ।

तावत् समत्वमेव क्रान्त्योर्विवरं भवेद्यावत् ।
मानैक्यार्द्धदूनं साम्याद्विम्बैक देशज्ञक्रान्त्योः ॥

इति भास्कराचार्योक्तं युक्ततरमिति भावः ॥ १७ ॥

पात के आरम्भ और अन्त के मध्य का काल, अत्यन्त दारुण काल होता

है । यह काल अत्यन्त कठिन और सम्पूर्ण (शुभ) कार्यों में निन्दित है । इसका स्वरूप देवीप्रमाण अग्नि के तुल्य है । इसलिये इसमें किये हुए सम्पूर्ण कर्म जलकर भस्मीभूत हो जाते हैं । अतः इस काल में कोई शुभ कर्म नहीं करना चाहिए । सूर्य और चन्द्र के बिंबों के किसी एक प्रदेश की क्रान्ति जितने काल तक तुल्य रहती है उतने काल तक संपूर्ण शुभ कर्मों के नाश करने वाले पात की स्थिति रहती है ॥ १६-१७ ॥

स्नानदानजपश्राद्धव्रतहोमादिकमधिः ।

प्राप्यते सुमहच्छ्रेयस्तत् कालज्ञानतस्तथा ॥ १८ ॥

नु अयं केवलं मङ्गलनाशको न शुभकारक इत्यत आह । वर्त स्वाभिमतदेवताराधनम् । आदिपदाद्धर्मान्तरम् । इत्यादि पुण्यक्रियाभिसत्काल-कृताभिः सुतरामुतकष्ट कल्याणं मनुष्यर्लभते । तस्य पातस्य स्थित्यादिकालज्ञानात् । तथा समुच्चये । तेन महच्छ्रेयः प्राप्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

उस (पात) काल में स्नान, दान, जप, श्राद्ध एव अभीष्ट देवता की आराधना और होम आदि धर्म क्रिया करने से अत्यन्त पुण्य प्राप्त होता है । उस काल के जानने वाले (ज्योतिषी) को स्नान, दान आदि के तुल्य पुण्य स्वतः ही प्राप्त हो जाता है ॥ १८ ॥

पाते विशेषः

रवीन्द्रोस्तुल्यता क्रान्त्योर्विषुवत्सनिधौ यदा ।

द्विर्खेद्धि तदा पातः स्यादभावो विपर्यात् ॥ १९ ॥

अथ पातविशेषमाह । यदा यस्मिन् काले विषुवनिकटे क्रान्त्यभावासन्ने । अत्र चन्द्रस्य स्पष्टक्रान्त्यभावासन्तत्वं ध्येयम् । सूर्यचन्द्रयोः क्रान्त्योः समता भवति । तदा तस्मिंस्तदासन्काले स्थूलरूपे क्रान्त्यभावात् उभयत्र द्विवैधृतव्यतीपात-भेदद्वयात्मकः पातः । द्विः प्रत्येक द्विधा वारद्वयं भवेत् । विपर्यात् उक्तव्यत्यासात् । चान्द्रायणसनिधिनिकटे तयोः क्रान्त्योस्तुल्यत्वं इत्यर्थः । अत्र अतुल्यत्वं सूर्यक्रान्तिश्चन्द्रस्पष्टक्रान्तेः न्यूनत्वमेव न अधिकत्वमिति ध्येयम् । अभावः क्रान्तिसाम्यरूपपातस्य तस्मिन् स्थूलकाले किञ्चिभितेऽनुत्पत्तिः स्यात् । एतेन ।

स्वायनसन्धाविन्दोः क्रान्तिसत्काल भास्करक्रान्ते ।

ऊना यावत् तावत् क्रान्त्योः साम्यं तयोनस्ति ॥

इति भास्कराचार्योक्तं सङ्घच्छते । तत्साधनं तु प्रथमागत चापन्तरा-दिष्टाशाशच्च युता हीना इति प्रत्येकमसकृत्क्रिया द्विधा पातकालस्य ज्ञेयम् ।

अत्रोपपत्तिः । व्यतीपाते विषुवद्वृत्तात् उभयस्तुल्यान्तरेण सूर्यचन्द्रयोः

अवस्थिति कालेऽपि पातत्वम् । क्रान्तिसाम्यादेव वैधृतेऽपि एकाहोरात्र वृत्तस्थित्वकाले पातत्वम् । एवमेव वियोगव्यतीपातवैधृतयोरपि एकाहोरात्र वृत्तस्थित्वे विषुवद्वृत्तात् उभयतस्तुल्यान्तरावस्थितौ च पातत्वम् । क्रान्तिसाम्यादियुक्तं गोलसिद्धं चन्द्रगोल-सन्धि निकटे प्रत्यक्षम् । अभावोमपत्तिस्तु चन्द्रस्य स्वायनसन्धौ तत्स्पष्टक्रान्तितुल्यं परम् विषुवद्वृत्तात् दक्षिणोत्तरं गमनं भवति अस्माद् अग्रे पृष्ठे वा विक्षेपवृत्ते भ्रमतस्तचन्द्रस्य क्रान्तिः न्यूनैव सम्भवति अतः स्वायनसन्धिस्थ चन्द्रकालिक सूर्यक्रान्तिः स्वायनसन्धिस्थचन्द्रस्पष्टक्रान्तेः अधिका तदेष्टचन्द्रक्रान्तेः न्यूनत्वेन अधिकसूर्येष्टक्रान्त्या समत्वानुत्पत्तिः ॥

गूर्यस्य चन्द्राल्पगमनवत्वात् क्रान्त्यपचयस्यापि चन्द्रकान्त्यपचयाल्पत्वं सम्भवात् । सूर्यक्रान्त्युपचये तु सुतरां तदसम्भवः । एवं तत्रत्यसूर्यक्रान्तिन्यूना तदापचयाधिक्यात् चन्द्रस्पष्टक्रान्तिस्तत्समा तदुत्तरपूर्वकाले सम्भवति । सूर्यक्रान्त्युपचये तु सुतराम् । तथाच द्वितीयरविगोल सन्ध्यासने चन्द्रपाते स्वायनसन्ध्यासने सूर्ये च तदसम्भवः कियन्तिवित् दिनानीति यावत् तावत् उक्तमन्यत्र तत्सम्भावना भवतीति गोलयुक्तया फलितम् । अथ असम्भव लक्षणेऽपि क्रान्त्यन्तरस्य मानैक्यखण्डात् अल्पत्वे । एकायनगतं यावदर्केन्द्रोर्मण्डलान्तरम् ।

इति पूर्वोक्तेन पातसम्भवः । तत्र पातमध्यं तस्मिन्नेव काले स्थित्यर्द्धं तु रवीन्द्रुमानयोगाद्विमित्युक्तरीत्या मानवोगाद्विमिति स्थाने क्रान्त्यन्तर मानैक्यखण्डयोः अन्तरं गृहीत्वा साध्यमिति ध्येयम् ॥ १९ ॥

विषुवद्वृत्त की सत्रिधि में अर्थात् गोलसन्धि के आमने सूर्य और चन्द्र की क्रान्ति समान हो तो व्यतीपात-वैधृति भेदद्वयात्मक पात दो बार होगा । चन्द्र की अयन सन्धि के निकट यदि सूर्य की क्रान्ति से चन्द्र की क्रान्ति न्यून हो तो पात का अभाव होता है ॥ १९ ॥

उपपत्तिः—गविगोलसन्धिसमीपे क्रान्तिसाम्ये कल्पिते सति चन्द्रः उत्तरगोले सूर्यश्चोत्तरगोले परं द्वयोरयन् भिन्नम् । अस्मिन् समये व्यतिपाताख्यो पातः चन्द्रचालनशाश्चालने भुजयोः साम्यात् स्वल्पान्तरात् शरणभावात्य चुनः क्रान्तयोः समत्वे पातः स्यादिति वारद्वयं पातसम्भवः । न हेत्कायनगतौ स्यातामित्यादि लक्षणोक्तः पातो वारद्वयम् भविष्यतीति बुधैर्भूशं विभावनीयम् । रव्ययनसन्धिसमीपे क्रान्तिसाम्याभावे बहुकालपर्यन्तं पातस्यासम्भव इति ।

योगान्तरात् पातशानम्

शशाङ्कार्कयुतेलिप्ता भभोगेन विभाजिताः ।

लब्धं सप्तदशान्तोऽन्यो व्यतीपातस्तृतीयकः ॥ २० ॥

अथ शुभकार्ये महापातस्य निषिद्धत्वोक्तिप्रसङ्गात् पञ्चाङ्गान्तर्पात्योगान्तर्गत-
व्यतीपातस्यैव ज्ञानमाह । अयनांश संस्कृतयोः चन्द्रसूर्योर्योगस्य राशयादेः कला
अष्टशतेन भक्ताः सप्तदशान्तः । सप्तदशमध्ये षोडशान्तरं सप्तदशपर्यन्तम् इत्यर्थः ।
तदपि व्यतीपातः । अन्य एतदधिकार पूर्वोक्तातिरिक्तः । तृतीय एव तृतीयकः । सूर्य
चन्द्रयोगान्तराभ्यां व्यतीपातद्वैविध्यात् । एवमुपलक्षणात् उक्तरीत्या फलं षड-
विंशत्यनन्तरं सप्तविंशतिस्तदा तृतीया वैधृतिः । तत्संज्ञपातस्यापि योगान्तराभ्यां
द्वैविध्यात् इति ।

अत्रोपपतिः । विष्णुम्भादिव्यतीपातः सप्तदशो योग इति ॥ २० ॥

अयनांश संस्कृत सूर्य और चन्द्रमा के योग की कला में ८०० का भाग
देने से लब्धि सप्तदशान् (१६ से अधिक तथा १७ से अल्प) हो तो एक अन्य
तीसरा व्यतीपात होता है । {क्रान्तिसाम्यरूप जो व्यतीपात और वैधृति ये दो पात
कहे गये हैं उनसे भिन्न तीसरा व्यतीपात नामक योग है } यह भी सम्पूर्ण शुभ
कर्मों में निषिद्ध है । २६ वें योग से आगे २७ वाँ वैधृति नामक योग भी
सम्पूर्ण शुभ कर्मों में निषिद्ध है । यह भी पञ्चाङ्गस्य वैधृति योग एव पूर्वोक्त वैधृति
से भिन्न है ॥ २० ॥

गण्डान्त लक्षणम्

सार्पेन्द्रपौष्यधिष्ठयानामन्त्याः पादा भसन्ध्यः ।
तदग्रभेष्वाद्यपादो गण्डान्तं नाम कीर्त्यते ॥ २१ ॥

अथ प्रसङ्गादेतत् तुल्यनिषिद्धे गण्डान्तभसन्धी विवक्षुः तयोः स्वरूपज्ञानमाह ।
आश्लेषाज्येष्ठा रेवती नक्षत्राणाम् अन्त्याः चतुर्थश्चरणाः नक्षत्रसन्ध्ययो भवन्ति ।
तदग्रभेषु तेषामाश्लेषाज्येष्ठारेवती नक्षत्राणाम् अग्रिमनक्षत्रेषु मध्यमूलाश्चिवनी नक्षत्रेषु
इत्यर्थः । प्रथमचरणो गण्डान्तं नाम प्रसिद्धमुच्यते । यद्यपि आश्लेषाज्येष्ठा रेवती
नक्षत्राणामन्त्यिमं घटिकाद्वयं मध्यमूलाश्चिवनी नक्षत्राणाम् आदिमं घटिकाद्वयम् इति
चतुर्थोऽन्तररघटिका गण्डान्तम् । एतदतिरिक्तो नक्षत्रसन्धिः पूर्वनक्षत्रान्त घटिकोत्तर
नक्षत्रादिमघटिकेत्यन्तरालं घटिकाद्वयं चन्द्रमण्डलं सम्बन्धेन घटिकाः सार्वद्वयमिति
सहितविरुद्धं तथापि सूर्योक्तस्य स्वतः प्रामाण्यान्त क्षतिः । अथवा एकवाक्यतार्थं
पादशब्दः । करनेत्रादिवत् द्विसंख्यावाचकः । घटिका इत्यध्याहारश्च । तथा च
द्विसंख्यामिता अन्यघटिकानक्षत्रसन्ध्याः । प्रथमद्विघटिकामितः कालो गण्डान्त-
मित्यर्थः । अत्रापि गण्डान्तत्वात् भसन्धिकथनमयुक्तं गण्डान्तस्य तदन्तरालरूपत्वात् तथापि तत्कालस्य
निषिद्धत्वोक्ति तात्पर्याद्विभागद्वयेन उक्तौ अपि तदन्तरालकाल उत्तरोत्तरकालस्य
अतिनिषिद्धत्वसुचनान् क्षतिः ॥ २१ ॥

आश्लेषा, ज्येष्ठा तथा रेवती नक्षत्र के चतुर्थ चरण को भसन्धि कहते हैं ।

इनसे अग्रिम नक्षत्रों मध्या, मूल और अश्विनी नक्षत्रों के प्रथम चरण को गण्डान्त कहते हैं ॥ २१ ॥

व्यतीपातत्रयं घोरं गण्डान्तत्रितयं तथा ।
एतद् भसन्धित्रियं सर्वकर्मसु वर्जयेत् ॥ २२ ॥

अथ एतदधिकारोक्तानां तुल्यनिषिद्धत्वमाह । व्यतीपातानां त्रयं योग-वियोगात्मकौ क्रान्तिसाम्यरूपौ द्वौ व्यतीपातै विषुवत्सन्निधौ क्रान्तिसाम्यानरेण व्यतीपातस्तयोरेव भेदः । न पृथक् । पञ्चाङ्गान्तर्गतयोगान्तर्गतव्यतीपातश्चेति त्रय स्पष्टम् । उपलक्षणम् वैधृति त्रयमपि । योगवियोगात्मकौ क्रान्तिसाम्यरूपौ द्वौ वैधृति-संज्ञौ । विषुवत्सन्निधौ क्रान्तिसाम्यानरेण । वैधृतिसंज्ञस्तु तयोरन्तर्गतः । न पृथक् । पञ्चाङ्गान्तर्गत योगान्तर्गतवैधृतियोगश्चेति स्पष्टं त्रयम् ।

केवितु व्यतीपातवैधृतिसंज्ञं व्यतीपातद्वयं संज्ञाभेदेन वैधृतिरिति पूर्वमुक्ते पञ्चाङ्गान्तर्गतयोगान्तर्गतव्यतीपातश्चेति व्यतीपातत्रयमिति यथा श्रुतमाहुः । घोरं दुष्टं गण्डान्तत्रयम् । तथा घोरं नक्षत्रसन्धित्रयम् । एतत् पूर्वोक्तं घोरम् । अतः कारणात् सर्वमाङ्गल्यकर्मसु शुभेच्छुरेतद् दुष्टं ज्ञातिदिव्यर्थः ॥ २२ ॥

व्यतीपातत्रय, वैधृतित्रय, गण्डान्तत्रय और भसन्धित्रय ये सब घोर अर्थात् अशुभ हैं । अतः ये चारों घोर संज्ञक संपूर्ण शुभ कर्मों में वर्जित हैं ॥ २२ ॥

उपसंहारः

इत्येतत् परमं पुण्यं ज्योतिषां चरितं हितम् ।
रहस्यं महादाख्यातं किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ २३ ॥

॥ सूर्यसिद्धान्ते पाताधिकारः सम्पूर्णः ॥ ११ ॥

* * * * *

अथ अकाशापुरुषः शिष्टावशिष्टं स्ववाक्यमुपसंहरति । हे मय ! तु उभ्यमिति । एवमेतत् । शृणुष्व एकमना इत्यादि सर्वकर्मसु वर्जयेदित्यन्तम् । ज्योतिषां ग्रहनक्षत्रादीनां चरितं माहात्म्यं गणितादिज्ञानमिति यावत् । हितमिह लोके कीर्तिकरम् । परमं पुण्यं परत्र लोक उत्कृष्टं धर्मर्थम् । अतएव महत् रहस्यम् । अतिगोप्यमाख्यातं मया कथितम् ।

अथ स्वोक्तं युक्तचप्रतिपादितमेतत्स्य मनसि निश्चितार्थं न आगतम् इति तदधरोच्छस्फुरणदर्शनादनुमितं च अस्मै मत्सङ्कोचेन स्वाशङ्कोदधाटनाशक्तायैतत्रश्न प्रतीक्षावसाने मया युक्तचापि वक्तव्यमित्याशयेन आह । किमिति । अतः परं त्वमन्यत्

उक्तातिरिक्तं किं कतरत् श्रोतुं ज्ञातुमिच्छति । तथाच मया तु उभ्यं पूर्वमुक्तं तत्र यत्र तत्र संशयस्तत्र तत्र मत्सङ्कोचमुपेक्ष्य मां प्रति प्रश्नस्त्वया कार्यः । तत्र समाधानं करिष्यामीति भावः ॥ २३ ॥

अथ अग्रिमग्रन्थस्य प्रतिपादिताधिकारासङ्गतित्वपरिहारायारब्धाधिकारसमाप्तिं फकिककया आह । इति स्पष्टम् ।

दशभेदं ग्रहगणितमिति दशाधिकारात्मकग्रन्थपूर्वार्द्धं पाताधिकारसमाप्त्या समाप्तमिति तु पाताधिकारान्तस्थेन इत्येतत् परमं पुण्यमित्यादिश्लोकेनैव सूचितम् ।

रङ्गनाथेन रचिते सूर्यसिद्धान्तटिप्पणे ।

पाताधिकारः पूर्णोऽयं तदगूढार्थं प्रकाशके ॥

सूर्यसिद्धान्तगूढार्थप्रकाशकमिदं दलम् ।

रङ्गनाथकृतं दृष्ट्वा लभन्तां गणकाः सुखम् ॥

॥ इति श्रीसकलगणकसार्वभौमबल्लादैवज्ञात्मजरङ्गनाथगणकविरचिते
गूढार्थप्रकाशके पाताधिकारः सम्पूर्णः ॥ ११ ॥

→→→ * →→→ ←←←

हे मयासुर ! यह सब कुछ परम पवित्र, ग्रह नक्षत्रादिकों का रहस्यमय महान चरित्र तुम्हारे लिए मैंने कहा, अब इससे अतिरिक्त और क्या सुनना चाहते हों ॥ २३ ॥

॥ पण्डितवर्य बलदेवदेवज्ञात्मज प्रो० रामचन्द्रपाण्डेय द्वारा विरचित सूर्यसिद्धान्त के पाताधिकार का हिन्दीभाषानुवाद एवं संस्कृतोपपत्ति सम्पूर्ण ॥ ११ ॥

→→→ * →→→ ←←←

अथ भूगोलाध्यायः - १२

पूर्वोक्त (प्रथम अध्याय १-९ श्लोक पर्यन्त) मयासुर और सूर्याशपुरुष के संवाद के अनन्तर सूर्याश पुरुष द्वारा और भी अधिक ज्ञान प्राप्ति की अभिलाषा से मयासुर ने पुनः जिज्ञासा व्यक्त की—

अथार्कांशसमुद्भूतं प्रणिपत्य कृताङ्गलिः ।
भक्त्या परमयाऽभ्यर्थ्यं पप्रच्छेदं मयासुरः ॥ १ ॥

महादेवं वक्तुण्डं वाणीं सूर्यं प्रणम्य च ।
कृष्णं गुरुं रङ्गनाथो व्याख्याम्युत्तरखण्डकम् ॥

अथ मुनीन् प्रति मुनिः सूर्याशपुरुषवचनमनुवाद्यानन्तरं मयासुरेण सूर्याश-
पुरुषः पृष्ठ इत्याह । अथ सूर्याशपुरुषवचनश्रवणानन्तरं मयासुरो मयनामा श्रोता
दैत्यः कृताङ्गलिः । रचितहस्ताग्राङ्गलिपुटः । अर्कांशसमुद्भूतं सूर्यशोत्पनं पुरुषं
स्वाध्यापकं गुरुं परमया उत्कृष्टया भक्त्या । आराध्यत्वेन ज्ञानरूपया । अभ्यर्थ्यं
सम्भूज्य प्रणिपत्य नमस्कृत्य । समुच्च्वयार्थश्चकारोऽत्रानुसन्धेयः । इदं वक्ष्यमाणं
पप्रच्छ पृष्ठवान् ॥ १ ॥

लदनन्तर सूर्याश पुरुष वर्णे करवद्ध प्रणाम कर अहवन्त भक्ति भाव से अर्द्धते
कर मयासुर ने ये प्रश्न पूछे ॥ १ ॥

भूसम्बन्धिनः प्रश्नाः

भगवन् ! किम्प्रमाणा भूः किमाकारा किमाश्रया ।
किं विभागा कथं चात्र सप्तपातालभूमयः ॥ २ ॥

अथ किं पप्रच्छेत्यतस्तत्प्रश्नानुवादे प्रथमं तत्कृतं भूप्रश्नमाह । हे भगवन् !
भूर्भूमिः किं प्रमाणा कियतु प्रमाणं यस्याः सा । किमाकारा कथमाकारः स्वरूपं यस्याः
सा । किमाश्रयो क आश्रयो यस्याः सा । किं विभागा कथं विभागा विभक्तांशा यस्याः
सा । अत्र भूम्याः पातालभूमयः पातालविभागरूपा आश्रयाः सप्तसंख्याकाः कथं
तिष्ठन्ति । च समुच्च्वयार्थः किमाकारेत्यादौ प्रत्येकमन्वेति । अयमभिप्रायः । योजनानि
शतानि अष्टौ इत्यादिना अवगतभूमानं पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णेति सर्वजनावगतभूमान-
नाद् भिन्नमिति त्वदुक्तभूमाने संशयात् किम्प्रमाणेति प्रश्नः । अन्यथा पूर्वं भूमान-
कथनात् प्रश्नवैयर्थ्यापते । उक्तश्रुतत्वापत्तेश्च । एवं लम्बज्याघ इत्यादिना स्पष्ट-

परिघ्यन्तरसम्भवात् सर्वजनावगतादशकारतायां भूमौ तदसम्भवेन भवदभिमतत्वा-
कारस्तदतिरिक्तं इति किमाकरेति प्रश्नः । एवं तेन देशान्तराभ्यस्तेत्यादिना ग्रहाणां
भूम्यभितो भ्रमणसूचनादाधारे शेषादौ तेषामभितो भ्रमणासम्भवेन आधारे संशयात्
किमाश्रया इति प्रश्नः । निराधाराया अवस्थानासम्भवात् । एतेन सर्वजनावगत-
भूस्वरूपातिरिक्तं भूस्वरूपेण उत्तरार्द्धप्रश्नौ अपि प्रसङ्गात् उक्तौ सङ्कृतौ इति ॥ २ ॥

हे भगवन् । इम पृथ्वी का परिमाण क्या है ? इसका स्वरूप कैसा है ?
पृथ्वी का आश्रय (आधार) क्या है ? इसके कितने विभाग हैं तथा कौन कौन सी
सात पाताल भूमि है ? ॥ २ ॥

अहोरात्रव्यवस्था प्रश्नः

अहोरात्रव्यवस्थां च विदधाति कथं रविः ।
कथं पर्येति वसुधां भुवनानि विभावयन् ॥ ३ ॥

अथ किमाश्रयेति प्रश्नकारणे भूम्यभितो ग्रहभ्रमणे सूर्यस्य उपलक्षणत्वेन प्रश्नौ
आह । सूर्यः । अहोरात्रव्यवस्था दिनरात्र्योर्विवेकं कथं केन प्रकारेण विदधाति
करेति । अयं भावः । आदशकारभूम्या मध्ये मेरुस्तदभितो भूम्युपरि प्रदक्षिणतया
सूर्यभ्रमणेन स्वदृश्यविभागे सूर्यों दिनं स्वादृश्यविभागे रात्रिरिति सर्वजनावगताद्
भवदभिप्रेतं सूर्यभ्रमण भिन्नं तर्हि त्वम्भते सूर्यों दिनं रात्रिं च व्यवधायकाव्यवधायकौ
विना कथं करोति । अन्ये ग्रहा अपि कथं स्वदिनं स्वरात्रिं च कुर्वन्ति । सूर्यों-
लक्षणत्वात् इति । अथ भूम्यभितो भ्रमणाङ्गीकारे भूरेव व्यवधायिकेति अहोरात्र-
व्यवस्था युक्तैव इत्यतः प्रश्नान्तरमाह । कथमिति । सूर्यों भुवनानि वक्ष्यमाण-
स्वरूपाणि विभावयन् प्रकाशयन् सन् वसुधां पृथ्वीं कथं केन प्रकारेण पर्येति
प्रदक्षिणतया भ्रमति । भूमेरिंगाधारावस्थानासम्भवेन साधारत्वे भूम्यभितो ग्रह-
भ्रमणमाधारे बधितमिति भावः ॥ ३ ॥

सूर्य अहोरात्र (दिन-रात्रि) की व्यवस्था कैसे करते हैं तथा भुवनों (भूर्भुवादि
१४ भुवनों) को प्रकाशित करते हुये पृथ्वी की परिक्रमा किस प्रकार करते हैं ॥ ३ ॥

देवासुराणामहोरात्रव्यवस्था प्रश्नः

देवासुराणामन्योन्यमहोरात्रं विपर्यात् ।
किमर्थं तत् कथं वा स्याद् भानोर्भगणपूरणात् ॥ ४ ॥

अथ दिव्यं तदह उच्यते इत्यत्र सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रं विपर्यादित्यत्र
चोत्क्रमेण प्रश्नौ आह । पूर्वार्द्धं पूर्वार्द्धे व्याख्यातम् । किमर्थं कोऽर्थोऽभिप्रायो यस्य
तदिति अहोरात्रविशेषणम् । देवासुरयोर्दिनं रात्रिश्च अभिना कथं न उक्ता व्यत्यासे
नियामकाभावात् इति भावः । तत् देवासुरयोः अहोरात्रं सूर्यस्य द्वादश-
राशिभोगादित्यर्थः । कथं कुतः । वाकारः समुच्चये भवति । उभयत्र नियामका-

भावादुभयत्र मम सन्देहः । दिनरात्रयोः सूर्यदर्शनादर्शननियामकत्वात् यत्र सूर्यं पश्यमासावधि देवा: पश्यन्ते तत्र असुरा न पश्यन्ति । यत्र देवा: पश्यमासावधि न पश्यन्ति तत्र असुराः पश्यन्तीत्यहं भगवता बोध्मनीय इति भावः ॥ ४ ॥

देवताओं और असुरों की अहोरात्र व्यवस्था एक-दूसरे से विपरीत क्यों और कैसे होती है तथा सूर्य की भगण पूर्ति के साथ इनका अहोरात्र कैसे होता है? ॥ ४ ॥

ऐत्य-मानुषदिनव्यवस्था

पित्र्यं मासेन भवति नाडीषष्ट्या तु मानुषम् ।
तदेव किल सर्वत्र न भवेत् केन हेतुना ॥ ५ ॥

अथ प्रश्नान्तरे पूर्वोक्तश्लोकद्वयस्य तात्पर्यप्रश्नं च आह । पितृणामिदमहोरात्रं मासेन दर्शनविधिकचान्द्रमासेन केन हेतुना इत्यस्य प्रत्येकं समन्वयात् केन कारणेन भवति । अन्यथा प्रश्नानुपपत्तेः । सावनघटीषष्ट्या मानुषं मनुष्याणमहोरात्रं केन कारणेन भवति इत्यर्थः । न च यथा दिव्यं तदह उच्यत इत्युक्तं तथा पूर्वोक्तं पित्र्यमानुषाहोरात्रयोः अनुक्ते: प्रश्नौ असङ्गते इति वाच्यम् । दिव्यं तदह उच्यत इत्यनेन एव पूर्वोक्तसावनाहोरात्रं चान्द्रमासयोस्तदहोरात्रसूत्रसूचनात् । दिव्यमित्यत्र पितृणामनुक्ते: सूर्यसावनाहोरात्रस्य मानुषाहोरात्रत्वेन प्रत्यक्षत्वाच्च परिशेषान्मासस्य एव पित्र्याहोरात्रत्वसिद्धेः । ननु तथापि प्रत्यक्षसिद्धमानुषाहोरात्रे प्रश्नोऽनुपपत्तेः एव इत्यतस्तात्पर्यप्रश्नमाह । तदेव इति । तमानुषाहोरात्रम् । एवकारस्तदन्वयनिरासार्थकः । सर्वत्र सर्वलोके किल निश्चयेन केन कारणेन न स्यात् । पितृदेवदत्यानाम-प्रत्यक्षमहोरात्रं कथमङ्गीकृतम् । कथं च मानुषाहोरात्रं प्रत्यक्षसिद्धं तेषामपि न उक्तमित्यर्थः ॥ ५ ॥

पितरों का अहोरात्र एक चान्द्र मास के तुल्य तथा मनुष्यों का अहोरात्र ६० घण्टी के तुल्य होता है । यही (पष्ठि घटिकात्मक) अहोरात्र सर्वत्र क्यों नहीं होता इसमें क्या हेतु (कारण) है ? ॥ ५ ॥

दिनादिनामधीशासम्बन्धिप्रश्नः

दिनाद्वमासहोराणामधिपा न समाः कुंतः ।
कथं पर्येति भगणः सग्रहोऽयं किमाश्रयः ॥ ६ ॥

अथ अहर्गाणाद अवगतदिनमासवर्षेश्वरेषु तत्प्रसङ्गात् होरेश्वरे प्रश्नं पश्चात् व्रजन्तीऽतिजवादित्यत्र प्रश्नद्वयं च आह । दिनवर्षमासहोराणां स्वामिनोऽभिन्नाः कुतः कम्पान् भवन्ति । यथा दिनाधिपतित्वं सूर्यार्द्दिनां क्रमेण तथा प्रथमादिमासवर्षक्रमेण सूर्यार्द्दिनां क्रमेण मासवर्षाधिपत्वं युक्तम् । आनयने युक्त्यप्रतिपादनादिति भावः । यद्यपि पूर्वं होरेश्वरानयनं न उक्तमिति तत्प्रश्नोऽसङ्गतस्तथापि लोके प्रसिद्धतरो होरेश्वरस्त्वया किमर्थं न उक्तं इति तत्प्रश्नतात्पर्यमिति ध्येयम् । भगणो नक्षत्रसमूह

सग्रहो ग्रहसहितः कथं केन प्रकारेण पर्यन्ते भ्रमति । नक्षत्राणि ग्रहाश्च केन प्रयुक्ता: सन्तो भूम्यभितो भ्रमन्ति इत्यर्थः । अथ एषामन्तरिक्षावस्थानेऽपि प्रश्नमाह । अयमिति सग्रहो भगणो दृश्यमानः किमात्रयः क आधारो यस्य इति । विनाधारमन्तरिक्षावस्थानं न सम्बवति इत्यर्थः ॥ ६ ॥

दिन, वर्ष, मास और होरा के स्वामी समान क्यों नहीं होते । नक्षत्र, मण्डल, ग्रहों के साथ-साथ कैसे भ्रमण करते हैं तथा इनका आधार क्या है? ॥ ६ ॥

ग्रहाणा कक्षाविषयकप्रश्नः

**भूमेरुपर्युर्ध्वाः किमुत्सेधाः किमन्तराः ।
ग्रहक्षकक्षाः किमात्राः स्थिताः केन क्रमेण ताः ॥ ७ ॥**

ननु कक्षा एवाधाराः पूर्वं तत्र एव स्वमार्गां इत्युक्तेः इत्यतः कक्षाणां प्रश्नचतुष्टयमाह । भूमे: सकाशादूर्ध्वमुच्चा ग्रहक्षकक्षा ग्रहनक्षत्राणामाकाशे मार्गाः किमुत्सेधाः कियानुसेध उच्चता यासां ताः । भूमे: सकाशात् ग्रहनक्षत्रमार्गकक्षाः कियदन्तरेण सन्तीत्यर्थः । किमन्तराः कियदन्तरालं यासां ताः । उत्तरोत्तरमुच्च्वा अपि परस्परं तासां कियदन्तरालमित्यर्थः । किं मात्राः किमात्मिकाः । किं स्वरूपाः किं प्रमाणा वा । ता ग्रहनक्षकक्षाः केन क्रमेणाधिष्ठिताः सन्ति । पूर्वं कस्तुत्तरं क इत्यादिक्रमो न ज्ञात इत्यर्थः ॥ ७ ॥

भूमि के ऊपर उर्ध्वोर्ध्वं क्रम से कितनी उचाई पर ग्रहो एवं नक्षत्रों की कक्षायें हैं तथा उनमें परस्पर कितना अन्तराल है? उनकी मात्रा (संख्या) तथा उनका क्रम क्या है? ॥ ७ ॥

सूर्यादस्थासम्बिप्रश्नः

**ग्रीष्मे तीव्रकरो भानुर्न हेमन्ते तथाविधः ।
कियती तत्करप्राप्तिर्मानानि कति किञ्च तैः ॥ ८ ॥**

अथ अनुभवप्रश्नं तत्रसङ्गात् सूर्यीकरणप्रचारप्रश्नं च पूर्वोक्तमानानां प्रश्नद्वयं च आह । ग्रीष्मतीं सूर्यो यथा तीक्ष्णकिरण ऊष्णकिरणस्थाविधस्तादूशो हेमन्ते न भवति इति किम् । सूर्यस्य किरणानां प्राप्तिर्मानपद्धतिः कियती कियत्वमाणा । मानानि नाक्षत्रसावनचान्द्रसौरादीनि पूर्वोक्तानि कति कियन्ति । उपक्रम एव सक्षेपेण मानान्युक्तानि इति तत्तत्वं सम्यक् न ज्ञातमित्यर्थः । तैमानैः किं प्रयोजनम् । च: समुच्चयार्थः प्रत्येकमन्वेति ॥ ८ ॥

ग्रीष्मक्रतु में सूर्य की रश्मियाँ अति तीक्ष्ण होती हैं किन्तु हेमन्त क्रतु में उस प्रकार (अर्थात् तीक्ष्ण) नहीं होती । कितनी दूरी तक सूर्य की रश्मियाँ प्राप्त होती हैं? उनके आधार पर कालमान कितने हैं? तथा उनका प्रयोजन क्या है? ॥ ८ ॥

प्रश्नोपसंहारः

एवं मे संशयं छिन्थि भगवन् ! भूतभावन ! ।

अन्यो न त्वामृते छेता विद्यते सर्वदर्शिवान् ॥ ९ ॥

अथ अस्य प्रश्नमुपसंहरति । हे भगवन् ! पशुणीशवर्यसम्पन्न ! सर्वबोधकेति तात्पर्यार्थः । भूतभावन ! भूतस्यातीत कालस्य भावना विचारो यस्य भूतस्योपलक्षणाद्वृत्तमानभविष्यतोरपि कालज्ञेति सिद्धोऽर्थः । त्वं मे मम । एतमुक्तं संशयम् । जात्यभिप्रायेण एकवचनम् । तेन मतकृतान् प्रश्नानित्यर्थः । छिन्थि छेदय ।

नु अहम् इदानीमेतदुक्तयैव वर्तु न शक्नोमि अन्यस्मात् संशयान् दूरीकुर्वित्यत आह । अन्य इति । त्वामृते विना । अन्यः सर्वदर्शिवान् सर्वद्रष्टा । सर्वज्ञ इत्यर्थः । छेता संशयापनोदकः । न विद्यते नास्ति । तथाच एतावत्काल पर्यन्तं यथोक्तं तथान्यदपि कृपया वक्तव्यमिति भावः ॥ ९ ॥

हे भूत भावन भगवान् ! मेरे इन संशयों को दूर करे । आप सर्वद्रष्टा हैं । अतः आपके अतिरिक्त अन्य कोई भी मेरे इन संशयों को दूर करने में समर्थ नहीं हैं ॥ ९ ॥

सूर्याशस्योत्तरक्रम्

इति भक्त्योदितं श्रुत्वा मयोक्तं वाक्यमस्य हि ।

रहस्यं परमध्यायं ततः प्राह पुनः स तम् ॥ १० ॥

अथ मुनीन् प्रति मुनिर्मया सुरोक्त प्रश्नानुवादं कृत्वा सूर्याश पुरुषो मयासुरं प्रति पुनर्वदति स्मेत्याह । स सूर्याश पुरुषः । इति पूर्वोक्तम् । भक्त्याराध्य ज्ञानेन । उदितमुत्पन्नम् । मयेन कथितं वचनम् श्रुत्वा आकर्ष्य । पुनर्द्वितीयवारं ततः पूर्वोक्त्यनन्तरं त मयासुरं प्रति परं द्वितीयमध्यायं ग्रन्थम् । ग्रन्थस्योत्तरखण्डमित्यर्थः अस्य ग्रन्थपूर्वखण्डस्य हि निश्चयेन रहस्यं गोप्यत्वेन तत्प्रभूतं प्राह । प्रकर्त्तेण अवदित्यर्थः ॥ १० ॥

इस प्रकार भक्ति पूर्वक मय द्वागा कहे गये वचनों (पूछे गये प्रश्नों) को सुनकर सूर्याशावतार पुरुष ने पूर्वोक्त ग्रहचरित के अनन्तर अन्यन्त ग्रन्थमय उत्कृष्ट ज्ञानयुक्त उत्तरवर्ती ज्योतिष शास्त्र रूपी अध्यायों को पुनः कहा ॥ १० ॥

अध्यायमहात्म्यम्

शृणुष्वैकमना भूत्वा गुहामध्यात्मसंज्ञितम् ।

प्रवक्ष्याम्यतिभक्तानां नादेयं विद्यते मम ॥ ११ ॥

अथ सूर्याशपुरुषवचनानुवादे सूर्याशपुरुषो मयासुर प्रति मदुक्तं सावधानतया श्रोतव्यमित्याह । यतः कारणात् अतिभक्तानामत्यन्तमद्भजनकारकाणां भवादूशा मम सूर्याश पुरुषस्य । अदेयमदातव्यं वस्तु न विद्यते । अतः कारणात् अहं त्वा प्रति गुह्य-

गोप्यमध्यात्मसज्जितमध्यात्मज्ञानसंज्ञं यत् प्रवक्ष्यामि कथयिष्यामि तत् त्वमेकमना
एकस्मिन् मदुके मनो विद्यते यस्य असौ भूत्वा शृणुष्व श्रोत्रद्वारात्ममनः संयोगेन
प्रत्यक्षं कुर्वित्यर्थः ॥ ११ ॥

सूर्यांश पुरुष ने मय को सबोधित करते हुये कहा—

‘एकाग्रचिन्त होकर मुझे ! मैं अन्यन्त गुह्या (रहस्यमय) अध्यात्म संज्ञक
शास्त्र को कह रहा हूँ । मेरे पास अतिभक्तों (निजामु शिष्यो) के लिए कुछ भी
अदेय नहीं है ॥ ११ ॥

सृष्टिक्रमनिरूपणम्

वासुदेवः परं ब्रह्म तन्मूर्तिः पुरुषः परः ।

अव्यक्तो निर्गुणः शान्तः पञ्चविंशात् परोऽव्ययः ॥ १२ ॥

गुह्यं वक्ष्यामीति यदुक्तं तदाह । वसत्यस्मिन् जगत् समस्तमसौ वा जगति
समस्ते वसतीति वसतेरुणि वासुः । देवनाद्भासनाद्देवः । वासुश्चासौ देवश्चेति
वासुदेवः । तथाचोक्तम् ।

सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यवेति वै यतः ।

अतोऽसौ वासुदेवाख्यो विद्वन्द्विः परिगीयते ॥ इति ॥

न तु वसुदेवस्यापत्यमिति विग्रहः । तस्य जगत्कारणतानिरूपणावसरेऽनुप-
योगात् । अस्मत्पक्षे पुनरुपादाने कार्यस्याधारतया कार्ये वा उपादानस्यानुस्यूततया
वा स उपयुक्त एव । यथा चोक्तं श्रुतौ । ईशावास्यमिदं सर्वमित्यादि । भागवते च ।
अजनि च यन्मय तदविमुच्यमियं नृभवेदिति । जीवानामपि ब्रह्मात्मकतया तद्वारणाय
परमिति सर्वोत्तमं मित्यर्थकम् ।

यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोक्तमः ।

अतोऽस्मि वेदे लोके च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥

इति स्मृतेः । तन्मूर्तिस्तस्य वासुदेवस्य मूर्तिः अंशः । इदं विशेषणं वक्ष्यमाणस्य
सङ्कर्षणस्य । चिन्मूर्तिरिति पाठस्तु प्रामादिकः । वासुदेवः सङ्कर्षण इत्यस्माद्वासुदेवात्
सङ्कर्षण इत्यस्यार्थस्य विवक्षितस्याप्रतीतेः । अव्यक्तं इत्यतीन्द्रियं इत्यर्थः ।
तथा च श्रुतिः ।

न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव ।

नीहारेण प्रावृता जलत्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति ।

न संदृशं तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ॥

इति । अव्यक्तत्वे हेतुर्निर्गुण इति । शान्तः पश्चात्मिरहितत्वात् । पञ्चविंशात् परः ।
षोडश विकृतयः सप्त प्रकृतिविकृतयो मूलप्रकृतिरनेति चतुर्विंशतितत्वानि । पञ्च-
विंशस्तु जीवस्तस्मात् पर इत्यर्थः । पञ्चविंशात्मक इति पाठे जगदात्मक इति ॥ १२ ॥

वासुदेव परं ब्रह्म हैं । इन्हीं की मूर्ति परम पुरुष है, ये अव्यक्त, निर्गुण, शान्त और २५ तत्त्वों से परे हैं तथा अव्यय हैं, अर्थात् निर्विकार हैं ॥ १२ ॥

**प्रकृत्यन्तर्गतो देवो बहिरन्तश्च सर्वगः ।
सङ्कर्षणोऽपः सूक्ष्मादौ तासु वीर्यमवासृजत् ॥ १३ ॥**

शुद्धस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वासम्भवादाह । प्रकृत्यन्तर्गतो मायोपहितो बहि-रन्तश्च सर्वगो जगदुपादानत्वात् । एतानि सर्वाणि विशेषणानि सङ्कर्षणस्य वासुदेवां-शस्यापि वासुदेवात्मकताध्यवसानेन बोध्यानि । वासुदेवांशात्मकः सङ्कर्षणः प्रथमं जलानि निर्मयि । तास्वप्सु । वीर्यं शक्तिविशेषम् । अवासृजच्चिक्षेप ॥ १३ ॥

सर्वत्र अनुभव योग्य सङ्कर्षण देव ने इसी प्रकृति के अन्तर्गत प्रविष्ट होकर सर्वप्रथम जल की रचना की । अनन्तर उस जल में बीज स्वरूप अपने तेज को स्थापित किया ॥ १३ ॥

**तदण्डमभवद् हैमं सर्वत्र तमसावृतम् ।
तत्रानिरुद्धः प्रथमं व्यक्तीभूतः सनातनः ॥ १४ ॥**

ततः किमत आह । तत् तच्छक्तिमिलितं जलं हैमं सौवर्णमण्डं गोलाकारं सर्वत्र बहिरन्तश्च अन्धकारेण आवृतमभवत् । अन्धकारसहिताकाशे सुवर्णण्डम् अजनी-त्यर्थः । तत्र सुवर्णण्ड आदौ अनिरुद्धः सनातनो नित्यो वसुदेवांश सङ्कर्षणोऽ-शरूपत्वात् व्यक्तीभूतोऽभिव्यक्तः । न तु उत्पन्नः । सत्कार्यवादाभ्युपागमात् । यथा तिलेभ्यस्तैलं सदेवाभिव्यक्तं न तु उत्पन्नम् ॥ १४ ॥

वह बीज स्वरूप तेज स्वर्ण अण्ड का रूप धारण कर लिया । वह चारों तरफ से अन्धकार से छिंग हुआ था । नहाँ (आट के भीतर) सर्वशय सनातन भगवान् अनिरुद्ध प्रकट हुये ॥ १४ ॥

**हिरण्यगर्भो भगवानेष छन्दसि पद्यते ।
आदित्यो ह्यादिभूतत्वात् प्रसूत्या सूर्य उच्यते ॥ १५ ॥**

अथ अस्याभिधान्तराणि लोकसुजानार्थमाह । एष सङ्कर्षणांशोऽनिरुद्ध भगवान् पाइगुण्यैश्वर्य सम्पन्नश्छन्दसि वेदे हिरण्यगर्भः सुवर्णण्डमध्यरूपगर्भे स्थितत्वात् पठ्यते निरूप्यते । वेदेऽस्य हिरण्यगर्भ इति प्रसिद्धमभिवान्तरमित्यर्थः । हि निश्चयेन आदित्यः प्रथममभिव्यक्तत्वादुच्यते । प्रसूत्या । अस्माज्जगतोऽभिव्यक्ततयायमनिरुद्धः सूर्य उच्यते ।

**हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।
इति श्रुतिः ॥ १५ ॥**

यही भगवान् हिरण्य गर्भ हैं जिनका वेदों में उल्लेख है । सर्वप्रथम

(आदिभूत) उत्पन्न होने से इन्हें आदित्य तथा अण्ड से प्रसृत होने के कारण मूर्य कहा गया ॥ १५ ॥

परं ज्योतिस्तमः पारे सूर्योऽयं सवितेति च ।
पर्येति भुवनान्येष भावयन् भूतभावनः ॥ १६ ॥

अस्य स्वरूपं स्थितिं च आह । अयमनिरुद्धः सूर्यनामकः सविता । इति नामा । चः समुच्चये । प्रसिद्धः । तमः पारेऽन्धकारस्य विरामे परमुत्कृष्टं ज्योतिस्तेजोरूपम् । अन्धकारनाशक इति तात्पर्यार्थः । आटित्यवर्णं तमसस्तु पारे इति त्रुतिः । एष सविता भूतभावनः प्राणयुत्पत्ति स्थिति संहारकारको भुवनानि वक्ष्यमाणानि भावयन् प्रकाशयन् पर्येति सुवर्णाण्डमध्ये सदा भ्रमति ॥ १६ ॥

परम ज्योतिस्तमन्न होने के कारण इन्हें मूर्य तथा अन्धकार से परे होने से (अन्धकार को नष्ट करने से) सविता कहते हैं । ये भगवान् भूतभावन (प्राणियों का पोषण करने वाले) समस्त भुवनों को प्रकाशित करते हुये परिभ्रमण कर रहे हैं ॥ १६ ॥

प्रकाशात्मा तमोहन्ता महानित्येष विश्रुतः ।
ऋचोऽस्य मण्डलं सामान्युक्ता मूर्तिर्यजूषि च ॥ १७ ॥
त्रयीमयोऽयं भगवान् कालात्मा कालकृद्विभुः ।
सर्वात्मा सर्वागः सूक्ष्मः सर्वमस्मिन् प्रतिष्ठितम् ॥ १८ ॥

अथ परं ज्योतिरिति पादं विवृण्वन् अन्यदपि एतत् स्वरूपं इलोकाध्यामाह । प्रकाशरूपोऽन्धकारनाशकोऽत एवैष अनिरुद्धाभ्यः सूर्योमहान् महत्त्वमिति एवं विश्रुतो वेद पुणाणादौ निरुक्तोऽस्य निरुक्तस्य मूर्यस्य । ऋचः । ऋग्वेदमन्त्रमण्डल सामानि सामवेदमन्त्रा उक्ता: किरणा यजूषि यजुर्वेदमन्त्रा मूर्तिः स्वरूपम् । चः समुच्चये । अत एवायं निरुक्तो भगवान् षाङ्गुण्यैश्वर्य सम्पन्नः । त्रयीमयो वेदत्रयात्मकः । कालरूपः कालस्य कारणम् । विभुर्जगदुत्पत्ति स्थितिनाशाय समर्थः । अत एव सर्वात्मा जगत्स्वरूपः सर्वागः सर्वत्र स्थितो व्यापकः सूक्ष्मोऽव्यापकमूर्तिधारी । अस्मिन् निरुक्तसूर्ये सर्वं जगत् प्रतिष्ठितम् । एतेन व्यापकाव्यापकत्वयोः अत्र अविरोधः ॥ १७—१८ ॥

यहीं भगवान् प्रकाश की आत्मा है, यहीं अन्धकार का नाश करने वाले हैं, ये हीं महत् तत्त्व के रूप में विख्यात हैं । ऋचायें (ऋग्वेद) इनका मण्डल है । सामवेद इनकी रश्मियाँ हैं तथा यजुर्वेद इनकी मूर्ति है ॥ १७ ॥

यहीं भगवान् वेदत्रयों के रूप में भी है ये हीं काल की आत्मा हैं, काल के कर्ता हैं और स्वयं प्रकाश हैं । सभी प्राणियों की आत्मा हैं सर्वत्रव्यापी एवं सूक्ष्म हैं तथा सब कुछ इन्हों में प्रतिष्ठित है ॥ १८ ॥

रथे विश्वमये चक्रं कृत्वा संवत्सरात्मकम् ।
छन्दास्यश्वाः सप्त युक्ताः पर्यटत्येष सर्वदा ॥ १९ ॥

अथ पर्योति भुवनायेषेत्यर्द्द विवृणोति । विलोक्यात्मके रथे संवत्सरात्मक द्वादशमासात्मकं वर्षचक्रं नियोज्य सप्तछन्दासि गायत्र्युष्णिगनुष्टुववृत्तीपद्धतिः त्रिष्टुव-जगत्प्रश्वाः युक्ताः संयोजिताः कृत्वा । छन्दासि अश्वास्तत्र युक्तेति पाठे सप्ताश्वान् रथे नियोज्येत्यर्थः । सर्वदा नित्यमेषोऽनिरुद्धनामा पर्यटति भ्रमति ॥ १९ ॥

विश्वरूपी रथ में संवत्सर (वर्ष) का चक्र लगाकर तथा छन्द-रूपों अश्वों को युक्त कर भगवान् सूर्य सदैव पर्यटन (भ्रमण) करते रहते हैं ॥ १९ ॥

त्रिपादममृतं गुह्यं पादेऽयं प्रकटोऽभवत् ।
सोऽहङ्कारं जगत्सूच्यै ब्रह्माणमसृजत् प्रभुः ॥ २० ॥

अथ अस्य स्वरूपं ब्रह्मण उत्पत्तिं च आह । अस्य वेदात्मनस्त्रिपादं चरणत्रयममृतं दिवि ज्ञेयम् अत एव गुह्यमग्न्यमिदम् । पादश्चतुर्थश्चरणः । अयं स्थावरजङ्घमात्मकजगद्ग्रुपः प्रकटः प्रत्यक्षोऽभवत् । त्रिपादूर्ध्वं उदैत् पुरुषः पादेस्येहा भवत् पुनरिति श्रुतिरपि व्यक्ता । सोऽनिरुद्धनामा प्रभुरुत्ति समर्थः । अहङ्कारत्त्वरूपं ब्रह्माणं पुरुषं जगत्सूच्यै जगत्सर्जननिमित्तमसृजत्प्रादयामास ॥ २० ॥

भगवान् सूर्य के तीन पाद अमृत हैं, अर्थात् कभी नष्ट न होने वाले हैं, इसलिए वे अगम्य हैं। एक चतुर्थ पाद से ही प्रकट (दृश्य) है। उसी (सूर्य) भगवान् ने अहङ्कार स्वरूप ब्रह्मा को संसार की सृष्टि के लिए उत्पन्न किया ॥ २० ॥

तस्मै वेदान् वरान् दत्वा सर्वलोकपितामहम् ।
प्रतिष्ठाप्याण्डमध्येऽथ स्वयं पर्येति भावयन् ॥ २१ ॥

अथोत्पादित ब्रह्मपुरुषं जगत्सर्जनार्थं नियुज्य स्वयं भ्रमन् अवतिष्ठत इत्याह । अथ ब्रह्मोत्पादनानन्तरं स्वयमनिरुद्धनामा । तस्मै । उत्पादित ब्रह्मपुरुषाय । वरान् उत्कष्टान् वेदान् दत्वा वेदोक्तमार्गेण सृष्टिसर्जनार्थं सर्वलोकानां पितामहरूपं तं ब्रह्माणं सुवर्णाण्डमध्ये प्रतिष्ठाप्य निधाय । चोद्ग्रानुसन्धेयः । भावयन् प्रकाशयन् सन् पर्येति भ्रमति ॥ २१ ॥

उस समस्त लोकों के पितामह (ब्रह्मा) को श्रेष्ठ वेदों को प्रदान कर तथा उन्हें अण्ड के मध्य में स्थापित कर स्वयं भगवान् (सूर्य) समस्त विश्व को प्रकाशित करते हुये परिभ्रमण करने लगे ॥ २१ ॥

ब्रह्मणः कर्तव्यता निरूपयति

अथ सूच्यां मनश्चक्रे ब्रह्माऽहङ्कारमूर्तिभूत् ।
मनसश्चन्द्रमा जज्ञे सूर्योऽक्षोऽस्तेजसां निधिः ॥ २२ ॥

अथ जातसृष्टीच्छो ब्रह्मा चन्द्रसूर्याणि अस्मत्प्रत्यक्षौ उत्पादयामासेत्याह ।
अथ अधिकार प्राप्त्यनन्तरम् । अहङ्कार तत्वमूर्तिधारको ब्रह्मा सृष्टयां मनोऽन्तः करणं
चक्रे करोति स्म । ब्रह्मणोऽहं सृष्टिं करोमि इतीच्छा जात इत्यर्थः । अनन्तरं तस्य
मनसः सकाशाच्यन्द्रमा जज्ञे उत्पन्नः । चन्द्रो भवतु इति मनसा चन्द्रो जात इत्यर्थः ।
अक्षणोः नेत्राभ्यां सकाशात् तेजसां निधिराकरभूतः सूर्य उत्पन्नः । चक्षुरिन्द्रियस्य
तैजसत्वात् ॥ २२ ॥

तदनन्तर अहङ्कार मूर्ति रूपो ब्रह्मा नें सृष्टि रचना का मन में विचार किया ।
ब्रह्मा के मन से चन्द्रमा की उत्पत्ति हुई तथा नेत्रों से प्रकाशान्तमा (प्रकाश स्वरूप)
सूर्य की उत्पत्ति हुई ॥ २२ ॥

पञ्चमहाभूतोत्पत्तिः

मनसः खं ततो वायुरग्निरापो धरा क्रमात् ।
गुणैकवृद्ध्या पञ्चेति महाभूतानि जज्ञिरे ॥ २३ ॥

अथ महाभूतोत्पत्तिमाह । मनस आकाशो भवतु इतीच्छ्या आत्मनः खम्
आकाशं तत आकाशात् क्रमाधाथोत्तरं वायुरग्निर्जलं पृथिवी । आकाशात् वायुर्वायोः
अग्निः अग्ने: आपोऽदृश्यः पृथिवीति गुणैकवृद्ध्या गुणस्यैकोपचयेन महाभूतानि पञ्च-
संख्याकानि । एवकारान्युनाधिकव्यवच्छेदः । जज्ञिरे । उत्पन्नानि । शब्दगुण-सहित-
माकाशं शब्दस्पर्शगुणद्वयसमेतो वायुः शब्दस्पर्शरूपात्मकगुणत्रयसमेतोऽग्निः राव्य-
स्पर्शरूपरसात्मकगुणचतुष्टय समेतं जलं शब्दस्पर्श रूपरसगन्धात्मकगुण पञ्चक-
समेता पृथिवीति स्फुटार्थः ॥ २३ ॥

(उस) ब्रह्मा के मन से आकाश, आकाश से वायु, वायु से अग्नि, अग्नि
से जल तथा जल से पृथ्वी की क्रमशः उत्पत्ति हुई । एक-एक गुणों की वृद्धि से
ये पाँचों पञ्च महाभूत कहे गये हैं ।

अर्थात् आकाश में एक गुण	= शब्द,
वायु में दो गुण	= शब्द + स्पर्श,
अग्नि में तीन गुण	= शब्द + स्पर्श + रूप,
जल में चार गुण	= शब्द + स्पर्श + रूप + रस,
पृथ्वी में पाँच गुण	= शब्द + स्पर्श + रूप + रस + गन्ध ।

पञ्चमहाभूतात् सूर्यादीनामुत्पत्तिः

अग्नीषोमो भानुचन्द्रौ ततस्त्वङ्गारकादयः ।
तेजोभूखाम्बुवातेभ्यः क्रमशः पञ्च जज्ञिरे ॥ २४ ॥

अथ चन्द्रसूर्योः स्वरूप वटन् पञ्चताराणामुत्पत्तिमाह । सूर्यचन्द्रौ प्रागुदितोत्पत्ती
अग्निषोमौ सूर्योऽग्नि स्वरूपस्तेजो गोलकश्चाक्षुषत्वात् । चन्द्रस्तु सोमस्वरूपः ।

मद्यस्य सोम वाच्यत्वाज्जलगोलरूपः । आनीषोमौ इतिप्रयोगशछान्दसिकः । ततोऽनन्तरमङ्गारकादो भौमादयः पञ्च ताराग्रहास्तेजोभूखाम्बुवातेभ्यः क्रमादुत्पन्नाः । तुकारादुक्तभूतस्य भागाधिक्यमन्यभूतानां च भागसाम्यमित्यर्थः । मङ्गलस्तेजस उत्पन्नोऽत एवायमङ्गारक उच्यते । बुधो भूमितः । बृहस्पतिराकाशात् । शुक्रो जलात् । शनिवर्योः ॥ २४ ॥

अग्नि सोमात्मक सूर्य और चन्द्रमा को उत्पत्ति हुई । अर्थात् अग्नि स्वरूप (तैजस-पिण्ड) सूर्य की तथा सोम (अमृत) स्वरूप (जलमय-पिण्ड) चन्द्र की उत्पत्ति हुई । तदनन्तर क्रमशः तेज (अग्नि) महाभूत से मङ्गल, भू (पृथ्वी) से बुध, आकाश से बृहस्पति, जल से शुक्र तथा वायु से शनि की उत्पत्ति हुई ॥ २४ ॥

राशिनां नक्षत्रणाञ्चोत्पत्तिः

पुनर्द्वादशाऽत्मानं विभजेद् राशिसंजकम् ।

नक्षत्ररूपिणं भूयः सप्तविंशात्मकं वशी ॥ २५ ॥

अथ राशीन् नक्षत्राणि च आह । पुनरनन्तरमात्मानं द्वादशाधा द्वादशस्थानेषु राशिसंजकं विभजत् । मनः कल्पितं वृत्तं द्वादशविभागं राशिवृत्तमकरोत् इत्यर्थः । भूयो द्वितीय वारमात्मानं नक्षत्ररूपिणं सप्तविंशात्मकं विभजत् मनः कल्पितं तेव वृत्तं सप्तविंशतिविभागं च अकरोदित्यर्थः । ननु न्यूनाधिकविभागः कथं न कृता उक्तसंख्यायां नियामकाभावात् इत्यत आह । वशीति । इच्छाविषयं वशं विद्यते यस्येति वशी स्वतन्त्रेच्छस्य नियोगानर्हत्वात् । स्वेच्छया तत्सख्याका विभागः कृता इति भावः । सप्तविंशति विभाग व्यञ्जकानि नक्षत्राणि तारात्मकानि निर्मितानि इत्यर्थसिद्धम् ॥ २५ ॥

इस प्रकार ब्रह्मा जिनके वशीभूत समस्त सुषिटि है उन्होंने अपने आप (ब्रह्माण्ड) को द्वादश भागों में विभक्त कर दिया जो राशि संजक हुये । तथा पुनः उस ब्रह्माण्ड को सत्ताइस भागों में विभक्त किया तो वे नक्षत्र संजक हुये ॥ २५ ॥

चराचराणां सृष्टिः

ततश्चराचरं विश्वं निर्ममे देवपूर्वकम् ।

ऊर्ध्वमध्याधरेभ्योऽथ स्रोतोभ्यः प्रकृतीः सूजन् ॥ २६ ॥

अथ चराचरं जगदकरोदित्याह । ततः स चक्रग्रहसर्जनानन्तरमूर्धमध्याधरेभ्यः श्रेष्ठमध्याधमेभ्यः स्रोतोभ्यो व्यक्तिभ्यः प्रकृतीः सत्वरजस्तमोविभेदात्मक प्रकृतीः सूजन् निर्मायन् देवपूर्वकं देवमनुष्यासुरादिक विश्वं जगच्चराचरं चेतनाचेतनात्मक निर्ममे कृतवान् ॥ २६ ॥

तत्पश्चात् (ग्रहनक्षत्र आदि को सृष्टि के अनन्तर) ब्रह्मा ने उत्तम, मध्यम, अधम स्रोतों से सत्त्व-रज-तम स्वरूप त्रिगुणात्मक प्रकृति को रचना कर देव आदि

(देव-मनुष्य-असुर-पशु-पक्षि-वृक्ष-लता प्रभृति) चर-अचर (चेतन-जड़) विश्व की रचना की ॥ २६ ॥

ब्रह्मा की उत्पत्ति

वासुदेव = परब्रह्म

।

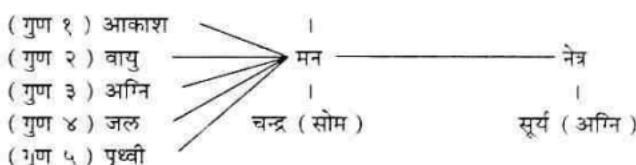
अनिरुद्ध (सूर्य)

।

ब्रह्मा (अहङ्कारायुक्त) स्थाप्ता

सृष्टि क्रम

ब्रह्मा

तारा ग्रहों की उत्पत्ति

पञ्च महाभूत

अग्नि	पृथ्वी	आकाश	जल	वायु
मङ्गल	बुध	गुरु	शुक्र	शनि

पञ्चमहाभूत और सत्त्व-रज-तम तीन प्रकृतियों के सहयोग से चराचर सृष्टि—

पञ्चमहाभूत + सत्त्व = उत्तम सृष्टि

पञ्चमहाभूत + रज = मध्यम सृष्टि

पञ्चमहाभूत + तम = अधम सृष्टि

रचितपदार्थानामवस्थानम्

गुणकर्म विभागेन सृष्ट्वा प्राग्वदनुक्रमात् ।

विभागं कल्पयामास यथास्वं वेददर्शनात् ॥ २७ ॥

ग्रहनक्षत्रताराणां भूमेविश्वस्य वा विभुः ।

देवासुरमनुष्याणां सिद्धानां च यथाक्रमम् ॥ २८ ॥

ब्रह्माण्डमेतत् सुषिरं तत्रेदं भूर्भुवादिकम् ।

कटाहद्वितयस्यैव सम्पुटं गोलकाकृतिः ॥ २९ ॥